

December.

THE

LIBRARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 144.

प्रस्थानरत्नाकरः ।

गोस्वामि श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

श्रीमदाचार्यश्रीबलनाथोद्भवपुद्गलदेवसंमदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संक्षोभितः ।

PRASTHĀNA RATNĀKARA

by

Goswami Śrī Puruṣottama Jī Mahārāja.

EDITED BY

Pandita Ratna Gopāla Bhatta.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS— OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

AT THE VIDYĀ VILĀSA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽद्वितमध्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखन्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवक — १४४

- १ अस्यां चौखन्या-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरे सीसकाक्षरेरुत्तमेषु पत्रेषु एकस्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाऽऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन व्याकरण धर्मशास्त्र साहित्य पुष्पादिग्रन्था एवानुसूपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीये, ब्रह्मदेशीये, सिन्धुलक्ष्मीपदासिनिधे एतदुप्रादक-
देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८
- ५ अन्येदेयं प्रतिस्तवकम् १ १ १ १ ०
- ६ प्रापणव्ययः पृथगुन्नास्ति ।
- ७ साम्प्रत मुद्रयमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् }
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया } १०
व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।
- (४) भाष्योपसृहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण (वेदान्त) २
तीर्थ विरचित भाट्टमाया प्रकाशसहितम् । सं०
- (५) करणप्रकाशः । श्रीप्रह्लादेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-
श्रीगानाभट्ट विरचितः । तर्कसाहचर्यम् } (मीमांसा) २

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनघल्लभाय नमः ॥

प्रस्थानरत्नाकरः ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

सोऽस्मानानन्दयस्त्वास्तु यः स्वभक्तानुकम्पया ॥

क्षान्ता बद्धः स्वनाम्ना तु योचयत्तातुराञ्जनान् ॥ १ ॥

यत् प्रमेयपुरुषाऽऽकरे स्थितं नोपपादितमुतोपपादितम् ॥

विप्रकीर्णमिति तन्मनीषयोदयुग्मं युक्तिभिरिहोपवर्ण्यते ॥ २ ॥

तत्र तावद् भगवता व्यासेन शब्दस्वानपेक्षं प्रामाण्यं स्वीकृत्य
चतुर्लक्षण्यां प्रथमे शब्दबलविचारेणैव प्रमेयनिर्णयः कृतः । ततः
प्रमेयसाधनफलानि विचारितानीत्याचार्यैरपि तथैव सुबोधिन्त्यादौ
निरूप्यते । उचितं चैतत् । मानाधीना मेयसिद्धिरित्यन्यत्रापि
तथाऽङ्गीकारेणाविमतिपन्नत्वात् । अतस्तद्देवात्रापि पूर्वं निरूपणी-
यम् । तत्र प्रमाणशब्दो भावव्युत्पन्नो रूढो वा अथाभितज्ञाने
वर्तते, वाच्ययोग्यव्यतिरिक्ते च । करणव्युत्पन्नस्तु तादृशज्ञानकर-
णे । अतः प्रमाद्वैविध्यात् तत्करणस्यापि द्वैविध्यमिति तद्विषादी-
कर्तुं प्रथमतः सपरिकरं ज्ञानं निरूप्यते । तत्र सस्यं ज्ञानमनन्तं
ग्रह्णेति श्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपमेव तत् । कदा भगवान् सिद्ध्यति तदा
तदाविर्भावोऽनेकधा भवति । एवमानन्त्येऽपि तद्वशधा भवतीति
व्युत्पादितं तृतीयस्कन्धसुबोधिन्त्याम्, अपि ते तदनुज्ञाता इत्यत्र ।
तत्र नित्यं चतुर्धा । तेषु स आत्मा स्वाश्रयाश्रय इत्याश्रयलक्षणो य
आत्मा उक्तः, अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति गीतायां

चोक्तः * तत् सर्वोत्पन्नं सर्वोपास्यं मुख्यमविकृतं स्वस्वरूपात्म-
 कमेकम् । तच्च श्रौतोपासनादिरूपा दृष्ट्याऽभिष्यज्यते । ज्ञान-
 मसादेन विद्युद्धमस्त्वस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इत्यादि-
 श्रुतेः । सत्त्वशुद्धिर्धर्ममुपासनादीत्येकदेशिनः । सिद्धान्ते मकारस्तु
 साधनप्रकरणे दृश्यते । जीवानामपि मज्जादीयत्वादत्रैव निवेशः । ते
 च योगसाधितेन मनसा भगवद्दृष्ट्या दिव्यदृष्ट्या च मकाशन्ते ।
 तत्रैषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविषे-
 शेति श्रुतेर्मनसो द्रष्टृत्वम् । तच्च, योगेन साधितमेव पश्यन्तरेव
 च पश्यतीति श्रुत्यन्तराद्, अयं हि परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्श-
 नमित्यादिस्मृतेर्धावसीयते । दिव्यदृष्ट्या भगवदीक्षणसमर्पदृष्ट्या
 च बहिः । दृष्ट्यैव देहाग्निष्कान्तपात्मज्योतिरिन्दम * पश्यतां
 सर्वलोकानामलोकं समपद्यतेति वाक्ये देवाऽमुरसंग्रामसामयिक-
 देवादीनां दिव्यदृष्टिवर्णमेव सर्वलोकपदेन परामर्षात् । तथा, चैद्य-
 देहांत्यंतं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् * पश्यतां सर्वलोकानामुल्लेख
 भुवि स्वाच्युतेति वाक्ये समास्थानां भगवन्तं पश्यतामेव सर्व-
 लोकपदेनोक्तत्वात् । ज्योतिःपद्वाच्यत्वं च मकाशकत्वादेव ।
 जीवस्य चैतन्यगुणोऽपि जीवाऽविनाशतत्वात् तत्रैव निविशते ।
 तत्स्वरूपं तत्तदार्द्धं, जीवस्यानुस्मृतिः सतीत्यत्र विवृतम् । पूर्वा-
 परानुसन्धानरूपा स्मृतिर्मासा तदिति । व्युत्थरणात् पूर्वमभेदेन
 व्युत्थरणोत्तरमविद्यासम्बन्धात् मायकालवर्तिनो ज्ञानस्य सोऽह-
 मितिपूर्वापरानुसन्धानरूपस्यैव सिद्धत्वात् । तत्त्वमस्याद्युपदेशो-
 त्तरमपि तथैव प्रतिन्यधानादजपायामपि तथात्वात् तादृशत्वस्यैव
 निधेयत्वात् । विद्यया स्वरूपलाभोऽपि पूर्वोक्तरूप एव । विस्मृत-
 कण्ठपाणिन्यायेन तस्यैव पुनः प्रतिन्यधानात्, सत्त्वशुद्धी भुवास्मृ-
 तिरिति तदध्याव्यस्यैव आवणाच्च । एतस्य पूर्वाऽनुभवजन्यत्वे-

ऽप्याकारमात्रस्यैव भेदात् स्वरूपतो नित्यत्वम् ॥

पूर्वोक्तमेव ज्ञानं यदा प्रकाशरूपेणाविर्भवति, यथा भूयः-
काशस्तदा भगवद्गुणत्वेनोच्यते । ज्ञानवैराग्योश्चैव पञ्चा भग-
वद्गीतेत्यादौ, तद्-भगवति नित्यं, जीवेषु पार्यदादिषु तु तदसं-
समाधाति । युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाधुनैः, तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु
ते मदनुग्रहादिसादिवाक्येभ्यो जीवगुणरूपं ज्ञानमत्रैव वा निविशत
इति द्वितीयम् । इदमेव स्पष्टार्थं यदा भगवन्मनोमयादिपनादया
वेदशरीरं गृह्णाति तदा तृतीयम् । तच्च, स एष जीवो विवरप्रसूति-
रित्यादिनैकादशो स्कन्ध उच्यते । ततः स्पष्टश्चैव शब्द इति
चेक्षातः प्रभवात् मयसाऽनुमानाभ्यामिति सूत्रे स्फुटा । तदग्रे
व्युत्पाद्यम् । तादृशशरीरविशिष्टमपि रूपं विराडिव अनन्तम् ।
तदपि तैत्तिरीयब्राह्मणे इन्द्रभरद्वाजसंवादे स्फुटम् । अनन्ता, वै
वेदा इति तत्र श्रुतेः । तदेव शरीरविशिष्टं पञ्चाद्-बीजतामापद्य-
ते । तदा व्यष्टय इव विकृताः सर्वे शब्दास्तत्रासकरत्वालेखा-
दिपदरूपा आदिस्पष्टौ भवन्ति । तदग्रे स्फुटीभविष्यति । एतद्-
गवदाश्रितमेव तुरीयम् । एतच्चतुर्विधं नित्यम् । ततस्तादृशद्विविध-
शब्दाद्यात्मकशरीरविशिष्टमेव तत् लोके प्रकटीभविर्तुं लौकिकं
प्रमातारं प्रमेयं चाश्रयते । तत्र शब्दशरीरविशिष्टस्य प्रमात्राश्रय-
णं पश्यन्त्याख्यया शब्दावस्थया तदुचोपकश्रुत्या चावभीषते ।
तथाचानुभाविकोक्तिः । न सोऽस्ति मलयो लोके यः शब्दानुग-
माहते * अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासत इति । तत्र प्रमे-
याश्रयं प्रमेयानन्त्यादनन्तमेव, परं प्रमेयरूपतया एकविधमिसेक-
मित्युच्यते । पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानस्य शब्दानुविद्धत्वाच्छब्दस्य च
नित्यमर्थात्म्यत्वाच्छब्दविशिष्टस्यैव तस्य प्रमेयाऽऽश्रयत्वम् । इद-
मप्यनुव्यवसायाकारादेव निश्चीयते । परमत्र शब्दोऽर्थश्च व्याभूतो

भासते । पूर्वत्र तु ज्ञानं न्यग्भूतमिति विशेषः । नचाऽनेहमूकीय-
 ज्ञानस्य शब्दावैशिष्ट्यं शङ्क्यम् । अभिनयस्यैव तत्र शब्दस्थानाप-
 न्नात्वात् । शब्दविशेषमनुसन्पायैव बोधकेनाभिनयप्रदर्शनात् पर-
 म्परया शब्दवैशिष्ट्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । इदं पञ्चमम् । प्रमात-
 रि त्वन्तःकरणेन्द्रियाश्रयणात् पञ्चमा । तन्नेन्द्रियेष्वेकधा । तदग्रे
 व्युत्पाद्यम् । अन्तःकरणे चतुर्धा । तत्र मनसा जानितं संशयात्म-
 कम् । तस्य सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वात् । तच्च तदाश्रितमेव । अत
 एव शङ्का पिशाच्या अनिवृत्तिः । आत्मानं तु दीरात्म्यनिवृत्तौ
 श्रमिणोतीत्यदोषः । शरीराभिमतस्त्वहङ्कारेण कृता बुद्ध्याश्रया ।
 एवमन्येऽपि विपर्यासनिक्षेपस्मृतिरूपा बुद्धिदृष्टिरूपत्वाद् बुद्ध्या-
 श्रयाः । मोक्षशास्त्रीयसाधनैः शरीराभिमतिः शिथिलीभवन्ती यदा
 नश्यति तदा तन्मूलास्तेऽपि तथा भवन्ति । ज्योतिर्ग्राहणे आत्म-
 यज्योतिष्टमुपक्रम्य, स समानः सन्नित्यहङ्कारसादृश्यमुक्त्वा, सधीः
 स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रमतीति श्रुत्याऽहङ्कारसमानत्वेन सधियः
 स्वप्नात्मकबुद्धयवभासकतया स्वप्नात्मकत्वादहङ्कारो बुद्ध्या सहितः
 स्वप्नं पश्यतीति स्वप्नज्ञानमहङ्काराश्रयम् । चित्तं त्वात्मानमेव
 सुषुप्तौ पश्यत्यैवमेव । अन्यदा तु लीनमिति निर्विषयं ज्ञानं चि-
 ताश्रयम् । एवं दशमा । तृतीयस्कन्धे, एतल्लीलातिदेशेन निरु-
 पणं ज्ञानस्य सृष्टिस्थितिप्रलयोपयोगितया भगवत्सत्त्वगुणत्वज्ञापना-
 र्थम् । तत्रानुपदोक्तं षड्विधमपि ज्ञानं कार्यरूपमन्तःकरणधर्मः ।
 कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीर्षिरिसे-
 तत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः । शाण्डिल्यभाष्ये त्वनुमानं दर्शितम् ।
 दृष्टादयः करणसमवेताः । घ्राणादीन्द्रियाग्राह्यगुणत्वात् । स्पर्श-
 शून्यग्राह्यगुणत्वाद्वा । शब्दबदिति । अन्यज्ञानं च स्थिरं घटादि-
 धनं तु भिन्नतावस्थाय्येवेति निश्चयः । मसन्नचेतसो ग्राह्य बुद्धिः

पर्यवतिष्ठते * स्थिरबुद्धिरसंमूढ इत्यादिशास्त्रात् । नच स्थिरत्वे सर्वदैकज्ञानापत्तिरिति शङ्क्यम् । विषयान्तरज्ञानसामग्र्या जातेन ज्ञानान्तरेण तस्य तिरस्कारे संस्काराऽऽख्यसूक्ष्मरूपेण तस्यावस्थानोपगमात् । नच योग्यस्य तस्य स्थितावनुव्यवसायापत्तिरिति शङ्क्यम् । शृङ्गादौ व्याप्तस्यापि गन्धस्य घ्राणेन ग्रहण एव स्फुरणवन्मनसा तस्य ग्रहण एव स्फुरणमिति कार्यबलादेव सिद्धेः । नच गन्धस्याऽऽगन्तुकत्वेन कदाचिद् ग्रहणमुचितम् । ज्ञानस्य तु मनोभर्मस्य स्थिरत्वे कथं कदाचिद् ग्रहणमिति शङ्क्यम् । रजसा व्यापारान्तरावेशेनोपपत्तेः । तमसा तदावरणाच्च तथा । नचैवं स्मृतजनकबुद्धेरपि स्थिरत्वापत्तिः । इन्द्रियैर्बुद्धिजननोत्तरं पौनः पुन्याद्यभावेन दाढ्याभावात् । शरीरस्याभवल्लोकशास्त्रादिभिर्ज्ञानस्य पोषे अभ्यासेन च दाढ्यं तस्य स्थिरत्वसिद्धेः । नच स्थापकस्याधारस्य चानिर्वाच्यत्वेन स्थितिरशक्यवचनेति वाच्यम् । जीवमयत्वेन व्यापारेणान्तःकरणे स्थापितत्वात् । नचैवं सति तन्नाशानुपपत्तिः शङ्क्या । विहितानां देशकालादीनां तत्पोषकत्ववन्निपिद्धानां तेषां नाशकत्वात् तस्यापि सिद्धेः । नचात्र विनिगमकाभावः । मायाया ज्ञानतिरस्करिणीत्वाच्चदाश्रयभूतानां कलमगधमघदैशशाक्तनिपिदक्रियाणां तथात्वस्यौचित्यात् । तन्नापि यथापयं द्वाभ्यां द्वाभ्यां स्वरूपतः स्थानतो गुणतश्च नाशः । तत्र स्वरूपतो नाशे पुनरस्मरणम् । स्थानतो नाशे विपर्ययरूपता । गुणतो नाशे ततः सत्फलभावाद् इति क्वापि न शङ्कालेशः ॥

अस्य ज्ञानस्य जनितस्य शब्दा विषयाश्चोद्दीपकाः । अजनितस्य तु जनन एव सामग्रीरूपाः । एतदेव कौशेषु बुद्धिचेतनादिशब्दैरभिधीयते । इदं च सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधम् । तत्र सात्त्विकं ज्ञानं प्रमाख्यमेव । सत्त्वगुणहेतुसामग्र्या सत्त्वशृङ्गाव-

न्तःकरणेन प्रमितेरेव जननात् । सत्त्वलये तयैव सामान्या भ्रम-
जननात् । अतोऽन्वयव्यातिरेकाभ्यां सत्त्वस्यैव प्रमाणत्वनिश्चयात्
तज्जन्यमेव ज्ञानं प्रमाणम् । अशक्तिज्ञानत्वं, बाधयोग्यव्यतिरि-
क्तत्वं वा तल्लक्षणम् । गुणहेतुमामग्री तु, आगमोऽर्थः प्रजा देशः
कालः कर्म च जन्म च * ध्यानं मनोऽर्थं संस्कारो दशैते गुण-
हेतवः ॥ तत्तत् सात्त्विकमेवैषां पथद् वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति
ताममं तत्तद्वाजमं तदुपेक्षितमित्येकादशस्कन्धे उक्ताः । तच्चैकाधि-
यमेव । अव्ययैकभावावगाहित्वात् । तदुक्तं गीतायामेकादशस्कन्धे
च— सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते * अविभक्तं विभक्तेषु
तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्मृतमिति । कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति भगव-
द्वाक्येषु । गीतावाक्ये ज्ञानमिति करणे स्पृष्टम् । तेनाऽत्र मनःपरि-
णामविशेषः सात्त्विको ज्ञानपदेनाख्यते । ततस्तज्जन्यज्ञानमपि तये-
ति सिद्धयति । इदञ्चानुमितिशान्दादिरूपं विकल्पान्त्वकृत्यैतार-
गेव भवति । एकादशस्कन्धे, आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं
यदन्विषात् * पुनश्च प्रतिसंक्रमे यच्छिष्येत तदेव सदिति तद्वि-
षयाकारानुपानप्रकारयोरुक्तत्वात् । प्रयोगस्तु— विमता भावाः
सदभिन्नाः, आद्यन्तमध्येषु सदनुगतत्वात् । यदेवं यदनुगतं तत्त-
दभिन्नम् । सौवर्णकुण्डलकटक्यादिवत् । सदवशेषत्वाच्च तथेति
दिष्टा मिद्वयति । इदमेव च भावाद्वैतम् । कार्यकारणवस्तैवक्यम-
र्शनं पदतन्तुवत् * अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते इति
सप्तमस्कन्धात् । तत्त्वमसीत्यादौ, सदेव सौम्येत्युपक्रमेण ऐतदा-
त्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मेत्युपसंहारेण च सदात्मकस्य आ-
वणाच्च । राजमं तु पूर्वोक्तया राजप्रसामान्या नानाकारं भव-
ति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् * वेत्ति
सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसमिति, रजो वैकल्पिकं स्मृतमिति

च भगवद्वाक्यात् । इदं च व्यवहारोपयोगि । व्यवहारस्तु— अ-
हम्ममाभिमानात्मकमानससन्निपातजन्यो—देहेन्द्रियोदिस्वाभाविक-
व्यापारात्मकः सन्निपातः । यमो दमस्त्रितिक्षेप्तेत्यादिभिः सत्त्वा-
दिगुणत्रयवृत्तीरुक्त्वा, सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ॥
व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिरिति भगवद्वाक्यात् ।
मोक्षशास्त्रीयस्तु न तथा । ज्ञात्वात् पुरुषस्याऽहम्ममेतिबुद्धिनिवृत्ती
रजस्तमसोः क्षीयमाणतया अभावस्येन मिश्रणाभावे केवलसात्त्विक-
कत्वात् । औपधाज्जायमानस्य भावस्य सन्निपातनिवर्तकत्वात् ।
तत्र पृथगुद्देर्बिद्यमानत्वेऽपि प्रवलेन सत्त्वेन तस्याग्रस्यमानतया
अकिञ्चित्करत्वात् । अतो लौकिक एव तथा । अत एव राज-
स्याः प्रमाया अपि परमार्थतो न मामाण्यम् । तामसं त्वममाण-
मेव । यंचु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ॥ अतश्चार्थव-
दल्पं च तत्तामसमुदाहृतमिति । माकृतं तामसं ज्ञानमिति च भग-
वद्वाक्यात् । तच्च पापराणां बाढानां च तामससामान्या भवति ।
शिष्टनिन्दितत्वाच्च तद्धेतुम् । लोकव्यवहारेऽपि भ्रमबहुलं राज-
सभेदज्ञानेनैव गतार्थं च । अतो व्यवहारोपयोगाय साम्प्रतम् ॥
राजसभेदानेव प्रदर्शयामः । तत्र राजसं ज्ञानं सविकल्पकमेव ।
ततः पूर्वं चेन्द्रियेषु सात्त्विकमुत्पद्यते निर्विकल्पकम् । तच्च
सन्मात्रावगाहोक्तविधमेव । जाग्रद्वृत्तेः सात्त्विकत्वेन प्रथमत एव
सत्त्वानुग्रहे इन्द्रियैः प्रथमं तस्यैवोत्पादनात् । नच सविकल्पक-
स्यापीन्द्रियजन्यत्वात् कथमेकैवेत्युच्यते इति शङ्क्यम् । तस्य
तथात्वेऽप्यन्तःकरणाश्रितत्वात् । कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ कामा-
दीनां विशेषवृत्तीनामुल्लेखेन तथा निश्चयात् । शाण्डिल्यभाष्यो-
क्तानुमानाभ्यां सिद्धे करणसमवेतत्वे सविकल्पकव्यतिरेक्तस्य
इन्द्रियसमवेतत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । तस्य सन्मात्रावगाहि-

त्वं च वस्तुमात्रविषयकत्वात् । विकल्पन्यवकारे सत्त्वेव वस्तुत्वपर्य-
वसानात् । अत एव च सार्विकत्वम् । यद्यपि सत्त्वात् संजायते
ज्ञानमिति वाक्याद्धेतुविवारेण ज्ञानमात्रस्य सार्विकत्वमायाति,
तथापि विभाजकवाक्येषु विषयविचारेण त्रैविध्यकथनादत्र वि-
षयविचारेणैव तथात्वं ज्ञातव्यम् । तत्सत्त्वे चेन्द्रियमेव प्रमाणम् ।
रजोऽननुवेधे अस्तीत्युपलम्भस्य सर्वजनीनत्वात् । तदनुवेधे तु
बुद्ध्यनुग्रहाद्विकल्पस्फूर्तिशैथिल्यात्तदनुपलम्भ इति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । एतस्य सविकल्पकात् पूर्वभावेऽपि न तत्कारणत्वं,
प्रमाणाभावादिति ॥

भटास्तु— अक्षिसन्निपातानन्तरमविविक्तसामान्यविशेषभागं
संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानं तत् । तदभावे विकल्पसंमोह
एव न जायेत । विकल्पपता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं संज्ञावि-
शेषं वाऽनुस्मृतं तेन तेन पुरः स्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् । न
चार्थमदृष्टवत्तत्स्मरणमुपपद्यते । तस्मादास्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञान-
मिच्छाहुः ॥ सिद्धान्ते त्विदं मानसं सामान्यसंशयात्मकं वस्तुमात्र-
विषयकज्ञानानन्तरभावित्वेन पर्यवस्यति ॥

वासास्तु— स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति ।
तन्मीमांसका न क्षमन्ते । तथाहि । प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु
सहस्रैव, यत् पञ्चाक्ष जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पञ्चधा विकल्पेन
विकल्प्यते । गौरयं, दण्डयं, धृक्कोऽयं, गच्छत्ययं, हित्योऽयमिति ।
तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति । सविकल्पकं स्वै-
कैकाकारं जात्यादिकं विविच्य विषयीकरोति । स्वलक्षणमात्रविषयत्वे
तु विवेकस्यानन्तर्यं न स्यात् । त्वन्मते जातिद्रव्यादेरभावादिति ॥

वेदान्तपरिभाषाकारस्तु— संसर्गानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्प-
कम् । तच्च सोऽयं देवदत्त इति वाक्यादपि भवति । नच वाक्य-

जन्यज्ञानस्य कथं निर्विकल्पकत्वमिति शङ्काम् । वाक्यजन्य-
ज्ञानविषयत्वे पदार्थसंसर्गस्यातन्त्रत्वात् । तन्त्रत्वे अनभिमतस्यापि
संसर्गस्य विषयत्वापत्तेः । किन्तु तात्पर्यविषयत्वमेव तथा । तथाच
तत्र संसर्गत्वेन संसर्गानवगाहात् तस्य तथात्वं दुर्घटमिसाह । तत्र
रोचते । अनेकार्थशब्दके, सुरभिर्भासं भुङ्क्त इत्यादिवाक्ये तात्प-
र्याऽनिषयस्यापि गोसंसर्गस्य संसर्गत्वेनैव शब्दाज्ज्ञानदर्शनेन
तस्य विषयताया दुर्वारत्वात् । तच्चमसीत्यादिवाक्यजन्यस्य स-
न्मात्रविषयकत्वेन निर्विकल्पकत्वसिद्धेः ॥

नैरुपायिकास्तु— वैशिष्ट्यानवगाहि निष्पकारकं वा ज्ञानं
निर्विकल्पकम् । यद्यपि तत्सत्त्वे नेन्द्रियं प्रमाणं, तथाप्ययं घट इति
विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम् । तथाहि । अयं घट इति ज्ञानं विशे-
षणज्ञानपूर्वकं, विशिष्टज्ञानत्वात् । यद्यद्विशिष्टज्ञानं तद्विशेषणज्ञान-
पूर्वकम् । यथा दण्डी पुरुष इति ज्ञानमिति । तच्चात्र जन्मान्तरीय-
भगवद्दीपविशिष्टज्ञानयोर्व्यवहितत्ववैयधिकरण्याभ्यां विशेषणज्ञान-
त्वासम्भवात् । घट इति ज्ञानात् पूर्वं वैशिष्ट्यानवगाहि जायत इति
मन्तव्यम् । तदेव निर्विकल्पकमिति दिगमिसाहः ॥

प्राभाकरास्तु— निर्विकल्पकं ज्ञानमेव न । विशेषणविशे-
ष्ययोः समानसंविःसंवेद्यत्वादित्याहुः ॥

वयं तु— विशिष्टज्ञानं प्रति याद्विशेषणज्ञानस्य कारणत्वं
नियतं तदिन्द्रियेण गृह्यमाणस्यैव तस्य । अन्यथा दण्डनिर्विकल्प-
कानन्तरं दण्डीति बुद्धिः स्यात् । नच विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिं प्रति
गृह्यमाणविशेषणज्ञानत्वेन कारणता, केवलाविशिष्टबुद्धिं प्रति त्व-
ऽगृह्यमाणेनापि तेन सेति वाच्यम् । दृष्टान्ताभावेन तादृङ्नियमे
प्राप्ताभावात् । तर्हि प्राथमिकं घट इति ज्ञानं कथमिति चेद्,
इन्द्रियार्थसाधिकर्षे द्रागेव रजोऽनुबन्धेन तद्वाचकशब्दस्फुरणादिति

बुद्धयस्व । नचैवं, विशिष्टबुद्धि मति विशेषणज्ञानत्वेन कारण-
त्वनिष्पन्नमव्याहतिः । विशिष्टबुद्धिपदेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेर्ज्ञातव्य-
त्वात् । नच रजतमहद्वत्तः शुक्तिदर्शनेऽपीदं रजतमिति रजतत्व-
प्रकारकभ्रमो नोत्पद्यत इति विशिष्टबुद्धावपि विशेषणज्ञानस्य हे-
तुता मन्तव्येति वाच्यम् । वाचकशब्दाऽस्फूर्तिस्फूर्तिभ्यामेवोपपत्ते-
स्तस्या अनावश्यकत्वात् । घटो द्रव्यमिति वादिवं रजतमित्यस्यापि
एकविशिष्टे परवैशिष्ट्यमिति विषयताकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वात् ।
तत्र विशेषणज्ञानस्य गृह्यमाणस्यैव हेतुत्वेन भ्रमोपपत्तेः सुवच-
त्वाच्च । ततोऽनुमानस्यार्थान्तरपर्यवसन्नत्वाभेद्यायिकोक्तरीत्या
न तादृशनिर्विकल्पकसिद्धिरिति दिक् ॥

नास्तिकास्तु— वैशिष्ट्यान्वगादिज्ञानं साक्षात्कार इति
स्वीकृत्य तदेव परमार्थसत् । सविकल्पकं त्वलीकघटत्वादिसामान्य-
विषयकत्वाद् भ्रान्तमित्याहुः ॥ ते तु घटत्वादिसामान्यसत्त्वस्याग्रे
वक्ष्यमाणत्वात् प्रक्रियाजन्यज्ञानस्य तामसत्वाच्च निरसनीयाः ॥

तस्माद्भ्रमविषयमपि ज्ञानं निर्याधम् । तत्रेन्द्रियाश्रितं निर्वि-
कल्पकं सात्त्विकमपि द्रगेव रजसा ग्रस्यत इति राजसकोटौ
निवेद्यते । तस्मात् सविकल्पकमेव राजसं ज्ञानम् । तच्च पृथक्त्वेने-
त्यादिभगवद्वाक्यात् सद्विकल्पावगाहे । विकल्पाः सतोऽवान्तर-
विशेषास्तद्विषयमित्यर्थः ।

नैय्यायिकास्तु— वैशिष्ट्यान्वगादि सप्रकारकं सविशेष्यकं
वा ज्ञानं सविकल्पकमित्याहुः । तदप्युक्ताश्चातिरिच्यते । प्रकार-
ताविशेष्यते चायं घट इत्यादिज्ञाने विशेषणविशेष्ययोर्घटत्वघटयो-
र्विशेषणत्वाभावात्त्वापरनामानौ विषयताविशेषौ । विषयता च ज्ञाना-
र्थयोः स्वरूपमन्वन्धविशेषः । स च स्वरूपसम्बन्धो ज्ञाने विषयिता-
पदवाच्यः, अर्थे विषयतापदवाच्यः । एवं प्रकारतायापि बोध्यम् ॥

अपरे तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वे प्रकारत्वेमिति लस-
यित्वा भासमानं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वे प्रकारत्वम् । यथाऽप्ये-
घट इति ज्ञाने घटत्वस्य वैशिष्ट्यं सम्बाधो भासते । तत्प्रतियोगि-
च घटत्वमित्याहुः । तत्र । दण्डपुरुषसंयोगा इति समूहालम्बने,
दण्डी पुरुष इति दण्डस्य प्रकारतापत्तेः । संयोगो हि दण्डस्य
वैशिष्ट्यं भासते । तत्प्रतियोगी च दण्ड इति मञ्जरिकारः ॥

अन्ये तु— भासमानं यद्वैशिष्ट्यं प्रतियोगित्वे तत्प्रकारत्व-
मित्येवं समासोऽत्र विवक्षितः । एवञ्चोक्तसमूहालम्बने प्रतियोगि-
त्वस्यामानाश्रयत्वात् तत्साधारण्यम् । नन्वेवमपि दण्डपुरुषसंयोगतत्प्र-
तियोगित्वानुयोगित्वानीति समूहालम्बनसाधारण्याभेदं संगच्छते
इति चेन्न । स्वरूपतो भासमानस्य वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वस्य वाच्यत्वात् । समूहालम्बने हि
तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वमतिरिक्तं भासते; न स्वरूपतः । विशि-
ष्टबुद्धौ तु तथेति न दोष इत्याहुः । तदपि न । प्रतियोगित्वादेः
स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनातिरिक्तत्वे मानाभावात् । तथोत्वे विशिष्ट-
बुद्धावपि स्वरूपतो भासासम्भवादिति प्रकारत्वविशेष्यत्वे विषय-
ताविशेषावेवेत्येव युक्तम् । तत्र विशेषणत्वोपलक्षणत्वमेवाह
प्रकारता द्विधा । तत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकत्वे
विशेषणत्वम् । यथा, दण्डी पुरुष इत्यत्र दण्डित्वम् । तदनवच्छेदकत्वे
सति व्यावर्तकत्वमुपलक्षणत्वम् । यथा जटाभिस्त्रापसः; काकव-
हेवदत्तस्य गृहमित्यत्र जटाकाको । अस्याप्यव्यावृत्त्यधिकरणत्वं
च विशेष्यत्वमिति नैयायिकाः । कार्यान्वयित्वं विशेषणत्वं,
तदनन्वयित्वमुपाधित्वमातदेव उपलक्षणत्वमिति योगावादिनः ॥

भट्टास्तु— ज्ञातो घट इति प्रतीतिर्ज्ञानजन्यो विषयानिष्टः प्राक-
व्यापरनामा पदार्थो ज्ञातता । सैव च विषयता विषयविषयिणोः

सम्बन्धस्वरूपा । अवश्यमन्तव्या चेयम् । कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वं,
घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुः ॥

अत्र केचित्— नैतद् युक्तम् । विनष्टे घटे ज्ञात इति प्रती-
तेः । न हि तत्र ज्ञानं किञ्चिज्जनयितुं शक्नोति । तस्यैवासत्त्वात् ।
न च समवायिकारणं विना भावकार्योत्पत्तिः सम्भवति । तत्र
स्वरूपसम्बन्धविशेष एव प्रतीतेर्विषय इति चेत् । अन्यत्राऽपि
स एवास्तु, कृतमधिकेन । कर्मत्वस्यापि तद्देवोपपत्तेरित्याहुः ॥

तत्तुच्छम् । विषयविषयिणोर्विषयविषयिभावात्मकः स्वरूपमेव
सम्बन्ध इति वादिपक्षेऽपि विनष्टघटस्यासत्त्वात् स्वरूपसम्बन्ध-
स्याभावेन ज्ञानविषयत्वाभावापत्तेः । न च शशशृङ्गमिति वदतन्नापि
भवति ज्ञानविषय इति वाच्यम् । शशशृङ्गमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वा-
दस्यापि तुल्यविषयतया भ्रमत्वापत्तेः । किञ्च, भ्रमे हि यावन्तः
पदार्था भासन्ते ते अन्यत्र प्रसिद्धा एव । अन्यथाऽप्रसिद्धस्यापि
भ्रमः स्यात् । तथाच न भ्रमोऽप्यसद्विषयक इति फलति । तथा
सति कुतस्तर्ता प्रमायां तथात्वम् । ननु तथापि भ्रमममावैलक्ष-
ण्यायाऽसदेव वैशिष्ट्यं भ्रमे सदुपरागेण भासत इति मन्तव्यमेवे-
ति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि कपालोपरागेणासन्नेव घटो भासत इति
भ्रमत्वमेव मन्तव्यम् । ननु सदुपरागेण भानं भ्रमप्रयोजकं न
भवति । अभावप्रतीतिमात्रवाधापत्तेः । प्रतियोगिमत्तामेवादाय तत्र
सत्ताङ्गीकारात् । अत्रो दोषवाधावेव प्रयोजकाविति तदभावान्ना-
स्य भ्रमत्वमिति चेन्न । एतस्य प्रतिवाचनादरणीयत्वात् । मतान्तरे
सत्ताया धर्मान्तरत्वेनाभावेऽपि तत्सत्त्वे वाधकाभावात् । अतः
सत्तयैवाभावप्रतीत्युपपत्तेः सदुपरागस्यापि भ्रमप्रयोजकत्वं वाच्य-
मेवेति पूर्वोक्तज्ञाने भ्रमत्वापत्तिर्दुर्वारैव । किञ्च, सदुपरागेण भानं
वदता असत एव भानमङ्गीकृतम् । तत्तु भ्रमेऽप्यनुपपन्नमेव ।

ज्ञानप्रयोजकमात्रिकर्पव्याप्तिव्यादेरसंभवात् । प्रयोजकमन्तरेण
ज्ञानाङ्गीकारे सर्वदा भ्रमः स्यात् । अतो भ्रमोऽपि सद्विषयक
एव । नच प्रमावैलक्षण्यानुपपत्तिः । अन्यख्यातिवादेन दोषवा-
धाभ्यामेवोपपत्तेः । एवं सति प्रमायां सुतरां सत्तापेक्षेति विन-
ष्टपटस्थलेऽपि सूक्ष्मरूपेण घटसत्त्वमङ्गीकार्यमेवेति ज्ञाततोत्पत्तौ
बाधकाभावाद् गौरवमात्रमेव ज्ञाततापक्षे दूषणम् । अर्थमकाशा-
ऽतिरिक्तमाकट्यस्यात्र वक्तुमशक्यत्वाच्च । ज्ञाततास्वरूपस्या-
प्यसिद्धिरिति च । तेन न्यायमतमेवात्र सम्यग्गतिः । वस्तुतस्तु
सत्कार्यवादस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । सदप्याविर्भावापरपर्यायतया-
ऽङ्गीक्रियत इति भादपत्तं प्रामाणिकत्वाच्च दोषावहमिति दिक् ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ उक्तरूपं सावेकल्पकं द्विधा— विशिष्ट-
बुद्धिसमूहालम्बनभेदात् । तत्रायं तत्प्रकारकबुद्धित्वम् । यथा
घट इति । दण्डी पुरुष इत्यादेरुपा विशिष्टवैशिष्ट्यशुद्धेस्तु तस्या
भेदः । द्वितीयं तु तद्विशेष्यकबुद्धित्वम् । यथा दण्डपुरुषसंयोगा
इति । घटपटसम्भा इति विशिष्टसमूहालम्बनमपि तस्यैव भेदः ॥

साम्प्रदायिकनैयायिकास्तु— तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
विषयता चतुर्विधा— एकत्र द्वयमित्येका । एकाविशिष्टे परवैशि-
ष्ट्यमितीतरा । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यन्या । विशेष्ये विशेषणं,
तत्रापि विशेषणान्तरमिति चतुर्थी । तत्र यत्रैकास्मिन् विशेष्ये
युगपदेव विशेषणद्वयं भासते सैकत्र द्वयमिति नाम्नी । उदाहर-
णं— कृष्णो दण्डकुण्डलवानिति, घटत्वद्रव्यत्वपादिदमिति वा ।
यत्र पुनरेकविशिष्टे वैशिष्ट्यं भासते सा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति ।
यथा कृष्णः श्यामः कृण्दली भूतले घट इत्यादि । एतयोर्विशे-
ष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणज्ञानस्य हेतुता । यत्र
चैकाविशेषणविशिष्टस्यान्यत्र वैशिष्ट्यं भासते सा विशिष्टस्य वैशि-

पथमिति । उदाहरणं—वैष्णुमान् कृष्णः, घटवद् भूतलं, रक्तदण्ड-
वान् देवदत्त इति । अत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन
हेतुता । यत्र तु पूर्वं मुख्यं विशेष्ये विशेषणं भासते ततस्तत्र
विशेषणान्तरं । विशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्तरमिति । यथा
भूतलं घटवादिति रक्तदण्डवान् वेति च । अत्र विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतेत्याहुः ॥

रामनाथस्तु—विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यतो विषयवैलक्षण्या-
ऽभावात् प्रयोजनाभावाच्च तुरीया न प्राप्ताणिकीत्यवदन्ते ।

तच्चुञ्चम् । रक्तदण्डवान् वा, भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यमिति विषयताकत्वेन शृङ्गमाणस्य तत्त्वाभावापत्तेः ।
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाभावाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति
विषयतायास्तत्र वस्तुमशक्यत्वात् । यद्यपि विषयस्तुल्यस्तथाप्यनु-
भवभेदाद्भेदः । अन्यथा घटवद्भूतलं भूतले घट इत्यनयोरेपि वि-
षयभेदाभावाद्विशिष्टवैशिष्ट्यमपि न सिद्धयेत् । अत एवानुभवात्ते-
जो ह्ययं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनां विषयताविशेष इति दीपितकृतो-
क्तम् । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् ॥

प्रकृतमधुनाऽनुमरामः ॥ पूर्वोक्तं सविकल्पकं तु पञ्चविधम् ।
संशयविपर्ययानिश्चयस्मृतिस्वाप्नभेदान् । ते च तुरीयस्कन्धे
उद्दिष्टाः । संशयोऽथ विपर्ययो निश्चयः स्मृतिरेव च * स्वाप
इत्युच्यते बुद्धिलक्षणं वृत्तिः पृथगिति । यद्यपीदं बुद्धिलक्षणं,
तेन बुद्धिर्वृत्तिरूपा एते भवन्ति, न तु ज्ञानभेदास्तथापि, बुद्धिर्वि-
ज्ञानरूपिणीति बुद्धेः स्वरूपलक्षणाद् विशिष्टज्ञानसमानाकारा
बुद्धिरिति तेनैव विशिष्टज्ञानभेदा अपि सिद्धयन्तीत्यदोषः ॥

अथैषां लक्षणान्युच्यन्ते ॥ धर्मित्वेन विवक्षितस्येतरभेदज्ञा-
पको धर्मो हि लक्षणमिति बोधमौकर्यार्थं तस्यावश्यकत्वात् तत्र

एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाकोट्यवगाहि ज्ञानं संशयः । समूहा-
लम्बनेऽतिव्याप्तिवारणायैकस्मिन् धर्मिणीति । इमे चूनाः पतसा
वा, एतौ नरो स्याणू वेसादौ तु धर्मितावच्छेदकैक्यमादाय धर्मि-
ण एकत्वमित्यदोषः । इदं रजतमित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यानिश्चय-
ज्ञानवारणाय विरुद्धेति ।

इदन्तारजतत्वपोरविरोधादश्रमेऽस्ति विरोध इति चेन्न । तत्र मायि-
कस्यैवेदमंशस्य भानेन पारमार्गिकस्याप्रमेयत्वात् । अन्यथा ज्ञान-
स्य सांशत्वापत्तेः । विशेषास्फूर्तिहेतुकं विरुद्धनानाकोट्यवगाहिज्ञानं
वा, न त्वेकधर्मिकभावाभावकोटिज्ञानं तत् । तथादभावसमूहालम्बने-
ऽतिव्याप्तेः । नाऽपि विरोधसंसर्गकं ज्ञानमिति । स्याणुत्वपुरुष-
त्वयोः संसर्गत्वेन विरोधस्याभावात् । धर्मिणि त्वयोः प्रकारतया
धर्मिणा सह विरोधस्यैवाभावात् । संशये प्रकारतया भानेऽपि
दोषविशेषप्रदितसामान्या यत्कोट्यां विरोधविशिष्टतया भानं त-
त्रापि विरोधस्य पूर्वतद्विशेषणतयैव प्रमिततया तदापि तथैव भान-
निश्चयेन संसर्गतया भानस्याऽशक्यवचनत्वात् । न तत्र समूहम-
तीतेर्जायमानत्वात् तदुपपादनाय विरोधस्य संसर्गत्वं कल्प्यत इति
वाच्यम् । कोट्योः पर्यायेण शरीरा तस्या एव भावात् । तस्मात्
पूर्वोक्तमेव लक्षणम् । स, च, द्विविधः । सम उत्कटकोटिकश्च ।
तत्र संस्कारतेजमोर्विरुद्धयोः संस्कारयोस्तेजसोः शब्दयोर्वा तुल्य-
प्रकाशकत्वे विशेषास्फूर्ती समः । यथा, इदं रजनं न वा, स्याणुर्न
वा, वसनमुज्ज्वलं न वा, परमाणुरूपा भूनिताऽनिसा वेसादि ।
अयमपि शुद्धसङ्कीर्णभेदाद् द्विविधः । तत्र शुद्ध उक्तः । स्याणुर्वा
पुरुषो वेति तु सङ्कीर्णः । भावान्तरसंयोगे साङ्कीर्णः । पुनरप्य-
द्विविधः । साधारणधर्मदर्शनजन्मा त्रिमतिपात्तजन्मा च । तथाप्य-
संकीर्णात्मा । द्वितीयस्तु, परमाणुरूपा भूनिता अनिसा वेति । पुरा-

णादावनित्यत्वस्य न्यायदर्शनादौ परमाणूनां नित्यत्वस्य चोक्तेः ॥

केचित्तु सकलनिश्चितनित्यानित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन तादृश-
शब्दत्वादिविशिष्टशब्दज्ञानेन चासाधारणधर्मदर्शनजनमानं तृतीय-
मप्याहुः । तन्न रोचते । असाधारणधर्मदर्शनस्य संशयोत्पादक-
त्वे मानाभावात् । गन्धवती मुर्निखाऽनित्या वा । वर्णात्मा शब्दो
नित्योऽनित्यो वेत्यादिस्तु विपक्षिपक्षिजनित एव । पृथिवीशब्दयो-
रनित्यतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सकलानित्यव्यावृत्तत्वाभावनित्यपादा
गन्धवत्त्वशब्दत्वादिहेतुकानुमानेन परमाणुवर्णयोरनित्यतायाः क्ष-
यपसाधनत्वादिति । प्रत्यक्षसंशये धर्मेन्द्रियसन्निकर्षेणैव निर्वाहाद्-
भिज्ञानस्य कारणत्वं मीमांसका नेच्छन्ति । अन्वयव्यतिरेकसिद्ध-
त्वाभ्रैपायिकास्तिवञ्चन्ति । सामग्रीसंस्कारयोरन्यतरस्य प्रावर्त्ये
तेजभादिभिः सहकारिभिस्तदनुगुणधर्मप्रकाशने अल्पविशेषस्फूर्तौ
उत्कटकोटिको भवति । भूयोविशेषस्फूर्त्यभावेन द्वितीयलक्षणेऽपि
नाव्याप्तिदोषः । सम्भावनाप्युत्कटकोटिकसंशयविशेष एव । अत
एव सम्भावितं सर्वमेवाप्रमाणमिति तृतीयस्कन्धे व्युत्पादितम् ।
तर्कोऽपि तथा । सम्भावनान्तर्गतत्वात् । स्तोत्रेक्षिता पुक्तिस्तरु इति
तत्त्वक्षणात् । अनिष्टप्रसन्नरूपत्वेऽपि तदनपापात्, मयोगे सं-
भावनार्थकालिङ्ग्यदितवावपप्रयोगाच्च । व्याप्तमूलभूतस्य फलं
निश्चयो, न तु स्वयं निश्चयरूप इति न काप्यनुपपत्तिः । नच तत्र
कोट्यन्तरास्फुरणात् सम्भावनायाः कथं संशयाऽन्तःपातित्वमिति
वाच्यम् । न्यग्भूतस्फूर्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । अन्यथा, अयं प्रायः
पुरुष इत्यादौ प्रायस्त्वास्फुरणापत्तेरिति दिक् ॥

विपर्ययस्तु— सम्प्रयुक्तभिन्नार्थमात्रप्रतिपादकं वाच्यं ज्ञान-
म् । यावत्पदं संशयवारणाय । वाच्यमिति स्मृतिस्वापयोर्वारणाय ।
अयं च विषयदोषात् कारणदोषाच्च भवति । यथेदं रजतमिति,

घातः पीत इति, घटो भ्रमतीति बहवः । वस्तुतत्त्वावश्यकत्वात्ला-
घशब्च करणदोषादेवेति निश्चयः । केचन, घातः पीत इत्यादौ
गृह्यमाणारोपमाहुः । तदपि त्रिगुणिकज्ञानवादिमते न सङ्गच्छते ।
परेण गृह्यमाणस्यारोपेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । स्वयं तत्र गृह्यमाणत्वे
आरोपस्यैव बाधात् । स्वयमन्यत्र गृह्यमाणस्य स्वारोपदशार्था ग्रह-
णस्य नाशेन गृह्यमाणत्वस्याशङ्क्यवचनत्वाच्च । अतो जषारुण-
स्फटिकमुखमतिविस्म्यादिकमेव तत्रोदाहरणीयमिति दिक् ॥

अत्र बहवः रूपातिशयाः ॥ तत्पूर्वोत्पन्नस्यानुभवस्य संस्का-
रात्मना स्थितस्योद्बोधकैः भाष्ये पाथिकार्याकारवती बुद्धिद्व-
त्तिर्मायया यद्भिः क्षिप्यते । तदा सा पुरोवर्तिनं सर्वतोऽधतो वा-
ऽऽदृत्य बहिरवभासत इति मायिकस्यान्यस्यैव रूपांनादन्यरूपाति-
रित्यत्र व्यवहियते ॥

नैपायिकास्तु— चाकचवपाद्युदनुद्धसंस्कारसङ्कतेन दोषोप-
हितेन्द्रियेण सम्प्रयुक्ता शक्तिरेव रजतात्मना पृथते इति सम्प्र-
कृत्यान्यथामानादन्यथाख्यातिरेवेयमित्याहुः ॥

भाटास्तु— कर्तृगतेर्दोषैः प्रमुष्टतत्ताका स्मृतिरेवात्रेत्यख्या-
तिवादमाहुः ॥

प्रामाकरास्तु— प्रमुषिते स्मरणाभिमाने अशुद्धीतासंसर्गकं
ज्ञानद्वयमत्रैवेवमख्यातिवादमाहुः ॥

मायावादिनस्तु— तत्र अविद्ययाऽनिर्वचनीयं रजनमुत्पद्यत
इत्यनिर्वचनीयख्यातिमाहुः ॥

बीदास्तु— असदेव रजनं रूपायत इत्यसदख्यातिमाहुः ॥

निज्ञानवादिनस्तु— सन्निकविज्ञानरूप आत्मैव बाहः ख्या-
यत इत्यात्मख्यातिमाहुः ॥

सांख्यास्तु— सदमती ख्यायेते इति सदसदख्यातिमाहुः ॥

तेषां दूषणं ख्यातिवादे मपञ्चिमिति नेह विस्तरः ॥

ख्यात्यन्तरे संमर्गोऽसंभवेव मासते । असदख्यातो तु संसर्गि-
णोऽप्यसन्त इति पार्थसारथिमिश्राः ॥

निश्चयो यथार्थानुभवः । अयमेव प्रमेति व्यवह्रियते । याथा-
र्थ्यं चार्थानतिवर्तित्वम् । सम्प्रयुक्तार्थं देशादिपूर्वकं विपरीकृत्य
जायमानत्वमिति यावत् । तेन संशयविपर्ययासत्त्वापानां निरासः ।
संशयेऽपि कोट्यन्तरेऽर्थातिक्रमात् । विपर्यये स्वापे चार्थाभावेनै-
वानिक्रमात् । नच रजनरङ्गयोस्मि रङ्गरजने इति विपरीतभ्रमे
सम्प्रयुक्तार्थातिक्रमाभावादतिव्याप्तिः । देशातिक्रमेण सम्प्रयुक्ता-
र्थातिक्रमस्य तत्रापि सत्त्वात् । एवमेव भ्रमान्तरेऽप्युन्नेयम् । नचे-
न्द्रियममृष्टेऽपि बह्वी तदनुमिते सम्प्रयुक्तार्थातिक्रमेण जायमान-
तया तत्राव्याप्तिः शङ्क्या । तत्रापि धूमादिरूपाव्यभिचरितसम्ब-
न्धिद्वारार्थसंमर्गस्य सत्त्वात् । नचातीतानागतद्वेतुस्थले पानुमिति-
स्तत्राव्याप्तिरिति शङ्क्यम् । अतीते हेतौ पुरुषेणादृष्टेऽनुमितेरेवा-
नुदयात् । यत्र पुनर्धूमः पूर्वं दृष्टस्ततो नष्टस्तदनन्तरं च बह्वधनुमि-
त्मा तत्रापि धूमध्वंसाधिकरणस्यादर्शने तस्या अनुदयात् का-
ऽव्याप्तिः । बह्वर्थ्यमदृष्टिस्तु सम्भावनयैव । दानसम्भावनयार्थिप्र-
दृष्टिवत् । सम्भावना च व्याप्तिस्मरणात् । भृतलादिरूपधूमाधि-
करणमात्रदर्शने तु वाङ्मिमासात्कारो वा, सम्भवना वा, विलक्षणो-
च्छन्नभस्मादिना वाऽनुमितिर्न तु धूमध्वमेन । तस्याधिकरणव्यङ्ग्य-
त्वेन तदधिकरणस्य च धूमावयवरूपत्वेन योग्यानां तेषां धूमान-
तिरिक्तत्वात् । तत् एवानुमितिजननात् । अथ दरदग्धेन्धनादिरेव
धूमाधिकरणत्वेन विवक्षितस्तर्थावश्यकत्वाल्लाघवाद् दृष्टानुरोधि-
त्वाच्च तेनैवानुमितिर्न तु धूमध्वमेन । तस्य चास्त्येवार्थे सम्बन्धि-
त्वमती नाव्याप्स्यवकाशः । एवमेवानागतस्थलेऽपि प्रागभावव्य-

ऽजकस्यानुमापकत्वमिति तत्रापि तथा । धूलीपटले धूमभ्रमेण
याऽनुमितिः सा त्वलक्ष्येति न तत्राग्न्याप्तिर्देणाय । कदाचिद्बहि-
व्याप्तिस्तु काकतालीयत्वात् तस्याः प्रमातृनिर्वाहायालमिति दिक् ॥

उपमितिस्तु— सादृश्यादिसद्वृत्तेन्द्रियार्थमसर्गजन्यैव । शा-
ब्दमापि शब्दस्य निसर्गमर्थसम्बद्धत्वात् तेन चक्षुरादिवत् पदार्थोप-
स्थितेः शब्दार्थजन्यमेवेति न काष्पव्याप्तिरिति सुष्ठु ॥

केचित्तु— तद्वति तदवगाहितं याथार्थ्यम् । तच्च तद्वद्विशेष्य-
कत्वे सति तत्प्रकारकत्वम् । नचैवं बहिर्गुञ्जापुञ्जयोरिमौ गुञ्जा-
पुञ्जवद्वा इति विपरीतभ्रमे बहर्गशे बाह्वित्ववद्विशेष्यकत्वस्य
गुञ्जांशे बाह्वित्वप्रकारकत्वस्य च सत्त्वात् तत्रापि प्रमात्वापत्तिः
शङ्का । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिर्दिष्टतन्निष्ठप्रकारताशाल्त्रिवस्य वि-
वक्षितत्वात् । एवं युक्तावपि कालिकादिसम्बन्धेन रजनत्ववत्त्वस्य
सत्त्वाद्वजनभ्रमे रजतं संयोगसम्बन्धेन रजनत्ववादिति सम्बन्धभ्रमे
घातिव्याप्तिवारणायोभयत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीय-
म् । तथाच तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्यतानिर्दिष्टतत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं तदर्थः फलतीति ॥

तन्न । संशयस्यापि यथार्थत्वापत्तेः । नच तदंशे सोऽपि य-
थार्थ एवेति वाच्यम् । तथा सत्यवाशिष्टांशे भ्रमत्वमेव तस्येति सं-
शयोच्छेदापत्तेः । नच भ्रमप्रमासाधारणज्ञानस्य संशयत्वाशोच्छेद-
इति वाच्यम् । ज्ञानस्य गुणत्वाभिराश्वेनैकस्योपयात्मकताया
वस्तुमशयत्वात् । अत एव शास्त्रावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृत्ते,
मूले वृत्तः कपिसंयोगीति प्रत्ययस्यापि नानया दिशा प्रमात्वम् ।
किन्त्वेकदेशविकृतन्यायेनेति बोध्यम् । अन्यथा पुरोवर्तिन्यममूहा-
लम्बनार्थं भ्रममात्रस्य तद्वति तदवगाहित्वेर्गोशतः प्रामाण्यम-
त्त्वात् केवलभ्रम वदाहर्तुमशक्य एव स्यात् । नाऽपि तद्वति तन्मा-

प्रप्रकारावगाहित्वं, तद्वति तत्प्रकारकानिश्चयत्वं वा तत् । निर्विकल्पकेऽव्याप्तेः । तस्य धर्मस्वरूपमात्रावगाहित्वेन तद्वत्ताद्यनवगाहित्वात् । अवगाहे निर्विकल्पताद्यानिप्रसङ्गात् । नच तस्य न लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् । अयथार्थत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । तज्जन्यसाविकल्पकस्यापि तथात्वापत्तेः । तस्मादुक्तमेव लक्षणमिति निश्चेषम् । नचैवं स्मृतेरयथार्थत्वापत्तिः । परम्परया तस्या अप्यर्थमनातिक्रम्यैव जायमानत्वात् । नच तथा सति तस्याः प्रमाणत्वापत्तिः । अदर्शनीभावात् । ज्ञानस्यार्थप्रकाशरूपत्वेनाऽर्थस्य तदर्शनीत्वात् । अतोऽन्तरविद्यमानानामप्यनुभूतसमानां मायया अन्तरूपस्यापने तस्यास्तत्तद्वृत्तत्वात् । यथा शिरोऽतिरिक्तसर्वावयवसम्पूर्णः क्रियां कुर्वन्नपि देहः शिरोहीनत्वात् कबन्ध एव । तथा स्मृतिर्ज्ञानरूपाऽपि प्रवृत्त्यादिकार्यजनयन्त्यप्यर्थाभावाच्च निश्चयरूपेण अनुभवपदेन तस्या अपि निरासः । अनुभवस्तु स्मृतिभिर्ज्ञानम् । साक्षात्प्रमाणजन्यं ज्ञानं वा । साक्षाच्चक्ष क्लृप्तद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वम् । तेन नानुमित्यादावव्याप्तिः । साक्षात्पदेनैव च स्मृतेरपि निरासः । अनुभवसूक्ष्माऽवस्थारूपस्य संस्कारस्य अनुभवतदूर्ध्वतयोश्च क्लृप्तद्वाराऽनन्तःपातित्वात् । द्वाराणि त्वग्रे तत्तत्प्रस्तावे वाच्यानि । प्रमाणपदं च ज्ञानकरणपरम् । तेन संशयादेः संग्रहः । नच स्मृतिनिरासाय चेदनुभवपदम् । तर्हि स्मृतिभिर्ज्ञानमनुभव इत्येव लक्षणं लघुत्वादादरणीयमिति वाच्यम् । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति स्मृतिलक्षणानङ्गीकारस्याग्रे प्रपञ्चनीयत्वेन गुरुत्वमङ्गीकृत्यैवास्यादरणादिति दिक् ॥

तच्च निश्चयात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन द्विविधम् । तत्र इन्द्रियार्थसत्प्रयोगजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । एतदेव लोके साक्षात्कारपदेनोच्यते । ईश्वरज्ञानं तु न लक्ष्यम् । शब्दादपरोक्षं च न युक्ति-

सहमित्युपपादयिष्यते । सँध्यासौ सम्प्रयोगश्चेति समासः ।
 मायिकविषयग्राहकसामान्यऽप्रतिहत इत्यर्थः । तेन संशयादेर्निरासः ।
 तत्र तत्सम्प्रयोगस्यासत्त्वाद् दृष्टत्वादित्यर्थः । यत्तु प्रमाणचैतन्यस्य
 विषयचैतन्याभेदः प्रत्यक्षमिति मतम् । तदुपरिष्ठाज्ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रि-
 यायां निरसनीयम् । तस्मादुक्तमेव प्रत्यक्षलक्षणम् । संशयादौ प्र-
 त्यक्षत्वव्यवहारस्तु सादृश्यनिबन्धनो गौणः । तत्सञ्जिघृक्षार्थां तु
 सत्पदं लाज्यम् । तद्भिन्नं ज्ञानं परोक्षम् । एतयोर्भेदा अग्रे वा-
 च्याः । स्मृतिस्तु संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम् । निद्रावहिरिन्द्रियाज-
 न्यत्वे सति संस्कारजन्यमिति यावत् । तेन न वृत्त्यन्तरेऽतिव्या-
 प्तिः । यद्वा संस्कारत्वेन संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । मयभिज्ञादेः
 सहकारित्वेन संस्कारजन्यत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः ।

नच भावनासंस्कारस्य सिद्धान्तेऽनङ्गीकारादसम्भव इति शङ्क्यम् ।
 अनुभवसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्याङ्गीकारादित्युक्तम् । नच,
 सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपीयत्रानुभवाव्यवहितोत्तरमपि स्मृत्यङ्गीकारात्
 तदानीं च सूक्ष्मावस्थानुपपत्तेस्तादृश-व्यक्तावव्याप्तिरिति वाच्य-
 म् । तस्या अलौकिकलीलान्तःपातित्वेनात्रालक्ष्यत्वात् । तस्या
 अपि लक्ष्यत्वे तु अनुभवभिन्नं ज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणम् ।
 नन्वेवं सति स्मृतिजनकतावच्छेदकाननुगम इति चेन्न । अनुभवत्व-
 स्यैवावच्छेदकत्वात् । अवस्थायाः स्वरूपमेदानापादकत्वात् । नचा-
 वच्छेदकगौरवमिति वाच्यम् । प्रामाणिकत्वात् । पदार्थान्तररूप-
 संस्काराऽनङ्गीकारेण प्रत्युत लाघवाच्च । नन्वनुभवाव्यवहितोत्तर-
 क्षणे वा स्मृतिः सा उपनीतभानरूपैवाङ्गीकार्या । न च स्मृतिपद-
 विरोधः । स्मृतिमतिलम्बे सर्वश्रवणीनां मविमोक्ष इति श्रुतौ स्म-
 तिपदस्य मोचकसाक्षात्कारपरत्वेनापि व्याख्यानानेनान्यत्रापि तथा
 बबुं शययत्नादिति चेन्न । लाक्षणिकत्वात् । आर्जवेन सिद्धौ त-

दङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । किञ्चात्रोपनीतमानत्वाङ्गीकारे स्मृति-
 त्वोच्छेदप्रसङ्गः । भावनासंस्कारोपनीतत्वस्य सर्वत्र घटतुं शक्य-
 त्वात् । नच ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकत्वाभावात् तथेति वाच्यम् ।
 अपयोजकत्वात् । क्लृप्तमानाद्यभावेऽपि ज्ञानजनकत्वस्योपनाय-
 कत्वेन संस्कारेऽपि तत्प्रत्यात् । नन्वेवं स्मृतेरुपनीतमानरूपत्वे-
 ऽनुभवान्तःपातित्वेनानुभवामीत्यनुव्यवसायापत्तिरिति चेन्न । अनु-
 भवत्वसामान्येऽप्यनुमित्यन्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाद् अनुभ-
 वामीत्यस्याभावाच्च तथाऽऽपादयितुमशक्यत्वात् । अत उपनीत-
 मानत्ववारणायाऽनुभवभिन्नत्वस्यैव रूपस्य स्मरामीत्यनुव्यवसाय-
 प्रयोजकत्वेनोपेतत्वात् तस्य चानुभवाव्यवहितोत्तरभाविन्यामपि
 तुल्यत्वात् तस्या अपि उपनीतमानत्वम् । प्रकृतापास्त्रनुव्यव-
 सीयमानत्वाभावेऽपि शक्यप्रामाण्यादेव स्मृतित्वमवसीयते इति न
 शङ्कालेशः । किञ्च । अतिरिक्तसंस्कारवादिमते तु संस्कारस्या-
 सिद्धिरिव । तथाहि । संस्कारवादिना सर्वोत्पत्तिमात्रमिदमित्कारण-
 त्वेनाऽदृष्टस्यापि स्मृतिहेतोर्विक्तव्यत्वे, आवश्यकत्वाल्लाघराच्च
 तदेवाऽस्तु, कृतं संस्कारेणाऽतिरिक्तेन । नन्वनुभवजन्यम् अदृष्टं
 स्मृतिजनकम् ? उतानुभवजनकम् । नाद्यः । अनुभवस्याऽदृष्ट-
 जनकत्वेनाविहितत्वात् । अविहितेनापि दुरदृष्टवदङ्गीकारेऽपि सह-
 कारिणोऽन्यस्याभावेनाऽनुभवस्य च नष्टत्वेन स्मृत्यनुदयप्रसङ्गा-
 त् । न द्वितीयः । अनुभवं त्रिणापि स्मृतिप्रसङ्गात् । अतोऽन्य-
 थानुपपत्त्यानुभवव्यापारत्वेन संस्कारसिद्धिरिति चेत् । न । अनु-
 भवतदूर्ध्वमपौरुष्यतरस्य सहकारित्वसम्भवात् । त्वयापि सदृशा-
 देरननुगतस्यैवोदबोधकस्याङ्गीकारात् । नच प्रतियोगितदभावयो-
 रेककार्याजनकत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदेनादोषात् । नचै-
 कजातीयेऽपि तथेति वाच्यम् । ज्ञानजातीये तदभावात् । परतद-

भावसमूहालम्बनदर्शनात् । ननु तत्र तयोर्विषयत्वेन कारणत्वगो-
न दोषः । प्रकृते तु न तथेति तत्तद्रूपेणैव कारणत्वं वाच्यम् ।
तथा सति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकपदार्थत्वेन
स्मृतिकारणीभूतध्वंसप्रतियोगिनोऽनुभवस्य स्मृतिप्रतिबन्धकत्वाप-
त्तिरिति चेन्न । प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेनैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
तया तस्य संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकशरीरपटकत्वात् प्रकृते च
ध्वंसत्वेन कारणत्वाद् ध्वंसप्रतियोगिनोऽनुभवस्य स्मृतिकारण-
त्वानपायात् । नचानुभवत्वेन कारणत्वे उपेक्षात्मकानुभवादपि
स्मृत्यापत्तिः । उपेक्षान्यत्वस्यापि तत्र विशेषणीयत्वात् ।
ननु चाक्षुषत्वादिना साङ्ख्यार्थादुपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया स्मृतिजनक-
तायां सर्वाशोपेक्षामेदे आंशिकोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशममङ्गेन
तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविच्छेदेन कार्यकारण-
भावनन्यप्रसङ्गात् । संस्काराङ्गीकारे तु संस्कारजनकतावच्छेद-
ककोटौ सर्वाशोपेक्षाभेदानां स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ च आंशि-
कोपेक्षामेदानां निवेशेन एकत्र तेषामनिवेशः स्यादवयवमिति लाघव-
यत्वेन संस्कारः सेत्स्यतीति चेन्न । सिद्धे संस्कारे तज्जनकाविचारद-
शायां बुध्यमानस्य तदवच्छेदकलाघवस्य तदमिद्ध्यैव पराहनत्वा-
त् । गुरोरपि कार्यकारणभावस्य पर्यत्वेन तदुपेक्षापरिभूतसंस्कार-
कल्पनाया एव मत्पुन गुरुत्वात् । उपेक्षात्वस्यासृण्डोपाधित्वाङ्गी-
कारे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैकत्वात् कृत्यानिवेशेन संस्का-
रानङ्गीकर्तुरेव लाघवाच्च । किञ्चैनं जनकतावच्छेदकभेदे सर्वा-
शोपेक्षान्पानुभवस्मृत्यजनकत्वात् सर्वाशस्मृतिरपि न स्यात् । त-
थाच प्रत्यक्षविरोधः । तादृशसंस्कारात् सेत्स्यतीति चेन्न, तर्थागतमेव
व्यापारित्वेन तादृशानुभवस्य जनकत्वमिदमपार्थः प्रयासः । अस-

ण्डोपाधित्वानङ्गीकारे तु मट्टचिनिवृत्त्यजनकादिरूपादप्यनुभवात्
स्मृतिदर्शनेन तदतिरिक्तोपेक्षासत्त्वं एव मानाभावादनुभवत्वेन
कारणत्वमभ्युद्भवेति कृतं संस्कारेणेति दिक् ॥ नचैवं यागजा-
ऽपूर्वासिद्धिः । श्रुत्या यागस्य करणत्वबोधनेन तदभावस्य तथा-
त्वायोगात् । वस्तुतस्तु लौकिकक्रियया यागस्याभिव्यक्तिर्न तु
क्रियैव यागः । यज्ञो वै निष्णुरिति श्रुतेरित्यन्यत्र विस्ररः । अतो-
ऽतिरिक्तसंस्काराभावान्न नैयायिकोक्तं लक्षणम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

स्वापस्तु— स्वप्नसृष्टिविषयकं ज्ञानम् । तेन न पूर्वोक्तेष्व-
न्तर्भावः । नच जाग्रददृष्टानामेव स्वप्नेऽपि दर्शनात् साऽन्येति
शङ्क्यम् । स्वप्नश्चेददर्शनादिविरोधात् । नच कर्तृकरणायभावा-
त् सा नास्तीति वाच्यम् । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्यानो
भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजन इत्यादिश्रुतिभिः सन्ध्यस्थाने
सृष्टिकथनात् । भगवत एव तत्र कर्तृत्वान्मायायाश्च करणत्वात्त-
स्या एव चोपादानत्वात् । नच दीक्षितेन स्वप्नेऽन्नभोजने कृते
मायश्चित्तविधानात् । कथं तस्या मायिकत्वमिति वाच्यम् । शा-
स्त्रेण यज्ञकर्मण्येव कर्तृत्वे नियमिते निषिद्धस्य भोजनस्य प्रतिच्छा-
यरूपेऽपि तस्मिन्नारोपितपाभिमानिककर्तृत्वमपि दोषावहमित्यभि-
प्रायेण तदुक्तेः । नच संवादिदेवताऽऽज्ञादिदर्शनात् मायात्वमिति
शङ्क्यम् । जीवानामिन्द्रादीर्ना योगादिसामर्थ्यवतामन्तर्हृदि प्रवे-
शात् सर्वसमर्थस्य भगवतश्च व्यापकत्वेन विद्यमानत्वात्तदाज्ञादेर-
मायिकत्वेऽपि प्रमेयबलादेव तादृग्ज्ञानसम्भवेऽपि सर्वत्रामायिक-
त्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् । जागरिते दोषवशात् कचिन्मायिक-
स्येव स्वप्नेऽप्युक्तगुणवशात् सत्यस्यापि कचिद् दर्शनसिद्धेश्च ।
तस्मात् स्वामिकी सृष्टिर्मायामात्रं, न वस्तुभूतेति निश्चयः । तदु-
पपादितं सन्ध्याधिकरणे व्यासपादैः ॥

मात्रास्तु तद्विषयकं ज्ञानं मिथ्येति वदन्तः स्वप्नघट्टिं सत्यां
निरुपादानिकां चाहुः । यथा हि चिन्तामणिकामधेनुकल्पतर्वादि-
भ्यः पदार्थाश्चिन्तामात्राश्चिन्तामिच्छादुत्तिष्ठन्ते । तत्र न चिन्तामण्या-
दीनामुपादानत्वम् । विक्रिपाया अदर्शनात् । तथा स्वप्नेऽपीति ।
तदशोभनम् । तथा सति चिन्तामण्याद्युत्पन्नानामिव स्वाप्तिका-
नामपि चिरकालस्यापित्वापत्तिः । स्वप्ने स्वशिरश्छेदद्रष्टुर्दर्शन-
स्य मिथ्यात्वेऽपि छेदस्य तात्त्विकत्वान्मरणापत्तिश्च । अनुपा-
दानकत्वेनाऽन्यस्य शरीरस्याङ्गीकारेऽन्यथक्रियान्तरामावादाचिर-
स्थापित्वात् सन्ध्याधिकरणाविरोधादैन्द्रजालिकादिष्वपि सत्यत्वा-
पाताच्च । अतस्तत्रायस्कान्तन्यायेन तत्तत्समवाय्यार्क्यकत्वमेव वा-
च्यम् । ज्ञानं तु तद्विषयकं सत्यमेव । तस्यात्मरूपत्वात् । अथास्या
स्वयञ्जपोतिर्भवतीति श्रुतेरिति दिक् ॥

मुमुक्षुस्तु स्वप्नस्यैवाऽवान्तरभेदः । तत्राऽऽत्मस्फुरणं तु स्वत-
एव । चिन्ता तु विकल्पसंमोहात्मिका सम्भावनायाम् ऊहापोहा-
त्मिका मानससंशयो ध्यानातिवृत्ता स्मरणे निविशत इति नाति-
रिक्ता । ह्रीमीममृतयस्त्वस्त्वरश्मययो न ज्ञानविशेषाः । सोऽयं
देवदत्त इत्यादिमलमिश्रा तु निश्चय एव । अभ्यासजन्ये हृदयमती-
तिरूपे ज्ञाने यथा पूर्वानुभवसंस्कारः सहकारी तथा मलमिश्रायां
स्मृतिः सहकारिणी । विशेषणतावज्जैदकमकारकनिश्चयार्थं तस्या
अवश्यप्रपञ्चनात् । अतो यथाऽनुग्राहकान्तरप्रवेशेऽपि यथार्थानु-
भवत्वानपापादभ्यासज्ञानं निश्चयरूपं तथा स्मृत्या विषयेण च
पूर्वस्थितज्ञानरूपोद्दीपनात् मलमिश्रापीति ज्ञेयम् । मलमिश्रायाः
संस्कारजन्यत्वपक्षेऽपि तस्या अनुग्राहकत्वेन संस्कारजन्यत्वात् ।
स्मृतेस्तु संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वान्मात्रपदादानेऽपि स्मृतिल-
क्षणस्य नातिव्याप्तिरित्यपि ज्ञेयम् । भ्रमममात्रमहालम्बनं तु, एक-

देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन भ्रमाधिक्ये विपर्यय एव ।
 प्रमाधिक्ये च निश्चयः । एवञ्च यत्र शाखावच्छेदेन दृष्टे कपिसं-
 योगो मूलावच्छेदेन च कपिसंयोगप्रत्ययस्तत्रापि पूर्वोक्तन्यायात्
 प्रमा रूपतैव, न तु नैयायिकोक्तरीत्या । एवञ्च दाहदन्तादिनिर्मित-
 मूर्ती चित्रादी च या तुरङ्गमतीतिः साऽपि प्रमाधिक्यान्निश्चय-
 पैव, न त्याभ्योऽधिका । तथैव नटेऽपि या सामाजिकानां रामा-
 दिमतीतिः साऽनुकार्यराहित्येऽपि यथाशास्त्रेशक्रियाऽनुकृतिनि-
 मित्तकत्वात्, सामाजिकरसोद्बोधकत्वाच्च प्रमाधिकेति प्रमा रूपै-
 व । एतेनैव देवतामतीतिरपि व्याख्याता ज्ञेया । यत्र त्विमे रङ्ग-
 रजते इति साम्यं तत्र पूर्वोक्तन्यायस्य तूष्णीकत्वाद् भ्रमप्रमान्य-
 तरूपता, न वक्तुं शक्येति समानरूपतया सम्भावनावत् संशय
 इति सङ्क्षेपः ॥

इति प्रमाप्रसङ्गेन ज्ञानभेदाविचारिताः ।

इदानीं करणं तस्या विचारयितुमुद्यमः ॥

तत्र तावद् व्यापारवदसाधारणकारणं करणम् । कारणत्वं
 चाविर्भावकशक्त्याधारत्वम् । उपादानस्य कार्यं या व्यवहारगो-
 चरं करोति सा शक्तिराविर्भाविका । आविर्भावश्च व्यवहारयो-
 ग्यत्वम् । तिरोभावश्च तदयोग्यत्वम् । ते द्वे यद्यपि भगवतः श-
 क्ती । आविर्भावातिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण * इति, मयूरा-
 श्चित्रिता येनेति च वाक्यात् । आविर्भावयतीत्याविर्भाव इत्यर्थात् ।
 तथापि भगवता विभज्य तत्र तत्र स्यापेते इति तस्य तस्य तत्त-
 दाविर्भावकत्वात् तत्तच्छक्तित्वमुच्यते । तथात्वं चैकादशस्कन्धे
 उक्तम् अज्जयोनिसुपक्कम्प, विश्लिष्टशक्तिर्वहुधेव भाति वीजानि
 योनिं प्रतिपद्य यद्वादिति कथनात् । एवञ्च व्यवहारे यत्र यदावि-
 र्भाविका शक्तिसूचस्य कारणम् । यस्य च यतो व्यवहारयोग्यत्वं

तत्तस्य कार्यम् । इदं न यथा तेषां आविर्भावितिरौभावेनादेः प्रप-
 श्वितमस्माभिः । एतेनैव कुलालपितुरपि न कारणतेति सिद्धम् ।
 फलोपशानामावात् । यत्तु 'अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कार-
 णत्वमाहुः । तत्र- । पूर्ववर्तित्वस्य कार्यभाषेतत्वात् कार्यस्य च
 नियतपश्चाद्भावितादन्योन्याश्रयप्राप्तात् । अनन्यथासिद्धत्वस्या-
 न्यथासिद्धभिन्नत्वेनान्यथासिद्धेश्च अन्यत्र गृहीतकारणताकत्वरूप-
 त्वेन तत्राप्यस्यैव कारणलक्षणस्य वक्तव्यत्वादात्माश्रयपक्षेऽपि
 नापि कारणं कारणमित्यनुगताकारमतीतिसाक्षिकजातिविशेष-
 स्तद्व । अभावे तस्याङ्गीकारेण जातेरेवाशङ्क्यवचनत्वात् । अत-
 ण्डोपाधित्वं त्वगतिकगतिः । नापि कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकित्वं
 तत् । मूलकारणे आकाशादौ व्यभिचारात् । तत्तन्मते तस्य तस्य
 निराविमुत्वेन कालतो देशतश्चाभ्यातिरेकात् । नच यत्कारणत्वेन
 विद्वद्भिर्व्यङ्ग्यते तदादाय लक्षणमङ्गीतिरिति वाच्यम् । तथाप्युक्त-
 दोषानपापात् । तस्मादुक्तमेव कारणलक्षणम् ॥

तच्च कारणं द्विविधम्— समवायिनिमित्तभेदात् । तत्र तादा-
 त्म्यसम्बन्धेन यदाश्रयं कार्यं भवति तत् समवायिकारणम् । सम-
 वायश्च तादात्म्यस्यैव नामान्तरम् ॥

वैशेषिकास्तु— अयुतसिद्धानामाधारापेयभूतानामिह प्रस-
 हेतुः सम्बन्धः समवायः । यथा इह तन्त्रुषु पटः, इह पटे शुक्लः
 त्वमिह गवि गोत्वमिति कार्यकारणयोगुणगुणिनोः सामान्यविशे-
 पयोः । स च सर्वेपापेक्षो निरसो व्यापकश्चेत्याहुः ॥

तदन्ये न क्षमन्ते ॥ तत्र पार्थसारथिभिराः— इयं गौरिति
 प्रसवादिह गोत्वमस्तीतिप्रसवाभावाच्च न पूर्वोक्तलक्षणः समवायः,
 किन्तु येन सम्बन्धेनाऽऽपेक्षमापारे स्वानुरूपं बुद्धिमापते स्वा-
 कारेण बोधपत्नीति यावत्, स सम्बन्धः समवाय इत्याहुः । तच्चिन्स-

म । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्यः सम्बन्धस्तस्याऽसमवायस्वाप-
त्तेः । गुणक्रियाभ्यां स्वाकारेण गुणक्रियावतोरबोधनात् । अथा-
ऽयुतसिद्धयोर्यः सम्बन्धः स समवायः । अयुतसिद्धौ चतौ बवो-
र्द्वयोरनन्यदेकमपराश्रितमेवादतिष्ठत इति । तदपि जघन्यम् ।
तथा सति प्रलये जातिस्थितिः, काले वक्तुमशक्या स्यात् । का-
लसमवेतबुद्धपापादकत्वात् । नच तत्र जातिः, स्वरूपेण, कालि-
केन वा सम्बन्धेन तिष्ठतीति वाच्यम् । मानाभावादित्याहुः ॥

श्रीद्वर्पमिश्रास्तु— अपराश्रितत्वं नामापरसम्बन्धित्वम् । तत्र
कोऽसौ सम्बन्धः? संयोगः, समवायो वा । नाद्यः । समवायापला-
पप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अपराश्रितत्वस्य समवायघटितत्वेन स-
मवायिनिरूपणे आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु कार्यमात्र-
स्य प्रलये नाशं वदन्निर्वैशेषिकैस्तादृशगुणाक्रियाप्रतियोगिकस्य
तादृशन्यत्तयनुयोगिकस्य च समवायस्य प्रतियोग्यादिनाशात् प्र-
मातृणां बाधकरणनाशाच्च प्रतीत्यभावेन कालिकादिसम्बन्धेन
कालादौ सत्तामप्युपपादयितुमशक्नुवद्भिः स्वमुखेनैव प्रतिज्ञा भ-
ष्यते इति ज्ञेयम् ॥

ब्रह्मसूत्रानुसारिणस्तु— यथा अयुतसिद्धयोरपेयाधारयो-
र्विशेषणविशेष्यभावोपपत्तये समवायोऽङ्गीक्रियते तथा समवाय-
स्याप्याधेयत्वेन विशेषणत्वाच्चर्त्य सम्बन्धान्तरस्य समवायान्तरस्य
वा अपेक्षायां तदनवस्थापित्तिर्नित्यत्वहानिरनित्यता च स्यात् । अ-
नपेक्षायां समवायस्यासम्बद्धत्वप्रसङ्गः । तथा सत्यसम्बद्धः कथं
सम्बन्धिनौ सम्बन्धयेत् । स्वत एव स्वस्थितिनियमेन तेनैव
न्यायेनाधेयान्तरस्यापि स्थितिसिद्धौ समवायस्यैवासिद्धिः ।
नच तस्य सम्बन्धत्वात् स्वस्थितिनियामकत्वं, सम्बन्धिनो तु न
तथेत्यतो न दोष इति वाच्यम् । संयोगस्याऽपि सम्बन्धत्वेनैत-

संस्थान्तात् तस्याप्यसमवेतत्वापत्तेः । नच तस्य गुणत्वात्तत्रास्ति
सम्बन्धान्तराकाङ्क्षेति वाच्यम् । गुणपरिभाषायास्त्वन्त्रमाधशर-
णत्वेनेतरेषामनादरणीयत्वादिसाहुः ॥

अत्रैवान्ये तु, अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवाय इति वदता
अयुतसिद्धत्वमेव पूर्वं साधनीयम् । तच्च कार्याभावे निरूपयि-
तुमेवाशक्यम् । अतत्कार्यवादे आतः कार्यस्य पश्चात्तत्ताङ्गीका-
रात् । तथा ससऽपृथक्सिद्धत्वरूपस्यायुतसिद्धत्वस्यैव पूर्वमसि-
द्धया तदुपपाद्यस्य समवायस्याप्यसिद्धिः । तस्य पूर्वमुपगमे अत-
त्कार्यवादभङ्गमसङ्गः । अथोत्पात्तेरेव समवाय इति चेत् तद्युत्पत्ते-
रनित्यत्वात् समवायनित्यत्वहानिः । नित्यत्वे च कार्यनित्यत्वम-
सङ्गात् कारणव्यापारानर्थक्यम् । तस्मात् तादात्म्यलक्षण एव
कार्यकारणयोः, सम्बन्धो न समवाय इत्याहुः ॥ यच्च गुणक्रिया-
दिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धान्वेषया, विशिष्टबुद्धित्वात् ।
दण्डपुरुषाविशिष्टबुद्धिर्वदिसनुमानेन संयोगादिवाधात् साधयन्ति ।
तदप्येतेनैव परास्तम् । सिद्धसाधनत्वादप्यन्तरत्वाच्च । नच
साधवबलात् तत्सिद्धिः । पदार्थान्तरत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य तस्यैव
गुरुत्वात् । प्रतिपत्तिसौकार्याभावाच्च । अतो न समवायस्तादा-
त्म्यातिरिक्तः । तादात्म्यं च भेदसहिष्णुभेद एव । भेदसहि-
ष्णुता च, बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छायां तद्व्यापारभूतशक्तिविभा-
गेनेति नाऽत्र पूर्वोक्तदोषसंचारः । श्रुतिशरणत्वात् कल्पनायाः ।
यद्वा, यत्र येन यतो यस्य यस्यै यद् यद् यथा यदा * स्यादि-
दं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेणैव इति दशमस्कन्धीयवाक्ये
यथापदोक्तमकारमध्ये तस्यापि निवेशयितुं शक्यत्वात् सत्कार्य-
वादे कार्यस्य प्रलयेऽपि सत्त्वेन सम्यग्विद्रूपसत्त्वाच्च नित्यसम्ब-
न्धरूपसमवायस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेऽप्यदोषः । नन सूत्रविरोधः ।

तत्र वैशेषिकादिप्रतिपक्षस्यैव दूषणेनाविरोधात् । एवञ्चास्मिन् मते
 रूपादीन् प्रति न घटादिद्रव्यस्य कारणता । प्रमाणाभावात् ।
 किन्तु समानकालीनत्वमेव दृष्टानुरोधाद् बोध्यम् । यत्तु पूर्ववर्ति-
 त्वं कारणलक्षणं स्वीकृत्य रूपादीन् प्रति द्रव्यस्य कारणत्वाय
 प्रथमे क्षणे घटादेर्निर्गुणत्वं स्वीकुर्वन्ति । तदुक्तम् । तथाहि ।
 प्रथमे क्षणे किं कपालादिगुणा नश्यन्त्युत तिष्ठन्ति ? । नाद्यः ।
 कारणगुणानां नष्टत्वे कार्यगुणाऽनारम्भापत्तेः । पल्लवपाका-
 दिरूपनाशकसामान्यभावे तन्नाशस्याप्यशक्यवचनत्वात् । पीत-
 तन्तुभिः - श्वेतपटापत्तेश्च । पीतस्यैवं भवने नियामकाभावात् ।
 नचादृष्टमेव वाच्यम् । तेनैव निर्वाहे कारणरूपस्य कारणताम-
 झाश्रीरूपादीनि सारूपोत्पत्त्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । सत्तु तेषु
 कार्यगतगुणानारम्भे हेत्वभावादिति दिक् ॥

प्रथमे क्षणे परमसूक्ष्मो घट उत्पद्यत इत्युक्तम् । अत्र सां-
 ख्याः— प्रथमे क्षणे घटः परमाणुर्वा महान् वा उभयाविलक्षणो
 वा । नाद्यः । निरवयवत्वापत्तेः । न द्वितीयः । गुणगुणिनोरेक-
 कालोत्पत्तिरसङ्गात् । परमसूक्ष्मो घट इति प्रतिज्ञाविरोधाच्च ।
 अनेककपालेषु समवेतो घटः परमसूक्ष्म इत्यदृश्यमश्र । न तृती-
 यः । अप्रसिद्धेः । नच गुणगुणिनोर्जन्यजनकत्वानुरोधेनैवं कल्पने-
 ति वाच्यम् । समानकालोत्पत्तिवादिनं प्रति जन्यजनकभावस्य
 वक्तुमशक्यत्वात् । नच समानसापग्रीकत्वेन कार्यकारणयोरभेदा-
 पत्तिरिति वाच्यम् । तन्तुरूपादेः पटाजनकतया रूपजनकत्वेन
 सामग्रीभेदात् । नचैतस्मिन्मते किं समवायिकारणमिति वाच्यम् ।
 पट एव । नच कारणत्वाभावे कथं समवायिकारणत्वमिति वाच्य-
 म् । स्यादेवं यदि समवायिकारणत्वं कारणताविशेषः स्यात् । न
 चैवम् । किन्तु कार्यसमवायित्वमेवेत्याहुः । तथाचैतन्मते कारणै-

कविध्यमेव । समवायश्च स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । कार्यं चावस्था-
विशेष एवेति । सिद्धान्ते तु पूर्वोक्तेऽपि लोकेऽपि कारणत्वं सम-
वायिनो निर्वाधम् । आविर्भावकशक्त्याधारत्वस्य कारणलक्षणस्य
तत्राप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । पुनश्चैव जन्यत्वस्य शास्त्रसिद्ध-
त्वाच्चेति । उपादानं तु समवायिन एवावस्थाविशेषः । परिच्छे-
दस्य कर्तृक्रियया व्याप्तस्यैव मृत्पिण्डमूत्रादिरूपस्य पृथिव्यंशस्यैव
घटपटाद्युपादानत्वदर्शनात् । अन्यथा पृथिवीत्वाविशेषात् पिण्डादि-
रूपताभावेऽपि घटाद्युत्पद्येत । अत एव भगवानाविकृत एव जगत्
एकांशेन समवायी । स एव पुनः पञ्चचित् कालरूपं पञ्चचित् म-
कृतिरूपं स्वांशमुपादानं करोतीति प्रकृतिर्गोपादानमाधारः
पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो द्रष्टृ तत्त्रितयं त्वहमिति ।
शुण्व्यनिकराकारो निर्विशेषोऽमतिष्ठितः * पुरुषस्तदुपादानमा-
त्मानं लीलयाऽमृजत् ॥ विश्वं वै द्रष्टृ तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमा-
यया * ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिनेत्यादिवाक्यादव-
सीयते । तच्च लोकेऽप्येकस्यैकमेव, न त्वनेकम् । अन्यथा कार-
णगुणानां कार्यगुणोत्पादकत्वनियमात् कार्यस्यानेकत्वापत्तेः ।
शरीरादिष्वपि भूतसमुदायस्यैव हेतुत्वम् । अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं
मति तद्योग्यावयवस्थुलांशत्वेनैवास्तुगता कारणता । न तु स्पर्शव-
त्त्वेन । आकाशे व्यभिचारात् । आकाशाद्वायुत्पत्तेः श्रूयत्वात् ।
न च निमित्तत्वम् । पुराणोपबृंहणविरोधात् । अत एव नारम्भवा-
दोऽपि । इदं च यथा तथा प्रपञ्चमेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः ॥
उपादानं च द्विविधम् । परिणाम्युपादानं, विवर्तोपादानं च ।
तत्र आद्यं स्वसमानसत्ताककार्यकारेणानिर्भवति । परिणामश्च
उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः । स द्विविधः । अविकृतो विकृ-
तश्च । तत्रायो यथा सुवर्णस्य कटककुण्डलादिः । द्वितीयो यथा

मातुः । अन्ये तु कार्यत्वाऽवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं
तदित्याहुः । तत्र नास्माकमाग्रह इति व्यवसितं करणम् ॥

एवं हि सिद्धे करणे यत् पूर्वोक्तप्रमां प्रति ।

करणं तत्प्रमाणं तन्मूर्द्धन्यो वेद एव हि ॥

अर्थेन नित्यसंयन्धाच्चञ्ज्ञानाऽव्यभिचारतः ।

लोकानधिगतार्थस्य गन्तृत्वाच्चास्य लोकतः ॥

तदर्थावगतेर्वापिस्तेन मूर्द्धन्यताऽस्य वै ।

पैयासे दर्शने ब्रह्मप्रमितेः करणं श्रुतिः ॥

तन्मूलमन्यत्र संदेहहृत्वा तत्सहकारिताम् ।

पातीति शास्त्रयोनित्वादिसत्रैवं विनिदिचतम् ॥

तेनान्यत्र प्रमाणत्वमप्येषां न विरुद्धघटे ।

एवमेव निबन्धेऽपि बुद्ध्यतामाशयोऽपि च ॥

मानान्तरोपनीष्यानामिन्द्रियाणां प्रमाणता ।

सच्चयोगादते नास्ति तेनाचार्यैरनादता ॥

प्रमाणगणना लोकव्यवहारमयोजना ।

ततः शब्दाविरुद्धा साऽऽदरणीयेति सूचितम् ॥

अतोऽत्र व्यवहारे यः स्वमस्यानसमाश्रितः ।

विशेषस्तस्य बोधार्थमादत्तैवैव सा ततः ॥

श्रुतिः मसप्तमैतिशमनुमानं चतुष्टयम् ।

प्रमाणेष्वनवस्थानादिकल्पत्वात् स विरज्यते ॥

श्रुतिः मसप्तमैतिशमनुमानं चतुष्टयम् ।

एतेरादिसमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते ॥

एवमेतादृशस्कन्धे श्रुतौ यदिनिर्दिष्टम् ।

तदाश्रित्य मयाऽत्रैतदुच्यतेऽतो न दूषणम् ॥

तत्रैतिषं स्मृतिः पूर्वदृष्टस्मृता निरूपणात् ।

१. भूत्रेष्वपि प्रमाणोक्तौ स्मृतेरेवादरादपि ॥

शेषं यथास्थितं यानि तदप्रमानादिकानि वै ।

तान्यनुग्राहकाण्येव तेन दोषो न कश्चन ॥

सर्वाण्येव प्रमाणानि सत्त्वमेव कथंचन ।

उपजीवन्ति तद्धेतौ कथितः पूर्वममागमः ॥

उक्तवाक्ये श्रुतिस्तस्माच्छब्दः पूर्वं निरूप्यते ।

येन ज्ञाते परिकरे मुख्यत्वावगतिः श्रुतेः ॥

तस्याविरोध एवान्यप्रामाण्यं नान्यथा ततः ॥

ननु बाधयोग्यव्यतिरेक्तज्ञानजनकं सत्त्वं योगादिनापि
जन्यत इति कथं वेदस्यैव मुख्यत्वमिति चेन्न । तेषामपि वेदमू-
लत्वात् । अवेदमूलानामप्रमाणत्वात् । विदूरकाण्डाय मुहुः
कुयोगिनामित्यादिवाक्यात् । योगिनामृषीणामपि परस्परविमति-
पत्तिदर्शनाच्च । अतो वेद एव प्रमाणम् । स चाप्तोपदेशरूपः ।
आप्तश्च यथास्थितार्थवादी । स लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः ।
तत्राऽस्मदादिलौकिकः । अलौकिकस्तु ऋषीनारभ्येश्वरपर्यन्तः ।
उत्तरोत्तरं चैषामाप्तत्वाधिक्यात् परमाप्तत्वमीश्वरे पर्यवस्यतीति
तदुपदेशरूपो वेद एवाऽनपेक्षं प्रमाणम् ।

नन्वाप्तोपदेशस्य तेन रूपेण प्रामाण्ये सिद्धे वेदस्य परमप्रामाण्यं
सिद्धयेत् । तदेव तावदसिद्धमापदानामुपनायकत्वेन श्रोत्रादेव शाब्द-
सिद्धेः । शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वकल्पनाया अन्याद्यपत्त्यात् । अन्व-
यबुद्धेर्लिङ्गजन्यत्वेनानुमितावपि निवेशस्य शक्यत्वाच्च । नच श-
ब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तस्य कारणत्वमिति वाच्यम् । हेतुश-
रीरघटकत्वेन हेतुत्वेन वाऽनुविधानोपपत्तेस्तस्यातिरिक्तकारणता-
ग्राहकत्वे मानाभावात् । अतो वेदस्य न पृथक् प्रामाण्यमिति दूर-
निरस्तं परमत्वमिति चेत् ॥ अत्राहुर्नैयायिकाः ॥ शब्दः पृथगेव

मानम् । गौरस्ति पटमानयेसादौ स्वस्वदृश्या पदजन्यपदार्थोप-
स्थित्यनन्तरं गवादावस्तित्वाद्यन्वयविषयस्य विलक्षणशेषस्यान्व-
यव्यतिरेकाभ्याम् आकाङ्क्षादिमञ्जुकारणकस्योपनीतभानत्वा-
ऽयोगात् । अशक्यस्याप्यन्वयस्य पदैरुपस्थापनेऽश्वपदादोरप्युप-
स्थापनापस्याऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नचान्वयबोधो नास्त्येवेति दृष्टा-
ऽयं प्रयास इति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वेन तदभावे-
ऽनुभवाविरोधापत्तेः । तस्य तत्साधकत्वानङ्गीकारेऽनुमितेरप्यप-
त्तापत्तेः । नापि स स्मृतिरूप एवेति युक्तम् । अनुपपन्नसापवि-
रोधात् । समानाकारसंस्कारानन्त्यत्वेन स्मृतित्वस्याशक्यवचन-
त्वाच्च । नाऽपि साक्षात्कारः । साकाङ्क्षादानामिवान्वयस्याप्युपना-
यकत्वस्य शक्यवचनत्वेन तदुपस्थापितस्याप्युपनयमर्यादया भा-
नापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधापत्तेः । तत्तदर्थविषयक-
शान्दबुद्धयनुपवसायं प्रति शान्दबुद्धेस्तत्तदर्थकसाकाङ्क्षपदजन्य-
तत्तदर्थगोचरशान्दत्वेन विषयविषया हेतुताकल्पनेऽतिगौरवात् ।
इतरवाच्यत्वञ्छिद्रेतरत्वादेरपदार्थस्यापि शान्दबोधेऽवगाहात् मा-
तृस्य तद्विषयकानुपवसायस्य बाधप्रसङ्गेर्गवादावस्तित्वादेरिवा-
स्तित्वादौ गवादेरापि भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च ॥

किञ्च शान्दधियः मत्सत्त्वाऽभ्युपगमे पदार्थाऽन्वयबोध-
दशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीयत्वेन मत्सत्त्वापत्तिः । मत्सत्ता-
मान्यं प्रति शान्दसामग्याः मत्सत्सामग्रीकोटिनिविष्टतया प्रतिब-
न्धकत्वामम्भवात् । नच शान्दान्यमत्सत्त्वावच्छिन्नं प्रति तस्या-
सत्तात्वकल्पनाम दोष इति वाच्यम् । गुरुत्वात् । तदपेक्षया शा-
न्दधियः मत्सत्सम्भित्वकल्पनापामेव स्थापनाच्च । तस्मान्नान्वय-
बुद्धेः मत्सत्तरूपत्वम् । नाप्यनुमितिरूपत्वम् । अलिङ्गजन्यत्वात् ।
नच गौरस्तीति वाक्यादौ रस्तित्वान्न, वयोग्यत्वाद्, पटवदिति

बाधरहितत्वरूपां योग्यतैव लिङ्गमिति वाच्यम् । अज्ञातावा अनु-
पयोगात् स्वरूपसत्तास्तस्या अकारणत्वेन तज्ज्ञानस्यैव लिङ्गताया
वाच्यत्वात् तस्य च बाधनिश्चयाभावात्प्रजननेनैवोपेक्षयेण लिङ्ग-
ताया अशक्यवचनत्वात् । योग्यतामात्रलिङ्गकस्य संसर्गानुमान-
स्यान्वयशुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्यलीयस्यापि तस्य तथा-
त्वापातात् । योग्यतायाः संशयेऽप्यन्वयशुद्धेरानुभविकत्वादनुमि-
तित्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । न च, गौरसितवान्, स्वधर्मिकासि-
त्वाऽन्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वाद्, घटवत् । गौरिति
पदम् अस्तित्वबहोज्ञानपूर्वकम्, अस्तिपदसाकाङ्क्षगोपदत्वाद्, य-
थैवं तथैवम्, आकाशवदिति तत्तत्पदार्थपक्षकपदपक्षकानुमाना-
भ्यामनुमितित्वासिद्धिरिति युक्तम् । हेतुशरीरमविष्टाया आकाङ्क्षा-
या अन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसितत्वेन अन्वयबोधसिद्धेः पूर्व-
मसिद्धत्वाच्चादृशशरीरकहेत्वसिद्धेः । एतेनैव, चैत्रं दण्डेन गाम-
भ्याजस्तादिवाक्यश्रवणोत्तरम्, एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः,
आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकस्मारितत्वाद्, गेहे घटोऽस्ति तयानयेति-
पदकदम्बकस्मारितपदार्थसार्थवत् । उक्तरूपाणि पदानि, वैदिकप-
दानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि, आका-
ङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वाद्, घटमानयेतिपदकदम्बकवदित्यादिकम-
पास्तम् । तादृशव्याप्तिज्ञानं विनापि शान्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्ध-
त्वाच्च । न च तत्र व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमिति वाच्यम् । सर्वत्र
शान्दश्रवणोत्तरं व्याप्तिस्फूर्तो मानामावात् । सर्वत्र शान्दस्यले
व्याप्तिज्ञानकल्पनवत् सर्वप्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्पयित्वा शा-
न्द्बोधस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाच्च पृथगेव शान्दस्य ग्रामाण्य-
मित्याहुः ॥

वस्तुतस्तु सादृश्येष्टिवादिनो वैशेषिकस्य सर्गादौ प्राथमिक-

वाक्यमाकलयतः शब्दबोधदशायां पदकदम्बान्तरस्यानुत्पत्त-
त्वेन पदपक्षकानुमाने सपक्षाभावात् । पदार्थपक्षकाऽनुमानेऽपि
विशेषणाभावप्रयुक्ततदभावाज्जब्दबोध एवैवं दुर्लभ इति श्रूले
कुठारः । अथ तत्र विधान्तरेण बोधस्तर्हि आवश्यकत्वात् सेवा-
स्तु, कृतमनया । अथ तदा वाक्यान्तरमुत्पन्नमुच्यते तदापि पर-
स्परसामान्या प्रतिबन्धेन युगपद्भेदकवाक्यपक्षानाभावात् स एव
दोषः । अथ तत्र माथमिकवाक्यान् शब्दबोधः, किन्तु शक्तिग्रह-
मनाख्या कतिपयवाक्यैरावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहे बोधस्तदापि
शक्तिग्रहसमकालं चेदान्विताभिधानपक्षापक्ष्या सिद्धान्तहानिर्हेत्व-
सिद्धिश्चाकाङ्क्षया अज्ञातत्वात् । शक्तिग्रहोत्तरमाकाङ्क्षादौ ज्ञाते
चेत्तदाप्याकाङ्क्षास्वरूपज्ञापनाप्याकाङ्क्षापदशक्तिं ग्राहयतां पदा-
नां शब्दत्वेनैव कारणतायाः कल्पनीयत्वात् तथा कारणताया
लघुत्वाच्च । शब्दबोधेऽपि तत्त्वेनैव कारणत्वस्य सादिति स्फूर्तिर्ना-
ऽनुमानत्वेन गुरुत्वादकृतृत्वान्च । एवञ्च प्रमाणान्तरकल्पनापेक्ष-
या बोधविलम्बकल्पनमेव अपाय इत्यपि निरस्तम् । विलम्बस्या-
ऽनुभवविरुद्धतादिति दिक् । अतः पृथगेव शब्दः प्रमाणमिति
स्थितम् । नन्वस्तु प्रमाणान्तरत्वं, तथापि प्रसङ्गविरुद्धं शब्दशक्तेनां-
ऽपि न प्रमातुं शक्यते । प्रसङ्गोपजीवकत्वाज्जब्दस्य । अन्यथा
प्रतारकवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । किञ्च, स्वरूपलाभेऽपि
शब्दः श्रोत्रसापेक्षः । अतः प्रत्यक्षस्यैव मुख्यत्वमुचितं, न शब्द-
स्येति चेन्न । स्वरूपलाभे श्रोत्रमापेक्षत्वे प्रामाण्यांशे तदनपेक्षत्वा-
त् । श्रुतमात्रेण शब्देन चक्षुरादिकमनपेक्ष्यैव पदार्थोपस्थापना-
त् । नापि प्रसङ्गोपजीवकत्वम् । वेदे तदभावात् । लोकानधिगत-
स्यापि विषयस्य धर्मादेर्बोधनात् । नच सोऽपि योगिनामृषीणां
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रामाण्यात् । योगादौ धर्मादिप्रत्यक्षजनन-

सामर्थ्यस्य मानाऽन्तरेणाऽज्ञातत्वात् । तदर्थं महत्स्यनुपपत्तेः ।
 नचाऽदृष्टादेव महत्तिरिति वाच्यम् । सत्कर्मकरणमन्तरेण तस्यैवा-
 ऽनुपपत्तेः । आदिसर्गे परम्पराया वक्तुमशक्यत्वात् । अनादि-
 सर्गवादे अपौरुषेयस्य वेदस्यैव धर्मप्रामितिजनकत्वस्वीकाराच्च ।
 नापि स्वभावात् महत्तिः । तस्यापि मूलविमर्षे वेद एव विश्रा-
 न्तेः । नचेश्वरेच्छयेति युक्तम् । शब्दं विना तस्यैवासिद्धेः ।
 नच कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानेन तत्सिद्धिः । बीजाङ्कुरदृष्टान्तेन हेतोः
 साधारणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अतो लौकिकव्यवहारसाधकस्यैव
 शब्दस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वं, न वेदस्येति, तत्र प्रमाणमूर्द्धन्यत्वं
 निर्वाधम् । नचेश्वरजन्यत्वादीश्वरप्रत्यक्षोपजीवकत्वं वेदस्य,
 शङ्क्यम् । अबुद्धिपूर्वमेव तदगिन्यक्तेः । नचाऽत्र मानाभावः ।
 निःशेषितनश्रुतेः । भगवान् प्रश्नकार्त्स्न्येनेत्यन्वीक्षाबोधकवा-
 क्यश्च । अन्यथा तदनुपपत्तेः । अतो लोकानधिगतार्थगन्तृ-
 त्वात् तदर्थस्य प्रमाणान्तराद्याध्यत्वेन निवृत्त्यर्थेन सह सम्बद्धत्वेन
 च वेदात्मकशब्दस्यैव मूर्द्धन्यत्वमुचितं, नान्यस्येति निश्चयः ॥

इदं च तस्य द्वेधा प्रामाण्यं शब्दस्यौत्पत्तिकसूत्रविमर्षादव-
 सीयते । तेनात्र शब्दार्थतत्सम्बन्धाः क्रमेण परीक्षणीयाः । तथा-
 पि शब्दे विचारबाहुल्याद् व्यासपादैः, सर्ववेदार्थरूपस्य ध्वज्य
 एव पूर्वं विचारितत्वात् सम्बन्धे विचारस्याल्पत्वाच्च प्रातिष्ठो-
 म्येनैव विचार्यते । तत्रार्थानामुत्पत्तिनाशशालित्वाद् देवदत्तादि-
 नाम्नां च जननोत्तरेव सम्यग्दर्शनात् तन्न्यायेनान्यत्रापि तथैव
 सिद्धेर्न पूर्वोक्तं साधीय इति नैयायिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते ॥

अत्र जैमिनीयाः—शब्दार्थयोः कः सम्बन्ध इति जिज्ञासा-
 यां, न तावत् संश्लेषतादात्म्यममवायसंयोगाः । क्षुरमोदकशब्दो-
 च्चारणे मुखपाटनपूरणाद्यापचेः । नाप्येक्यम् । प्रतीतिविरोधात् ।

अन्यथैवाग्निसंयोगादाहं दग्धोऽभिमन्यते * अन्यथा दाहशब्देन
 दाहार्थः संप्रतीयत इति प्रतीतिभेदाच्च । नापि कार्यकारणभावः ।
 द्वयोर्निसत्वात् । नापि निमित्तनैमिषकत्वयौनाश्रयाश्रयिभा-
 वाद्याः । प्रत्यक्षविरोधेनानुपपन्नत्वात् । किन्तु प्रत्याख्यप्रत्यायक-
 भावः सम्बन्धः । स चाऽपौरुषेयः । तत्तच्छब्दश्रवणेन तत्तदर्थो-
 ऽवगमस्यानादिपरम्परासिद्धत्वात् । अत एव च स्वाभाविकः ।
 नच पराभिप्रायानुमानादेवार्थप्रतिपत्तिसिद्धेरस्वाभाविकत्वं शङ्क-
 नीयम् । स्वापाद्यवस्थायां पस्वशौरनभिर्गैर्वालैः शुक्रसारिकादि-
 भिरनर्थज्ञवैदिकैश्चोच्चारिताल्लौकिकशब्दान्मन्त्रार्थवादादिवाक्या-
 च्चार्याभिज्ञानामस्यर्थबोधनायत्तिप्रसङ्गात् । नच प्रत्याख्यप्रत्यायक-
 भावो नाम संज्ञासंज्ञेभावस्तस्य स्वाभाविकत्वे, इदम्प्रथमतया श्रव-
 णेऽप्यर्थप्रत्यायपत्तिरिति शङ्कनीयम् । चक्षुष आलोकसंयोगस्यैव
 शब्दस्य शब्दार्थसम्बन्धग्रहस्यापि सहकारित्वात् । नच सम्बन्ध-
 ग्रहो नाम शक्तिग्रहः । तस्य पुरुषान्तरकृतबोधनाधीनत्वात् पौरुषे-
 यत्वं सम्बन्धस्य शङ्कायु । तद्ग्रहणमात्रस्यैव पुरुषाधीनत्वेन ग्राह्य-
 स्य सम्बन्धस्य तदनधीनत्वात् । अन्यथार्थकथने तस्यान्यैरुपाल-
 म्भदर्शनेन तथा निधयात् । देवदत्तादिशब्दवन्मूलनार्थसम्बन्धे
 तस्य स एवार्थ इति तदनुपालम्भप्रसक्तेश्च । न च भूमावर्षो भुते
 शब्दः, गौरिति शब्दः सास्नादिमान् अर्थः, शब्दोऽयं नाऽर्थः,
 अपोऽयं नशब्द इत्याश्रयोदरूपभेदप्रतीतिभेदै रज्जुचटवच्छब्दार्थ-
 योः पृथग्भूतत्वात् तादृशयोश्च रज्जुचटसम्बन्धवत् कृतकसम्बन्धः
 वत् कृतकसम्बन्धस्यैव दृष्टत्वाच्च नित्यसम्बन्धसिद्धिः । सिद्धे चैव-
 मनिसत्वे कश्चिच्चेतनः पुरुषस्तत्सम्बन्धी वाच्यः । स च नास्मदा-
 दिः । असर्वज्ञत्वात् । किन्तु परमेश्वरेण सर्गादिकाले सम्बन्धः
 क्रियते । ततो रूपद्वयं कृत्वा व्यवहार्यता इति वाच्यम् । सर्गादी

तदनुपलम्भमसङ्गात् । अनुत्पन्नार्थः ॥ व्यक्ती तस्मिन् देशे अस-
त्वाद्युत्पन्नायामपि तस्यां तदनुपलम्भमसङ्गात् । न च तथा सौ-
ख्योत्पद्यत इति वाच्यम् । निरुत्पन्नायाप्येव । न च व्यक्त्यन्तरा-
दापातीति वाच्यम् । अमूर्तत्वात् । यत् आपाति तत्रानुपलम्भमस-
ङ्गाच्च । न चाशेनापातीति वाच्यम् । निरुत्पन्नाभ्युपगमात् । ए-
कस्या अतीतानागतवर्तमानव्यक्तिष्वंशतो ह्येतेषां वचनत्वाच्च ।
एवं व्यक्त्यनाशे तत्र स्थिताया उपलब्धिप्रसङ्गात् । पुनरपि तत्र
पुनः प्रवेशेन व्यक्त्यन्तरे द्विगुणोपलब्धिप्रसङ्गाच्च । तस्माद्विक-
ल्पाकारमात्रमिदं, न तु सामान्यं नाम पदार्थः कश्चिदस्ति । न च
गवाशादिवैचित्र्यानुपपत्तिः । विचित्रत्वभावस्वलक्षणदर्शनवशा-
देव तदुपपत्तेः । न च सामान्यरूपस्यार्थस्याभावे कथं सामा-
न्यविकल्प इति वाच्यम् । अर्थरूपस्यापि विकल्पस्य 'शुक्ति-
रजतादौ दर्शनात् । न चैवं विसंवादापत्त्या । लोकाव्यवहारवाधा-
पत्तिरिति वाच्यम् । यथा मण्यर्पिनो मणिप्रभाषाः मणिबुद्ध्या प्र-
वृत्तौ तस्या बुद्धेः परम्परया मणिप्रभवत्वेन 'मणिमापकतया सं-
वादाद् व्यवहारासिद्धिस्तथा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमा-
नितो जायमानस्यार्थशून्यस्यापि जातिविकल्पस्य परम्परया तत्त्व-
मवतया संवादात् । तादृशव्यवहारार्थे प्रवृत्तेरपि सिद्धेः । किञ्च ।
केशाण्डकन्यायेन सृष्टावभासस्योपपत्तौ सखितानेकरमाणुपुजा-
तिरिक्तस्याऽवयविनो व्यक्तिरूपस्याभावाद् दूरापास्तं निराधारं
सामान्यम् । न च सामान्याभावे कथं गौर्गौरित्यनुगताकारमतीति-
रिति शङ्क्यम् । विलक्षणरूपस्वलक्षणस्वभावादेव सम्भवात् । सा-
मान्यवादिनापि नानाविधानो गोत्वाश्रयत्वादीनां सामान्यत्वावि-
शेषेऽपि तेन तेन तदनुपपत्तिरिति तत्रात्मतीतिमनने स्वभावस्यैवाश्र-
यणीयत्वात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेव सामान्यं, न तु वस्तु तदिराहुः ॥

तत्र पार्थसारथिभिर्वाः ॥ नैवं सामान्यमपहोतुं शक्यम् । प्र-
 त्तल्लसत्सिद्धत्वात् । अथ गौरयमपि गौरवं दृष्टोऽयमपि दृष्ट
 इति मतल्लस्य देशकालावस्थाम्भरेष्वविपर्यस्तत्वात् । सर्वत्रमाणो-
 पजीव्येन मतल्लेनैव वस्तुनो द्रुपाकारत्वसिद्धौ कुतर्काभासानां
 भ्रान्तरत्वात् । न चानुमानेनाप्येतद्वाच्यम् । अपजीव्यत्वात् ।
 भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वता स्वयापि— यदस्तु तद्विष-
 यभिन्नं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात् तर्हि विषय-
 भिन्नं वा स्यात् । न च द्वेषाऽपि सम्भवति । तस्मादवस्तिविति वक्त-
 व्यम् । अन्यथा वस्तुत्वस्य भेदाभेदव्याप्यत्वाद् व्यापकानुपलब्ध्या
 सामान्यस्यावस्तुताया अवस्तुमशयत्वात् । तथा सलङ्गीकृतमेव
 सामान्यं वस्तु । न च सामान्य औपाधिको वस्तुशब्दो, न जाति-
 निमित्तकोऽनो नानेन जातिसिद्धिरिति वाच्यम् । अनेन जातिसि-
 द्ध्यवसरेऽप्युपाधिकसामान्यस्य भिद्यमानगताकारस्य सामान्यस्य
 सिद्धत्वात् । औपाधिकानामपि मूलोपलक्षणं विना स्वरूपलाभा-
 भावात् । व्यावृत्तैकरसं सर्वमभ्युपगच्छतः सीगतस्य पञ्चिदप्यनु-
 दृष्टरूपाभावेनौपाधिकव्यवहारस्यापि दुर्पटत्वात् । भिद्ये चैवमनु-
 दृष्टाकारे वाचकमात्राज्जातिरूपमपि निष्पद्युदयम् । तस्मात् सर्वम-
 भासिद्धं सामान्यं नापहोतुं शक्यम् । ननु तर्हि विकल्पानां कः
 परिहार इति चेत् । न कोऽपि । अपरिहतानामपि नेषामकिञ्चित्क-
 रत्वात् । सामान्याभावे नेषामपि स्वरूपन्यामाऽभावादित्युक्तम् ।
 अथापि चेन्नदाग्रद्वारं हि तेऽपि परिहृत्यन्ते । तत्र केचिद् । विषयेव
 सामान्यं व्यक्तिभ्यः । न च नृपगुणान्वेषमग्नः । व्यक्तिसमवेत-
 स्त्वेनान्यत्र तदभावात् । न च व्यक्त्यातिरेकेणादर्शनादभेदः शङ्क-
 नीयः । स्वप्नमुण्डयोगिबोः स्वप्नमुण्डाकारस्य व्यावृत्तस्य दर्शना-
 द् । अभेदे गराकारवदुक्ताकारस्याप्यनुदृष्ट्यापत्तेः । उक्ताकारवद

गवाकारस्य व्यावृत्त्यापत्तेः । एकस्यापि व्यक्तावयं गौरिति
 मस्ये गौरिति यदिदं बुद्धिगोबुद्धयोः पर्यायतापत्तेः । न च व्य-
 क्तेस्तादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गः । समवायसम्बन्धमहिम्नैव तत्सि-
 द्धेः । तस्माददोष इत्याहुः ॥ तत्त्वं तु पूर्वोक्तव्यायेन भेदस्य ता-
 दात्म्यप्रतीक्षा वाऽभेदस्य सिद्धत्वाद्विभक्तिभिरभेदस्य युक्तम् । न च
 भेदाभेदयोर्विरोधः शङ्कनीयः । सहदर्शनेनैव शङ्कानिरासात् ।
 नचातिप्रसङ्गः । इदं रजतं, नेदं रजतमिति वद परम्परोपमर्दाभा-
 वात् । अत इयं गौरिति बुद्धिद्वयं सामानाधिकरण्यापर्यायत्वा-
 भ्यामभेदं भेदं च जातिव्यक्तयोर्व्यवस्थापयतीति प्रतीतिवत्त्वादेवा-
 न्न भेदाभेदाविरोधः । किञ्च, गोरूपेण निरूपणे गोमात्रा व्यक्ति-
 रभेदेन प्रतीयते । गौरयं शाबलेय इति व्यक्त्यन्तरात्मना निरूपणे
 च जातिभेदेन प्रतीयते । योऽयं शाबलेयो गौः स न बाहुलेय इत्य-
 पेक्षाभेदादपि तथा । कुर्व्यदृष्टादिषु विरुद्धस्वभावानां दीर्घ-
 स्वादीनामपेक्षाभेदेनाविरोधवद् उभयप्रतीतिविशेषात् । न च वैकृत-
 ण्यप्रतीतिर्भेदप्रतीतिरेवैलक्षण्यप्रतीतिस्त्वभेदप्रतीतिरिति भेदप्रतीति-
 समये येन जातिव्यक्ती भिन्ने अवगते तेनैव पुंसा अभेदप्रतीतिस-
 मये तयोरेक्यतस्देकं प्रतीयत इत्येकनिष्ठाकारद्वयस्य पर्यायेऽवगाहा-
 देकनिष्ठद्विप्रतीतिः । सा च भेदप्रतीतिरेव, न तु भेदाभेदप्रती-
 तिरिति तदभावात् । भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । वस्तुद्वय-
 प्रतीतेर्भेदप्रतीतित्वाभावात् । एकव्यक्तिदर्शने जातिव्यक्तयोः स-
 स्वेऽपि भेदाप्रत्ययात् । व्यक्त्यन्तरदर्शने एव जात्यन्वयेन पूर्वव्य-
 क्तिव्यतिरेकेण च जातिव्यक्तिप्रत्ययस्य भवतोऽप्यभिमतत्वात् ।
 किञ्चित्पुरुषं दूरात् पश्यतः पूर्वोपलब्धं च तत्सदृशं स्मरतो वस्तुतः
 पुरुषद्वयप्रतीक्षावपि स एवावगतिः प्रतीक्षा भेदानवधारणात् पूर्वो-
 पलम्बमेव पुरुषं कालान्तरे दूरात् पश्यतः किञ्चिद्वैलक्षण्ये भेदप्रती-

बन्धकर्तुरनुपलम्भादाकृतौ सम्बन्धाच्चेति दिक् ॥ १ ॥
 यत्तु केचित् । आकृतौ शक्त्यङ्गीकारे, त्रीदशिनवहन्ति, पशु-
 मालमेतेत्यादिविध्यानर्धक्यं नित्यायाश्चाकृतेरवहनतांलम्भाद्ययोगा-
 द् ॥ १ ॥ लिङ्गसंख्याकारकानन्वयश्चालङ्कृत्वादेकत्वादमूर्तत्वाच्च ।
 गौः शुक्लेत्यादिसामानाधिकरण्यबाधश्च । जातिगुणयोर्भिन्नत्वान् ।
 एवंमन्यदापे द्रष्टव्यम् । तस्मान्नाकृतौ शक्तिः । किन्तु व्यक्तावेव ।
 नचैकत्र शक्तौ ज्ञातार्या व्यक्त्यन्तरबोधो दुर्घटः । तत्र शक्तेरज्ञा-
 नादिति वाच्यम् । जातेरुपलक्षणकत्वेनादोषात् । यः शुक्लवासाः
 स देवदत्त इतिवद् यैवमाकृतिका सा गौरित्येवं बोधसम्भवात् ।
 जातिमेकामुपलक्ष्य व्यक्तिबोधनाच्च, नानेकशक्तिकल्पनापत्तिः ।
 आकृतिविशिष्टार्याः वा व्यक्तौ साऽस्तु । तथा सति न कोऽपि
 दोष इत्याहुः । तत्र । विशिष्टार्या शक्तेः कल्पने, शक्यद्वयापत्त्या
 गौरवात् । केवलायां तु कल्पने तासामतीक्ष्णानागमवर्तमानानामन-
 न्तत्वेन शक्यत्वज्ञानासम्भवात् । शुद्धार्या व्यक्तौ व्युत्पत्तस्य गो-
 शब्दस्य, कृष्णार्या प्रयोगे व्यभिचारात् । अस्त्यपदस्यापमेवार्थो
 नान्य इत्येवमुल्लक्षणकत्वेन शक्तेर्नियमरूपत्वाद् व्यक्त्यन्तरेऽपि शक्तौ
 तस्या व्यभिचारमसङ्गेन नियमरूपत्वज्ञानेनान्तशक्त्यापत्तेश्च । नच
 जातेरुपलक्षणत्वान्नानन्तमिति वाच्यम् । तथाप्यभिधेयानन्तेन त-
 दपरिहारात् । व्युत्पत्तिसमय एव जातेरुपलक्षणत्वात् । इस्तमुद्भिन्नं
 मणित्रयं कृत्वा मद्भस्मपिहितं यत्तन्मणिपदवाच्यमित्युक्तौ वक्तृ-
 हस्तस्योपलक्षणत्वेऽपि मणित्रयपदेन मणिव्यक्तीनामेवाभिधानात् ।
 किञ्चाकृतिमविषयीकृत्य व्यक्तिप्राभिधाने शब्देन व्यक्तिरेव
 प्रतीयेत, न तु विजातीयव्यावृत्ता सा । तथा सति पशुमालमेतेति
 वाक्याद् यः कश्चिदन्य आलभ्येत । सन्देहानपापात् । यदि च
 व्यक्तेर्नास्त्यविनाभूतत्वादभिधानसमय एव शब्दो जातिमपि विषयी-

वेदान्तदर्शने तु देवताविग्रहाधिकरणे, शब्द इति चेन्नात्र-
भवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यादिमूत्रत्रये सर्गादिपक्षेऽपि व्यास-
चरणैः शब्दार्थयोरीत्यर्चिकसम्बन्धो यः समर्थितस्तमेव व्युत्पाद-
यन्ति । तथाहि । एत इति वै प्रजापतिर्देवानल्लज्जताल्लग्नमिति म-
नुष्यानिन्दव इति पितृन् तिरः पौत्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं
विश्रान्तीति शस्त्रमभिसौभगेत्यस्याः प्रजा इत्यादिश्रुतिषु, अनादि-
निधना दिव्या वायुत्सृष्टा स्वयम्भुवा * आदौ वेदमयी दिव्या यतः
सर्वाः मल्लय इति, नामरूपं च भूतानां कर्मणां च मवर्तनम् *
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः * सर्वेषां स तु नामानि
कर्माणि च पृथक् पृथक् * वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
निर्ममे इत्यादिस्मृतिषु च सर्गादौ वैदिकशब्दादेव जगदुत्पत्तिक-
थनाद्देवाद्याकृतिविशेषं निगद्वचनयोपक्रमन्त्रार्थवादादिभ्योऽवगत्य,
भूरिति व्याहरन् भूमिममृजनेत्यादिश्रुतेर्लोकादीनामाकृतिं चिकी-
र्षितां बुद्ध्यावालिष्य तच्चदाकारकं न गत्करणत्वात् मृष्ट्याचट्टीकारे-
ऽप्याकृतावेव सम्बन्धः । महामलये सर्वव्यवहारोच्छेदेऽपि परमे-
श्वरानुपृहीतानां हिरण्यगर्भादीनामीश्वराणां तस्मरणात् । तथा,
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व यो वै वेदोश्च मादधोति तस्मा इति,
सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरि-
क्षमयो सुवरित्वादिश्रुतेः । ग्रहीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्ट-
यः * शर्वपेन्ते ममृतानां तान्पेवैभ्यो ददात्यज इत्यादिस्मृतेश्चेति ॥

अन्येतु— वाचा विरूपानित्येति श्रुतेर्वेदस्वरूपस्य, सूर्या-
चन्द्रमसाविति श्रुत्या जगत्प्रवाहस्य च नित्यत्वे सिद्धे वैदिकानां
शब्दानां प्रवाह एव सम्बन्धमाद्रियन्ते ॥

इतरे तु— इतरवाच्यत्वेदस्याप्युत्पत्तिमलयमत्ययाश्चाकाशा-
दिवमित्यत्वं, किन्तु ऋग्यजुरादिनाम्नामानुपूर्वाविशेषात्मकस्य

रूपस्य । च । प्रतिस्पर्गमेकरूपत्वात् । समाननामरूपप्रवाहानुच्छेदरूपमेव
नित्यत्वम् । न च । सूक्ष्मरूपेणावस्थितस्याभिव्यञ्जकोत्तरपादिवि-
रूपसिद्धिभ्रमः । कल्पनीयः । लौकिकवाक्येऽपि तथा । कल्पयितुं श-
क्यत्वात् । ११ । सूक्ष्मरूपेण कार्यमात्रस्य नित्यताभ्युपगमात् । अथ
वर्तमानावस्थैव सत्त्वं वेदस्येति चेन्न । घटादावपि तथा प्रसङ्गा-
त् । दण्डादीनामभिव्यञ्जकत्वसम्भवात् । वर्तमानत्वाभिव्यक्तयो-
र्भेदाभावाच्च । अतः उक्तमलयापुरोधात् । प्रवाहानुच्छेदरूपमेव शा-
ब्दस्य नित्यत्वम् । वेदश्च । अन्तर्यामिसङ्कल्पात् । सर्गादौ हिरण्य-
गर्भादिभिरबुद्धिपूर्वमेव स्वप्नप्रदार्थवत् । प्रतिमामात्रेणानुभूयते ।
ईश्वरस्तु सर्वज्ञत्वात् समानानुपूर्वीनिर्माणं करोतीत्युपपद्यते । अ-
तश्च वासप्रश्नासवत् पुरुषबुद्ध्यजन्यत्वेन वेदेषु नामाप्रमाणशङ्का-
या अपि सम्भवः । इदञ्च, यो ब्रह्माणमिति ; अनादिनिधनेति
श्रुतिस्मृतिव्यापकगम्यते ॥ सिद्धान्तस्तु नाकृतिमात्रे सम्बन्धः ।
लक्षणाप्रसङ्गात् । सा व्यक्ति विनानुपपद्यमाना तायास्त्रिपतीत्यु-
पगमात् । नाप्यर्थापत्तिपक्षः साधीयान् । व्यक्तिबोधनामे पदा-
नामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि । गोशब्दाद् गो-
स्त्वविशिष्टप्रतीतिदर्शनेनार्थापत्तेर्व्यापारत्वस्याप्यसङ्गतत्वात् । नापि
समानसंहितसंवेद्यत्वपक्षो युक्तः । गोगोत्वपदयोः पर्यायतापत्तेर्गो-
त्वपदाद्गोमलयापत्तेरेत्यादिनैवापिकोक्तदूषणप्रासात् । यः सिक्त-
रेताः स्यात् स प्रथमामुपदध्यादित्यादौ सिक्तेरेतस्त्वादेराकृतित्वा-
भावेन श्रुतिविरोधापत्तेश्च । न च तत्र प्रवृत्तिर्नामिति एव सम्बन्ध-
इति वाच्यम् । उपाधेरनित्यत्वेन नियमभङ्गप्रसङ्गात् । १२ । सिक्तेरेत-
स्त्वादेः प्रमाणान्तरेणापि ग्रहणात् । तदुक्तं च वेदाप्रामाण्योपपत्तेः ।
तस्य धर्मस्योपधानकर्तृत्वायोगात् । पदप्रवृत्तिर्वैयर्थ्यापत्तेः । ईदृश-
स्थले व्यवहारास्याशयवचनत्वेन सङ्केतग्रहविरोधाच्च । तस्मात्मा-

कृतिमात्रे सम्बन्धः, किन्तु व्यक्तावेव सम्बन्धः । नच व्यक्तेरनित्यत्वात् सम्बन्धानित्यत्वं शङ्क्यम् । वेदोक्तपदार्थानामाधिदैविकानां पुरुषावयवरूपत्वेन नित्यत्वात् । नचावयवानां हस्तपादादिरूपत्वेन यदाद्याकारकत्वाभावात् कथं जातिगुणक्रियाद्रूप्यनामवाचकपदजातस्यावयवे सम्बन्ध इति शङ्क्यम् । सर्वस्य भगवदनुकारितया तदवयवानां सर्वरूपत्वात् । पुरुषमूक्तेन तदर्थनिश्चायकद्वितीयस्कन्धाध्यायेन च तथा निश्चयात् । यदास्य नाभ्यामलिनादहमासं महात्मनः * नावेदं यद्भसम्भारान् पुरुषावयवाहते * तेषु यद्भस्य पशवः सवनस्यतयः कुशा इत्यादीनां, पुरुषावयवैरेतैः सम्भाराः संभृता मयेत्यन्तानां वाक्यानां तत्र दर्शनात् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुत्या अनुकूलधिकरणे सर्वस्य भगवदनुकारित्वकथनेन भगवतः सर्वाकारत्वासिद्धेः । एवञ्च सर्वे वेदा यत्पदमाप्नुयन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, मां विधत्तेऽभिषत्ते मां विकल्पापोद्यते ब्रह्म * एतावान् सर्ववेदार्थः, इत्यादिषु बोधितमभिधानदृष्ट्या वेदस्य भगवद्वाचकत्वं यथाश्रुतं संगतं भवेत् । नच सूत्रकारेणाऽतः प्रभावादित्यनेन शब्दादर्शोत्पत्तिकथनासौवर्ण्यं पुरयते इति शङ्क्यम् । परमसिद्ध्या परो बोधनीय इति जैमिनिसमाधानार्थं तथा कथनात् । तेन अनुपलब्ध एवार्थं बोधनायत्वेन पर्यपदार्थसत्तायास्तत्र ग्रहणव्यतिरेकस्य च स्वीकारात् । अत एव कथनं न वैदिकं प्रपञ्चान्तरं विरुणाञ्च । वस्तुतस्तु प्रमवशब्दस्य ज्ञानविषयत्वमात्रपर्यः ।

तस्मात् पराविद्याऽनुसारेण वैदिकानां पदार्थानां नित्यत्वात् तत्रैव पदानां सम्बन्धः । लौकिकाऽनुवादकानां तु मवाह इत्येव पुक्तम् । अत एव, समाननाममूत्रे अपि-शब्दग्रहणम् । अन्यथैकेन सूत्रेणैव समाधिपम्भवादप्यन्तरमूत्रस्याऽपिशब्दस्य च वैयर्थ्या-

पक्षेः । पुनः पुनरेकदा वा पदार्थोत्पत्तौ अण्वभिचारात्मके सत्त्वं
 न्धानित्वे विशेषाभावात् । एवं तु, स्वरूपानित्यत्वं यस्य भिन्नं
 धर्मसत्त्वाविच्छेददशादशं सन्ध्याविच्छेदं चादायोभयया विरोध-
 समाप्तेः सार्धव्यसिद्धिरित्यमेव सूत्रार्थः । न च महादे शक्त्युपगमे
 तदवयवभूतघटादिप्यक्त्यवोधः शङ्काः । येषामिदमात्रादिपदानाम-
 यमनिनि शरीरमवाहे च शक्त्यानामवयववोधकस्य सर्वसम्मतत्वा-
 त् । नच जैमिनीयस्मृतौर्विरोधः । मन्दार्थं वेदविभागे ताव मति
 तस्य तथा निर्णयात् । कलिवर्धनिर्णयवत् । अतो, जैमिनीये
 च वैवासे न विरोधोऽस्ति कथनेति पुराणशाययस्यापि न विरो-
 धः । वस्तुतस्तु जैमिनेरापि व्यासवदेवाशयः । अन्यथा भीत्यतिक-
 पदस्थले नैमार्गिकपदमेव वदेत् । यत्तु वेदवाक्यस्य नाऽऽकाश-
 चान्द्रियत्वमित्याहुक्तम् । तत्र । अवकाशोत्पत्तिनादायोः मनीयमान-
 त्वेन तस्माऽपि तीर्ययात् । लोकेऽवकाशातिरिक्तस्याकाशस्या-
 ऽवयवात् । काणादादिस्मृतिविश्वासेन तत्र नियतगुणगन्ध-
 रसस्पर्शभावादेराधिष्णजकृतादिकल्पाने तु, वाचा विरूपनिर्गमा-
 ध्वनादिनिघनेयादिश्रुतिस्मृत्यनुतोषात् स्मृत्कल्पेणैव नित्यत्वं वेद-
 स्याद्वीकार्यम् । अन्यथा तद्वैषम्यपिच्छः । तस्मात् स्वरूपानित्यत्वं
 वेदस्य निर्वाचयितुं दिक् ॥

मोचकस्वभावत्वात् । स च शब्दैकसमभिगम्यशब्दाश्रित एव ।
 अर्थाश्रयत्वस्य शब्दलक्षणस्य तृतीयस्कन्धे निरूपणात् । तस्य
 प्रत्यक्षविरोधाभावाय आधिदैविकमर्थमादायैव समर्थनीयत्वात् ।
 द्वादशकन्धेऽपि; ततोऽभूत् त्रिवृदोक्कारो योऽव्यक्तममवा स्वरादृक्
 यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिन इत्योक्कारस्य ब्रह्मलिङ्ग-
 शरीरत्वकथनाच्च । एतेनैवार्थस्य वाङ्मात्रत्वं वदन्तोऽपि निरस्ता
 वेदितव्याः । शब्दस्पर्धमसायकत्वमप्यत एव हेयम् । नच मुख-
 पाठनपूरणाद्यापत्तिः । तत्र तथेश्वरेच्छाभावात् । सहकारिण्या
 विहितक्रियाया अपावच्च । अत एव, य एवं युक्ते स्याणी
 निषिञ्चेज्जायेरज्जलाखाः प्ररोहेषुः पलाशानीसादौ मन्त्रेण सेकात्
 फलोपदर्शनं पुज्यते । अतो न दोषः । नच पुरुषमुक्ते, तस्माद्विरा-
 ङजायतेत्युत्पत्तिश्रावणात् कथं नित्यत्वमर्थस्येति शङ्क्यम् । एत-
 स्य ततो मिश्रत्वात् । तमुपक्रम्य तस्मादस्योत्पत्तिकथनात् । ननु
 तर्हि तत्रस्थानामनित्यत्वात् तद्वाचकपदानां सम्बन्धस्याऽनित्यत्व-
 मपरिहार्यमिति चेन्न । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्;
 सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना ॥ मजाः सृज यथापूर्वं वायु
 मयमनुशेरत् इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः प्रवाहानादित्वासिद्धौ तत्र
 सम्बन्धेनादोषात् । लौकिकपदानामप्येवैव गतिर्बोध्या । वस्तुनस्तु
 लोकेऽपि व्यक्तावैव पदमम्बन्धः । सूत्रं तु वादिबुद्ध्यनुसारेण
 सत्त्वण्डब्रह्मवादानुमारेण च बोध्यम् । ननु व्यक्तीनामानन्त्याद्
 एकत्र गृहीतसम्बन्धस्य घटादिपदैर्घटाऽन्तरबोधानुपपत्तिर्दुर्वारोति
 विशिष्टे सम्बन्धो वाच्य इति चेन्न । ब्रह्मवादे पदार्थानां सर्वेषां
 भगवदाभिमतत्वेन नित्यत्वात् कारणत्वेनाऽभिमतैरभिग्याक्तिमात्रा-
 ङ्गीऽकारादेकस्यैवानेकधा भवनेनाविर्भवनेन तिरोभवनेन चैकस्यैव
 सर्वत्र सत्त्वादानन्त्येऽप्यदोषादेकत्रैव गृहीतायां शक्तौ निर्वाहाद्

रद्व्युहवदनुगताकारमतीतिसिद्धे च वैशिष्ट्यगौरवस्य वैधर्मात् ।
 इदानीमपि हि जातिव्याक्तिविवेकमजानतो बालस्य पामराणां च
 शब्दाद् व्युत्पत्तिर्दर्शनाच्च । मलये सर्वव्याक्तिनाशे जातिमयवाच-
 योः स्थितिकल्पनस्याऽत्यन्ताऽप्रामाणिकत्वात् । नित्यद्रव्येषु
 तत्स्थितेरभ्युपगमैकशरणत्वात् । जातिव्याक्तिविभागोऽर्थं यथा
 वस्तुनि कल्पितः * इति षष्ठस्कन्धवाक्याज्जातेरपि कल्पनैकशरण-
 त्वाच्च । जातो सप्तानभ्युपगमेन तस्या असम्बन्धस्य त्वयाप्युपगत-
 त्वाच्च । अतः, स एकया भवति त्रिधा भवति पञ्चधा * सप्तधा
 नवधा चैव पुनर्धैकादशः स्मृतः * दशच्च दश चैकश्च सहस्राणि च
 विंशतिरित्यादिश्रुतिभिः स्याद्वैधेदेवैकस्यैवाऽनेकधा भवनस्योक्त-
 त्वात् । दृष्टस्य पदार्थस्य स्मृतो मायात्म्याज्ञाने शास्त्रतत्तादवगम-
 स्य मणिपरीक्षादातुं पल्लभेच्च श्रुत्युक्ताऽऽदरस्यैव व्याप्यत्वात् ।
 नचास्य वाच्यस्य, न पश्यो मृदुं पश्यतीति ज्ञानिनं वस्तुत्व
 कथनाभास्य भगवत्परत्वमिति शङ्काम् । एवमपि कैमुतिकन्यायेन
 भगवत्तत्तात्त्विकसिद्धेरप्रत्युहत्वात् । मजायेयेतीत्युक्त्वाऽनेकधा भवन-
 स्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् । नच प्रमाणाऽन्तरविरोधाद् ब्रह्माभेद-
 बोधकागममद्यतिप्रतिरोध इति वाच्यम् । ममाणान्तराणामन्तः-
 ऽलौकिकेऽर्थे प्रवृत्तिरहितत्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा यागादौ
 शरीरकेशस्य सर्वस्वारे च मरणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तद्विरुद्धानां
 यागचोदनानामपि प्रवृत्तिप्रतिरोधापत्तेः । लोकेऽपि पाकादिप्रवृत्ति-
 प्रतिरोधापत्तेश्च । अथ तत्र विदुषां फलेषूनां ज्ञानादेरौक्त्याच्च
 प्रतिरोध इति चेन्न । इहापि सुमुख्या निरवद्यानां तथात्वेन
 तुल्यत्वात् । नन्वेवं यथाश्रुतार्थग्रहणे गोअज्ञा एव पशवोऽन्धे त्व-
 ऽपशवः, आदित्यो यूष इत्यादावपि यथाश्रुतग्रहणापत्तिरिति चेन्न ।
 वयः पशूनां हस्तादानां गुरुषो हस्ती मर्कटः । पृथपतिः पशु-

नां चतुष्पदाम् उत च द्विपदामित्यादिश्रुत्यन्तरेऽन्येषां पुरुषा-
दीनामपि पञ्चत्वश्रावणात्तद्विरोधेनापशवं इत्यत्र गौण्या उचित-
त्वात् । एवमादित्यो यूष इत्यादावपि बोध्यम् । इदानीन्तनानां
सर्ववेदादाशेत्वात् । अत एव, ग्रावाणः प्लवन्त इत्यस्याः सेतुव-
न्धे संवादोऽपि संगच्छते । चिद्रूपस्य जडत्वप्रतीतिस्तु, मन्त्रायेपे-
तीच्छपैवोपपद्यते । लीलार्थं तत्पात्वाङ्गीकारात् । ननु तादृशां
वाक्यानामुपासनाविधिशेषत्वेनार्थद्वयत्वमिति चेत् । अर्थवादत्व-
मिति कोऽर्थः । आतर्क्यबोधकत्वं वा, स्वार्थे अप्रमाणत्वं वा,
स्वावकत्वं वा । नाद्यः । प्रतारकत्वापत्तेः । तन्न्यायेन विधिवाक्ये-
ऽप्यनाश्वासप्रसक्तेः । अपौरुषये त्वाङ्गम्बरेण प्रामाण्यसाधनवै-
यर्थ्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । मानाभावात् । अस्तिकानां शब्दश्र-
वणमात्रेणैव तत्र प्रमाणबुद्धिपुद्गलात् । स्वार्थे अप्रमाण्ये विधेयस्तु-
त्पत्तिद्वेषः । तृतीयश्चेदुत्कर्षापायकगुणानां लोकमासेद्धानां सत्ता-
मेव विधेयस्तुत्यर्थक्यनादागतमेव स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमित्यर्थना-
दत्वेऽप्यदोषात् । अतो व्यक्तेर्भगवत्त्वपक्षे प्रवाहाविच्छेदपक्षे
चैकत्रापि शक्तिग्रहे सुखेनैव व्यक्त्याकृत्योर्बोध इति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । नचेश्वरकर्तृकत्वे वेदानामानिस्तत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
ईश्वरस्य नित्यत्वेन तस्याणभूतस्यास्य सुतरां नित्यत्वान्न । अस्य
महतो भूतस्य निःश्वसितं यद्यवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
इति श्रुतेः । ऋचः सामानि जाहिरे छन्दांसि जाहिरे तस्माद्
यजुस्तस्मादजापतेति श्रुतेः । प्रतिकल्पं समाननायरूपप्रवाहे-
णाविर्भावेऽपि इतरस्वस्वामरूपनिर्माणकरणस्यानुक्तेश्च । नचामा-
माण्यापत्तिः । पौरुषेयत्वस्याप्रामाण्यतन्त्रत्वाभावात् । पौरुषे-
याणां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यस्य भवताप्सुपगमात् । मानवा-
ऽकर्तृकत्वेनापौरुषेयत्वाच्च । ईश्वरस्य वेदादेव सिद्धत्वेनानपेक्ष-

तस्याऽऽशनेश्च । युक्त्यापि विचारे कर्मणा - फलशेषत्वेन श्रुत्या
 यागस्य फलं स्वर्गाद्यवसीयते । यागश्च याक ओदनमिव न
 साक्षात् स्वर्गं साधयति, येनेश्वरापेक्षा न स्यात् । स्वर्गश्च लोका-
 त्मकत्वाद् ब्रह्माण्डाधिपन्नपीनः । सुखमाधनानि तदधीनानि ।
 अन्यथा यागेनापूर्वे निष्पन्ने तदानीमेव स्वर्गो भवेत् । मतिबन्ध-
 स्पाशमवचनत्वात् । दृष्टार्थापत्त्या एतद्देहादेः मतिबन्धकत्वक-
 ल्पनेऽपि विनिगमकाभावेन श्रौतस्येश्वरस्यैवाङ्गीकृतेर्ज्यायस्त्वात् ।
 तस्माद्देदेनैव कुयुक्तिनिरासे व्यक्तावेव पदानां शक्तिः । आकृति-
 पक्षे चाविच्छिन्नमवाह इति न कथमापि नित्यसम्बन्धत्वहानि-
 रिति दिक् ॥

अत्र नैयायिकादयः । ननु व्यर्थोऽयं सम्बन्धनित्यत्वसाधन-
 मयातः । शब्दानित्यत्वेन दोषतादवस्थ्यात् । शब्दस्य पुरुषमय-
 त्त्वोत्तरमुपलभ्यमानत्वेन उपलब्धस्य द्वायेव तिरोभावेन चोत्पत्ति-
 नाशशालित्वनिश्चयात् । नन, स एवायं शब्द इति मलभिन्नाव-
 छाभिद्यत्वं शङ्क्यम् । शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्पांरितिसार्वजनीन-
 व्यवहारदर्शनान्नित्यत्वे तदयोगात् । नचायं व्यवहार उच्चारण-
 विषय इति वाच्यम् । नित्यस्य परिच्छिन्नस्यैकदेशस्यत्वेन नाना-
 देशावस्थितवक्त्रुच्चारणेनाऽभिव्यक्त्ययोगात् । अभिव्यक्तिपक्षे च
 यावानस्ति तावत् एवाभिव्यक्तिरिति बहुविक्रुच्चारणेऽपि महाशब्द-
 श्रवणाऽयोगाच्च । तस्मादुत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इत्यादि-
 प्रतीतीनां जागरूकत्वेन मलभिन्नावज्ञानात् तस्य नित्यत्वसिद्धिः ।
 तदेवौपमिसादौ साजासमादाय मलभिन्नावदन्नापि वक्तुं शक्य-
 त्वात् । नचात्र विनिगमकाभावः । उत्पादिविनाशप्रतीत्योरेव तत्त्वात् ।
 सार्वदिकत्वाददर्शनात् तादृक्प्रतीतिभ्यां विना मलभिन्नाया एवानु-
 दयात् । अत्र एवेतयोः मलभिन्नावध्यत्वं भ्रान्तित्वं च निरस्तम् ॥

यस्वाहता, वर्णाती पुद्गलाख्यानवयवानङ्गीकृतं सावयव-
त्वादनित्यत्वमाहुः ॥ तन्न ॥ प्रत्यक्षविरोधात् । वर्णेषु साकस्यवै-
कल्यप्रत्ययाभावाच्च । न चानुमानेन सिद्धिः । हेत्वभावात् । न च
वस्तुमात्रस्य सावयवत्वदर्शनाद्वस्तुत्वं हेतुः । परमाणुषु व्यभिचारा-
त् । तेष्वावयववाङ्गीकारेऽनवस्थाप्येति । तस्माद् द्रुतविलम्बित-
मध्यमोदात्ताऽनुदात्तस्वरिताऽनुनासिकाननुनासिकभेदेन व्यक्ति-
भेदस्य गत्वादिना साजात्यस्य चोपलम्भात्तदादायैव प्रत्यभिज्ञेति
पूर्वोक्तमतीतिवलादेवानित्यत्वम् । मिद्रे चैवं शब्दस्याऽनित्यत्वे सं-
बन्धस्याप्यनित्यत्वं सिद्धमेव । सम्बन्धधीनत्वात् । शब्दं निर्मा-
यास्माच्छब्दादयमर्पो बोद्धव्य इत्येवमीश्वरेण गङ्गेतकारणाच्चेत्याहुः ॥

तदसङ्गतम् । श्रुतिपुराणयुक्तिविरुद्धत्वात् । तथाहि । वाचा
विरूपनित्येति श्रुत्या, वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शु-
श्रुष, शब्दब्रह्म सुदुर्बोधम्, स्वयम्भुरेव भगवान् वेदो गीतस्त्वया-
पुरा ॥ शिवाद्या ऋषिर्गर्गन्ताः स्मरारोऽस्य न कारका इत्यादि-
भिः पूर्वोक्तैश्च पुराणवाक्यैर्वेदस्वरूपस्य नित्यत्वबोधनेन तद्वैशाना
वर्णादीनामपि नित्यत्वमर्थतः सिद्धमेव । मतीतितदभावो दुः तदा-
विभावतिरोभावहेतुको । तथाहि । एकादशस्कन्धे, स एव जीवो
विवरप्रसूतिरिति शब्दब्रह्म सुदुर्बोधमिति च भगवद्वाक्यात्, समादि-
तात्मनो ब्रह्मभित्यादिद्वादशस्कन्धव, कषाथ ब्रह्मणो भगवतो वा हृद-
याकाशे आसन्त्येन कारणेन स्वयमेव भगवान्नादात्मनाऽऽधिर्भवति ।
स पूर्वमव्यक्त एव । ततो नानावर्णादिसङ्कल्पक्रमनोमयं सूक्ष्मं रूपं
माप्य भगवन्मुखतो ब्रह्ममुखतो वा प्रकटः सन्, मात्रास्वरवर्णा-
ऽऽत्मना स्थूलरूपेण शब्दब्रह्मात्मकवेदरूपः प्रकाशते । न च नादो
व्यापकत्वादस्पदादिष्वपि प्राणघोषरूपेण वर्तते । श्रोत्रवृत्तिनि-
रोधे कृते भगवतेष जीवस्तं शृणोति । अन्यथा तच्छृण्वं न स्यात् ।

द्वारस्य निरुद्धत्वात् । द्वाराभावे जीवस्य स्वतः कार्यसमत्वात् ।
 स एव नादः स्फोटपदवाच्यः । स्फुटति वाग्नेनेति व्युत्पत्तेः ।
 अतः स एव सुषुम्णापामार्गेणाधारहृत्कण्ठमुखेषु, परावश्यन्तीमध्य-
 मावैस्त्रीरूपेण प्रकटीभवति । ब्रह्मणः सच्चिदानन्दा इव शब्द-
 ब्रह्मणो वर्णपदवाक्यानि नामानि । यथा तेषां वस्तुतो भेदाभावे-
 ऽपि सत्तामकाशमीति धर्मकत्वाद्भेद एवमेतेषामपि तत्तदर्थप्रमायक-
 त्वात् स्वरूपैव वाच्य भेदाभेदौ । तेषामिवैतस्पर्शानामपि वर्णानां
 पूर्णत्वं पद्मधर्मत्वं च । तत्रैकवर्ण्यदय इवात्र धूमत्वनिवृत्त्यव्याप-
 कत्वपरिच्छिन्नत्वानन्तरूपस्वरूपरूपत्वानि । तत्र धूमत्वं तु हृद-
 कण्ठयोः स्वयमनुभूयमानत्वेऽपि परानुभवाप्यव्यापकत्वेऽपि ।
 शब्दस्य निवृत्त्यव्यापकत्वे तु जैमिनिनैव सूत्रिते ॥ तत्र गुरवः—
 नित्यः शब्दो, व्योमैकगुणत्वात् । तत्परिमाणवदिति । भासास्तु-
 श्रावणत्वाच्च शब्दत्ववदिति, निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदिति, वर्णो
 नित्यो ध्वन्यप्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति च प्रयुज्यानाः प्रसङ्गा-
 बलादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वं निरस्य, निवृत्तत्वं साधयन्ति । नच
 प्रसङ्गाभावाः समाधीयत्वाच्च तथा अप्रयोजकत्वानिरास इति
 बोध्यम् । तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । वर्णेषु कत्वादिजातेरेवा-
 सिद्धेः । यथैकस्य पुंसो बालकुमारयुववृद्धस्थूलकृशमावेष्ववस्था-
 भेदेऽपि न साजासमङ्गीक्रियते तथा मुताद्यवस्थाभेदेऽपि शब्दै-
 क्यमेव, न तु साजासमिति निश्चयात् । अनेनाकारो हृतमुच्चा-
 रितोऽनेन विलम्बेनेति धर्ममात्रभेदावगाहात् । लण्डमुण्डनीव्य-
 त्त्यादिरिवायमकारो हृतोऽयं विलम्बित इति धर्मभेदानवगाहाच्च ॥

ननु वाच्यकीमार्वादीनां क्रमिकत्वाद्युक्त एकस्मिन् पुंसि
 समावेशः, उदात्तादीनां तु युगपदनेकवचनमुच्चारिते वर्णे समवेता-
 नामितरतरावरुद्धानामेकस्मिन् समावेशो न वक्तुं शक्य इति निरु-

द्धर्मेः सिद्धे धर्मिभेदे मुखेन जातिसिद्धिरिति चेन्न । एतेषां ध्वनि-
 धर्मत्वेन वर्णधर्मत्वाभावात् । नच वर्णधर्मत्वमस्यानुपपत्तिः ।
 अल्पे महति च दर्पणे युगपद् दृश्यमान एकास्मिन्नेव मुखे युगपन्मह-
 त्त्वाऽल्पत्वमतीति बहुपपत्तेः । ननु सिद्धे वर्णव्यक्त्यैक्य उदात्तत्वा-
 दीनां ध्वनिधर्मत्वसिद्धिर्न तु ततः पूर्वं, तत्तूक्त्यतीत्या वाधेन पूर्वं
 सिद्धयतीति कथमेतत्सिद्धिरिति चेन्न । अर्थप्रसायकत्वेनैव तस्य
 सिद्धत्वात् । त्रिषणावस्थायित्वेन प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य
 क्रियमाणत्वेन शक्तिग्रहणासम्भवात् । अगृहीतशक्तिकस्य चाऽप्र-
 सायकत्वात् । अनाश्रितस्यायित्वमङ्गीकार्यम् । ततश्च सिद्धे स्था-
 पित्वे नाशकस्याभावादनश्वरत्वसिद्धिः । अनश्वरभावेनैव चानु-
 त्पन्नत्वसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति । नच गृहीतशक्तिकसदृशोऽन्यः
 प्रसाययिष्यतीति वाच्यम् । विकल्पासदृशत्वात् । तथाहि । स किम-
 वगतस्तादृश्यः प्रसाययिष्यत्युत्तानवगतस्तादृश्यः । नाथ । ज्ञातसम्ब-
 धेनोच्चारितपात्रेऽर्थवति शब्दे नष्टे वीचीतरङ्गवत् कर्णपथमागत-
 स्य तत्तन्तानस्यानर्थकस्य सदृशत्वेऽपि व्युत्पत्तिमुना सादृश्यान-
 वगमेन ततोऽर्थप्रत्ययासम्भवात् । ग्रहणदशायां तस्य नष्टत्वादावा-
 पोद्वापाभ्यामेकस्य द्वित्रिरूपलम्भाभावेनान्वयव्यतिरेकानवधारणे
 शक्तिग्रहस्याप्यसम्भवाच्च । नच व्युत्पत्तिसमये बहुषु शब्देषु
 सदृशेषु यः पश्चाच्छ्रूयते स शक्तिग्रहं लभते । ततो गृहीतायां
 शक्तौ ये तदुचरकालास्तेऽर्थवत्तादृशपादर्थे प्रसाययिष्यन्तीति
 वाच्यम् । व्युत्पन्नानां व्यवहारकालस्यैव व्युत्पत्तिमुव्युत्पत्तिकाल-
 त्वेन तदानीमुपलभ्यमानस्यैकस्यैव शब्दस्य व्युत्पत्तिमुं प्रति
 मुख्यमर्थवत्त्वमन्यान् प्रत्ययवत्तादृशपाद् गौणमितरान् प्रत्ययनर्थक-
 त्वमिति विरोधापत्तेः । पाश्चात्त्यस्यैव शक्तिग्रहलाभे मानाभावाच्च ।
 परबोधनार्थं शब्दोच्चारणादुक्तरीत्या चाऽबोधप्रसङ्गादनुच्चारणा-

द्वारस्य निरुद्धत्वात् । द्वारामात्रे जीवस्य स्वतः कार्याक्षयत्वात् ।
 स एव नादः स्फोटपदवाच्यः । स्फुटति वाग्नेनेति श्रुत्युत्पत्तेः ।
 अतः स एव सुषुम्णायामार्गेणाधारहृत्कण्ठमुखेषु, पराशस्यन्तीमध्य-
 मानैतरीरूपेण प्रकटतीभवति । ब्रह्मणः सच्चिदानन्दा इव शब्द-
 ब्रह्मणो वर्णपदवाक्यानि नामानि । यथा तेषां वस्तुतो भेदाभावे-
 ऽपि सत्ताप्रकाशमीदृशमकृत्वाद्भेद एवमेतेषामपि तत्तदर्थमन्नायक-
 त्वात् स्वरूपैक्याच्च भेदाभेदौ । तेषामिवैतस्यांज्ञानामपि वर्णानां
 पूर्णत्वं पञ्चमत्वं च । तत्रैकवर्णादय इवाह सूक्ष्मत्वनित्यत्वव्याप-
 कत्वेपरिच्छिन्नत्वानन्तरूपत्ववद्रूपत्वानि । तत्र सूक्ष्मत्वं तु हृत्-
 कण्ठयोः स्वयमनुभूयमानत्वेऽपि परानुभवयोग्यत्वाग्नेयम् ।
 शब्दस्य नित्यत्वव्यापकत्वे तु जैमिनिनैव श्रूयते ॥ तत्र गुरवः—
 नित्यः शब्दो, व्योमैरुगुणत्वात् । तत्परिमाणवदिति । भारान्नु-
 श्रावणत्वाच्चन्दनवदिति, निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदिति, वर्णो
 नित्यो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति च प्रसुम्नानाः प्रसन्नभिज्ञा-
 वक्त्रादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वं निरस्य, नित्यत्वं साधयन्ति । नच
 प्रसन्नभिज्ञायाः सजातीयत्वाच्च तथा अप्रयोजकत्वानिरास इति
 शङ्क्यम् । तस्यास्तेषां मानाभावात् । वर्णेषु कत्वादिजातेरेवा-
 सिद्धेः । वपैकस्य पुंसो बालकुमारयुवदद्वैष्टूलकृशमात्रेष्ववस्था-
 भेदेऽपि न साजासमङ्गीक्रियते तथा पुताद्यवस्थाभेदेऽपि शब्दै-
 वयमेव, न तु साजासमिति निश्चयात् । अनेनाकारो द्रुतमुच्चा-
 रितोऽनेन विलम्बेनेति धर्ममात्रभेदावगाहात् । स्पृष्टमुण्ढमीव-
 त्त्वादिवाच्यकारो द्रुतोऽयं विलम्बिव इति धर्मिभेदावगाहाच्च ॥

ननु वाच्यकौमार्यादीनां कृमिकत्वाद्युक्त एकस्मिन् पुंसि
 सप्तावेशः, उदात्तादीनां तु युगपदनेकवचनमुच्चारिते वर्णे सप्तवैता-
 नामितरेतरानिरुद्धानामेकस्मिन् सप्तावेशो न वक्तुं शक्य इति निर-

द्धर्मैः सिद्धे धर्मभेदे सुखेन जातिसिद्धिरिति चेन्न । एतेषां ध्वनि-
धर्मत्वेन वर्णधर्मत्वाभावात् । नच वर्णधर्मत्वप्रत्ययानुपपत्तिः ।
अल्पे महति च दर्पणे युगपद्दृश्यमान एकस्मिन्नेव सुखे युगपन्मह-
त्त्वाऽल्पत्वप्रतीतिवदुपपत्तेः । ननु सिद्धे वर्णव्यक्त्यैक्य उदात्तत्वा-
दीनां ध्वनिधर्मत्वसिद्धिर्न तु ततः पूर्वं, तन्नूक्तप्रतीत्या बाधेन पूर्वं
सिद्धप्रतीति कथमेतत्सिद्धिरिति चेन्न । अर्थप्रत्यायकत्वेनैव तस्य
सिद्धत्वात् । त्रिषणावस्थायित्वेन प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य
क्रियमाणत्वेन शक्तिग्रहणासम्भवात् । असृहीतशक्तिकस्य चाऽप्र-
त्यायकत्वात् । अश्विरस्थायित्वमङ्गीकार्यम् । ततश्च सिद्धे स्था-
यित्वे नाशकस्याभावादनश्वरत्वसिद्धिः । अनश्वरभावात्त्वेन चानु-
त्पन्नत्वसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति । नच सृहीतशक्तिकसदृशोऽन्यः
प्रत्याययिष्यतीति वाच्यम् । विकल्पासदृत्वात् । तथाहि । स किम-
वगतसादृश्यः प्रत्याययिष्यत्युत्तानवगतसादृश्यः । नाद्यः । ज्ञातसम्ब-
न्धेनोच्चारितमात्रेऽर्थवति शब्दे नष्टे धीचीतरङ्गवत् कर्णपथमागत-
स्य तत्तन्तानस्यानर्थकस्य सदृशत्वेऽपि व्युत्पत्तिमुना सादृश्यान-
वगमेन ततोऽर्थप्रत्ययासम्भवात् । ग्रहणदशायां तस्य नष्टत्वादावां-
पोद्गाप्राप्त्यामेकस्य द्विस्त्रिरुपलम्भाभावेनान्वयव्यतिरेकानवधारणे
शक्तिग्रहस्याप्यसम्भवाच्च । नच व्युत्पत्तिसमये बहुषु शब्देषु
सदृशेषु यः पश्चाच्छ्रूयते स शक्तिग्रहं लभते । ततो सृहीतायां
शक्तौ ये तदुत्तरकालास्तेऽर्थवत्सादृश्यादर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति
वाच्यम् । व्युत्पन्नानां व्यवहारकालस्यैव व्युत्पत्तुर्व्युत्पत्तिकाल-
त्वेन तदानीमुपलभ्यमानस्यैकस्यैव शब्दस्य व्युत्पत्तुं प्रति
मुख्यमर्थवत्त्वमन्यत्र प्रसर्धवत्सादृश्याद् गौणमितरान् प्रत्यनर्थक-
त्वमिति विरोधापत्तेः । शाश्वतस्यैव शक्तिग्रहलाभे मानाभावाच्च ।
परबोधनार्थं शब्दोच्चारणादुक्तरीत्या चाऽबोधप्रसङ्गादनुच्चारणा-

पक्षेऽपि । न द्वितीयः । गोशब्दादप्यशयोधोपपत्तेः । ननु तत्र
वैसादश्यप्रतीतिर्वाधिकेसदोष इति चेत्तर्हि यत्र न वाधिका प्रतीति-
स्तत्र कीदृशी सति पूर्वं निर्णयम् । तत्र न तावत्, स इत्याकारिका
तत्र वाक्यवचना । ऐक्यापादकत्वात् ।

नाऽपि, तत्सदृश इति । तदनवगमात् । नापीतरा । उक्ताभ्यस्तिसृभ्य
इतरस्या अनिर्वाच्यत्वात् । अधानवगते सादृश्ये सादृश्यं मन्वान-
स्वार्थप्रत्यय इति चेन्न । वदतो व्यापातादुन्मत्तप्रलापत्वापत्तेश्च ।
अतोऽर्थप्रत्ययबलादेव घर्णव्यक्तचैत्रयसिद्धया निष्पत्त्युर्ह शब्दस्य
निसर्गासिद्धिः । निसर्ग एव चाकृतिरूपेणार्थेन सम्यग्व्य- । आकृ-
तिं निर्दिश्य कर्त्रा सम्यग्व्यकरणस्य भवदमिमंतत्वात् । अनि-
सत्त्वे एकस्यामेव गोव्यक्तौ वहनामाकृतीनां सत्त्वाद्गोशब्दं विना
तद्वाच्यामाकृतिमितरपार्थवयेन कथं वा कर्तोपदिशेत् । निसत्त्वे तु
तस्यैव शब्दस्य बहुधा उच्चारणाद् व्युत्पत्तोः समानासमानव्य-
क्तिव्यवयवव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनत्वं समवेदतोऽपि निस इति ॥

शङ्करभाष्ये तु, सिद्धे निसत्त्वे पत्रकशब्दस्यानेककृत्व उच्चार-
णं तत्राऽष्टकृत्वो गोशब्द उक्तो दशकृत्व उक्त इति लोकोक्तिः
सार्वजनीना सद्गता भवति । तेन प्रत्यभिज्ञापि तत्तद्व्यक्तिविवेच-
त्वादवाधितैव । यदि च तत्राष्टौ गोशब्दान् शनोपुष्टौ गोशब्दा
इति वदेयुः । तत्रात्र सादृश्येन तयोक्तिरिति वस्तुं शक्यम् । स-
दृश इति प्रत्ययाभावात् । अन्यत्वावगमकममाणाभावेन तदनवगती
सादृश्यस्याशयवचनत्वात् । नच नाशप्रत्यय एव मानमिति वा-
च्यम् । पुनः पुनरुपलम्भेन तस्य भ्रमत्वात् । अनुपलम्भमात्रेण
नाशकल्पनस्य मूर्तगोचरत्वादेवप्युक्तम् । नच निसत्त्वेऽपि
परिच्छिन्नत्वाद् गुणध्वानादेशार्थास्थितवचनव्युत्पादनेनाभिधेय-
योग इति शङ्कनीयम् । तस्य सर्वगतत्वेन नानादेशस्थितवचनप्रत्य-

निष्पन्नैर्ध्वनिभिः स्वस्वदेशोऽभिव्यज्यमानत्वेन सुखेनैवोपपत्तेः ।
नच सर्वगतत्वे प्राप्ताभावः । अत्राधितप्रत्यभिज्ञाया एव तत्रापि
मानत्वात् । अन्यथाऽन्यत्वस्यापि प्रत्ययापत्तेः । नन्वऽभिव्यक्ति-
पक्षोऽनुपपन्नः । अभिव्यक्तिर्हि प्रतिबन्धकनिरासेन संस्कारविशेषा-
ऽऽधानेन वा भवति । अत्र च प्रतिबन्धकानुपलम्भाद् पत्तिश्चित्त-
त्कल्पनेऽपि तन्निवारणे सर्वेषां शब्दानां व्यापकत्वेन सर्वश्रोत्रेष्व-
प्यवस्थितत्वात् सर्वे सर्वस्य प्रत्यक्षाः स्युः । अतः संस्काराधानपक्षो
ग्राह्यः । तत्र कौष्ठ्यवापवः मयत्नोत्थापिताश्चेच्छब्दं संस्क्रुयुस्तां हि
तस्यैकस्यानवयवस्य व्यापकस्य रहस्यस्य कौष्ठ्यवायुभिः संस्कारे
पाटलिपुत्रेऽप्युपलम्भापत्तिः । श्रोत्रं चेत् संस्क्रुयुस्तां हि काणाद-
कापिलवैदिकानां मते व्योमाहङ्कारादिगात्मकस्य तस्यापि व्याप-
कत्वादिधर्मकत्वाद् यत्रकापि संस्कारे सर्वत्र तथात्वात् पूर्वोक्त
एव दोष इत्यभिव्यक्तिपक्षोऽनुपपन्नः इति चेन्न । कर्णशङ्कुल्यव-
च्छिन्नस्यैव नभआदेः श्रोत्रत्वेन तस्याः प्रतिशरीरं भेदात् तदव-
च्छिन्नस्य श्रोत्रस्यापि भिन्नत्वाद् यस्यैव संस्कारस्तत्रैवाभिव्यक्ति-
रित्यदोषात् । ध्वनीनां च तात्वादिस्थानविशेषेण विलक्षणसाम-
र्थ्यानामेवोत्पन्नत्वात् तेन तेन ध्वनिना तत्तच्छब्दश्रवणानुगुणसं-
स्कारस्याधानात् । तत्तच्छब्दस्यैव संस्काराद्वा न सर्वशब्दश्रवण-
मित्युपपत्तेश्च । तस्मान्नाभिव्यक्तिपक्षे काश्चिदापि दोष इत्यव्याप-
कत्वमुपपन्नमेव । व्यापकत्वादेव च सर्वव्युगपदनेकदेशेषूपलम्भः
सूत्र उक्तः । विन्ध्यकामरूपदिमवद्वैवतादिस्थितैः, उद्यन् माच्यां,
मध्याह्न उपरि, अस्तं यन् प्रतीच्यां मास्वानवलोक्यते । तेषाञ्च
माच्यादयो भिन्नाः । तत्र सर्वत्र व्युगपदेव सर्वैरीक्ष्यमाणोऽपि न
स भिन्नस्तथा शब्दोऽपीति ॥ नैयायिकान् मां हि तु नानादर्शेषु
व्युगपदुपलभ्यमानं मुखमपि शास्त्रदीपिकायां दृष्टान्तितम् । तथाच,

वर्णः सर्वत्रैकः, नानादेशेषु युगपदुपलभ्यमानत्वात् । सूर्यवत् ।
नानादेशोपलभ्यमानमुखवच्चेत्यनुमानादपि तत्सिद्धिः ॥

ननु जैमिनीयरीत्या शब्दनित्यत्वव्यापकत्वे न शक्यवचने ।
वर्णैक्यसाधकानां हेतूनां शिथिलत्वात् । तथाहि । विमतं देवदत्त-
शरीरं प्रतिक्षणोत्पादविनाशशालि, प्रतिक्षणमन्यान्यावस्थाक-
त्वात् । दीपज्वालावत् । प्रतिक्षणमन्यान्यावस्थाकं, स्थूलकालिक-
विशेषावस्थाभिस्तथात्वेन प्रमितत्वात् । विषदू गच्छञ्ज्योतिर्गणव-
दित्यनुमानाभ्यां परिमाणभेदेन च सिद्धे पुंशरीरस्यान्यान्यत्वे त-
त्रापि सान्नात्यमेवाङ्गीकार्यम् । तथाच, सोऽयं देवदत्त इति मत्स्य-
भिज्ञा साजात्यबलम्विनी । सजातीयावगाहित्वात् । दीपार्चिः-
स्रोतो जलवनस्पतिकलौषधादिमत्स्यभिज्ञावादेत्यनुमानासिद्धत्वात् सा-
पि सजातीयावेषेति नोक्तदृष्टान्तमत्स्यभिज्ञाभ्यां वर्णैक्यसिद्धिः ॥ ना-
प्यर्थप्रत्यापकत्वेन । सादृश्यप्रयुक्तैक्यभ्रपादेवार्थमत्स्यस्यापि सिद्धेः ।
नच शक्तिग्रहासम्भवः शङ्क्यः । कर्णभ्रमपातस्य शक्तिग्राहकत्वे
बाधकाभावात् । नच व्युत्पन्नानां व्यवहारस्यादिनोक्तो विरोध एव
बाधक इति वाच्यम् । मतियोगिभेदेनैकस्मिन्नेव पित्रत्नपुत्रत्वभ्रा-
तृत्वपतित्वभृत्यत्ववदेकस्मिञ्छन्देऽपि श्रोतृभेदेन सार्थकत्वानर्थक-
त्वादेरप्यविरोधात् । नच पाश्चात्यस्य शक्तिग्राहकत्वे मानाभा-
वः । बोधरूपफलादेवानुमेयत्वात् । नचानित्यत्वे आकृतिरूपेणार्थेन
सम्बन्धो न शक्यवचन इति वाच्यम् । तस्या अप्यनित्यत्वात् ।
आकृतिपदेन जातेरभिप्रेतत्वेऽपि द्वादशेऽहनि नामकरणवद् व्य-
क्त्युत्पत्त्युत्तरं जातिविशिष्टे सम्बन्धकरणेऽपि बाधकाभावात् ।
एवं निरस्ते नित्यत्वे व्यापकत्वमप्यनवसारेणैव पराहृतम् । तद्विना-
रस्य स्थितधीनत्वात् । कण्ठतात्वादिस्थाननिर्देशानुपपत्तेश्च ।
अतो न जैमिनीयाऽनुसारेण नित्यत्वव्यापकत्वयोः सिद्धिरि-

तिचेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं कुपुकिभिर्वर्णस्य नित्यत्वव्यापकत्वे
प्रतिज्ञेयं शक्ये । उक्तदृष्टान्तादिभिस्तात्तदेवमत्युहत्वात् । पुरुष-
शरीरक्षणिकत्वसाधकस्य हेतोरुपाहितत्वात् । अनित्यत्वजन्यत्वादीनां
तत्रोपाधित्वात् । अन्यथा क्षणिकत्वादप्रसक्त्या नित्यद्रव्योच्छेदप्र-
सङ्गात् । विशेषणभूतैर्नानाज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्नानाशब्दैर्नानासंयोगैरा-
त्माकाशपरमाणुमनस्तु नानावस्थानां सिद्धत्वात् । तत्रात्मत्वादि-
वैशिष्ट्येन नित्यत्वावाधोपगमे तत्रापि पुरुषत्वादिवैशिष्ट्येन
स्थिरत्वावाधस्य शक्यवचनत्वाच्च । अन्यथा निषेकजननसामायिक-
शरीराभावेन पितृपुत्रादिभावाभावात् तत्र यथेच्छाचारापत्त्या पु-
त्रासंस्काराद्यापत्त्या वैवाहिकशरीरयोर्नष्टत्वेन स्वपत्नीगमनादावापि
व्यभिचारादिप्रसक्त्या च सर्वधर्मोपपुत्रव्यवहारलोपयोः प्रसङ्गाच्च ।
नापि परिमाणभेदानान्यत्वसिद्धिः । भस्मावत् संकोचविकाशात्मकप-
रिमाणवत्त्वस्यापि शक्यवचनत्वात् । कर्पणवृंदणचिकित्साभिस्तथा
दर्शनात् । शब्दे तदभावेन शङ्काया एवानुदयाच्च । नच नित्यमल-
यबोधकपुराणविरोधः शङ्कनीयः । तत्रारम्भारम्भकत्वादाभावेनो-
क्तदोषाभावात् । परिणामवादे उत्पात्तिप्रलययोर्बाहिरन्तर्भाविरूपत्वेन
कारणान्तःकार्यस्य सत्त्वात् कारणस्यैव वा तेन रूपेण सत्त्वाद्-
स्तुनाशाभावात् । अत एव, आत्मा वै-पुत्रनामासि त्वं जीव शरदः
क्षतमिति, स एव भगवान् द्रोणः प्रजाकूपेण वर्तत इत्यादिश्रुति-
स्मृतयोऽपि सङ्गच्छन्ते । तस्मात् पुरुषे धर्ममात्रभेदेन प्रत्यभिज्ञा-
या न सजातीयविषयत्वमिति निश्चयः । एवं शब्देऽपि बोध्यम् ॥
एस्तु शब्देत्यस्यादिक्रमः ॥ शङ्कादिवापुसंयोगाक्षिमित्वात् शङ्का-
याकाशसंयोगादसमवायिकारणात् केचन ध्वनय उत्पद्यन्ते, केचन
तु ध्वनयो वेन्द्रादौ पात्र्यमाने दलद्रव्यविभाग्याक्षिमित्वादलाकाशसं-
योगादसमवायिकारणादुत्पद्यन्ते । वर्णास्तु स्मृतिविशेषसदृशनादा-

त्वहानिद्रव्यत्वयोरपत्तेश्च । किञ्च, आद्यमध्यमशब्देषु कार्यशब्द-
नाशत्वस्यान्तिमशब्दे च सुन्दोषसुन्दवत् परस्परनाशत्वोपान्य-
ध्वंसनाशत्वयोरन्यतरस्यादिमातुल्यादेनेन चाऽन्यत्वस्य वक्तव्य-
त्वात् तन्निर्वाहायोत्पादनप्रतिबन्धकादृष्टादेश्च श्रुतरामागणिका-
नन्तकल्पनापत्तिः । तस्मान्नायं क्रमः । कथं तर्हि शब्दश्रवणमिति
चेत् । उच्यते । अन्तर्बहिश्च शब्दोत्पत्तौ वायुरेव मायशो निमि-
त्तम् । क्वचिद् धर्षणादिनापि ध्वनिदर्शनात् । समवायिनस्तु
पञ्चापि भूतानि । स ह्याकाशस्य वैशेषिकोऽन्येषां तु कारणतः
प्राप्तत्वात् सामान्यः । एवं सति ध्वनिर्यत्रोत्पद्यते ततः कियद्दूरं
स्वभावत एव चतुर्दिक्षु गच्छति वितारितत्वात् । तेन निकटस्थैः
शृण्वन्ति । मध्यतारादयस्तु बाहेर्वायुना नीयन्ते । तृतीयस्कन्धे
नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोस्तत्रैव वायोः कर्षणशक्तेनानुवातप्रतिवातश्रव-
णाश्रवणाभ्यां च तथा निश्चयात् । वायूदः शब्दोऽपि सर्वेषां
शब्दानां श्रोत्रमेकाग्रमिति श्रुतस्तज्जालेऽप्यंशतो स्वीयमान एव
गच्छतीति सर्वाक्षौर्लानोऽग्रे न श्रूयते । दाष्टाभावे वहेरिव स्वभा-
वतः कालादिना च तस्य नाशः । एवं भेषादिशब्देऽपि तदवा-
गाहिन्येव प्रत्यभिज्ञा, यावकाभावात् । न तु सजातीयावगाहिनी ।
प्रमाणाभावात् । ननु वितरणं नाम स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वम् ।
तच्चाकाशीये शब्दे न सम्भवति । आकाशस्य व्यापकत्वात् ।
नापि भौमादिशब्दे । गुणसत्त्वे द्रव्यमप्यस्य नियामकत्वात् ।
अन्यथा रसादेरप्यातिरेकापत्तेरिति चेत् । आकाशस्य व्यापकत्वे-
ऽपि तत्तद्देशानामव्यापकत्वेनानुपपत्त्यभावात् । शब्दवैयर्थ्यभा-
वरूपगन्धातिरेकगुणसत्त्वं एव द्रव्यमप्यस्य नियामकत्वाङ्गी-
कारेण भौमादिशब्देऽपि तदभावात् । कल्पनाया दृष्टानुमास्तिता-
दानि च शब्दस्य निरवयवत्वाद् गमनासम्भव इति वाच्यम् । अम-

रिति तृतीयस्कन्धे वायोः कार्यलक्षणादनुवातमतिवातश्रवणाश्र-
वणाभ्यां च वायुरेव ध्वनिं नयन् देशमपि प्रसाययतीति निश्च-
यादिति वदामः ॥

एवञ्च दिशः स्वातन्त्र्येण श्रोत्रग्राह्यत्वाभावेऽपि शब्दे गृह्य-
माणे तद्विशेषणतया दिगापि श्रोत्रेण गृह्यत इति दृष्टवत्तादङ्गीक्रि-
यते । कालवत् । यथा कालो न स्वातन्त्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते विषयेषु
गृह्यमाणेषु तु सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् ॥

यत्तु सौमताः— श्रोत्रस्य प्राप्यपकाशकत्वमाहुः ॥ तन्न ॥
सन्निकृष्टविषयकृष्टयोर्गुणदुपलम्भापत्तेः । एवञ्च शब्दाभिव्यञ्जका-
ध्वनयः श्रोत्रगतौ गृह्यन्ते इति बहुभिरुच्चारणे भूयांसस्ते समा-
यान्तीति शब्दोऽपि महानिवासासते । न तावता तत्राल्पत्वभूय-
स्त्वे । तस्य देशज्ञानवद् भ्रमत्वात् । एवमेवोत्पत्तिनाशमलयोऽपि
तदभिव्यञ्जनकध्वनिमोचर । प्रत्ययः शब्दे तौ प्रसज्ययति, न तु
तत्र तौ । अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । तस्माच्छब्दस्य नित्यत्वं व्यापकत्वं
चाव्याहृतमेव ॥

ननु व्यापकत्वं तथापि दुर्बलमेव । श्रोत्रसंस्कारपक्षे ध्वनि-
संस्कृतश्रोत्राभिव्यक्तशब्दनिष्ठकत्वादीनामिव तदव्यापकत्वस्यापि
श्रोत्रेण ग्रहणे बाधकामावाह । दृग्गोष्पाकाशधर्मस्यावकाशभृत्-
स्त्वाल्लपत्वादेर्दशा ग्रहणवत् । नच ग्रहेशत एवाभिव्यज्यत इति
वाच्यम् । तथा सति खण्ड इव श्रूयते । एवं शब्दसंस्कारपक्षेऽपि
बोध्यम् । नच ध्वनिषु तदभिव्यजनसामर्थ्याभावः कल्पनीय
इति वाच्यम् । तथा सति खण्ड इव श्रूयते । एवं शब्दसंस्कारपक्षेऽपि
बोध्यम् । नच ध्वनिषु तदभिव्यञ्जनसामर्थ्याभावः कल्पनीय
इति वाच्यम् । तथा सति परिच्छेदमतीतो भ्रमत्वस्य तज्जनकदो-
षस्य च कल्पनीयतया अतिगौरवादिपक्षेऽपि । परिच्छेदाभावे-

ऽनुपलम्भाद्वर्णानामनित्यत्वेन क्रामिकत्वे पूर्वपूर्वनिवृत्त्याऽर्थप्रसायक-
त्वेनाभिमतस्य स्फोटोत्पत्त्यस्यैव व्याप्यविषयस्ययोगात् तदादित-
संस्कारकल्पनायाः स्फोटपक्षेऽप्यावश्यकत्वेन प्रत्युत गौरवाधि-
क्याच्च वर्णा एव शब्दः । तेषां नित्यत्वेऽपि सञ्जनितानुभव-
स्यानित्यत्वेनार्थमतीतिस्तु पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारमहकृता-
न्तिमवर्णाद्वा स्वरोपितस्वाभिष्यञ्जकध्वनिप्रगल्भाश्लित्वेन स्मर्य-
माणेभ्यो वर्णेभ्यो वेदादुः ॥

एवं पूर्वपक्षे न कस्याप्यर्थप्रसायकत्वं, द्वितीये च न पदवा-
च्यपक्षोरिति, तदभावात् धराणां द्वयोर्वा नित्यत्वव्यापकत्वे पूर्ववे
एवेति चेद्, अत्र न व्यर्थपाकरणाः— न वयं वर्णाभिष्यङ्ग्यं
स्फोटं वदामः, किन्तु स्फुटपर्यायेनेति व्युत्पत्त्या वाचकं शब्दं
स्फोट इति वदामः । स चादाधितमत्वाभिज्ञाबलाद् यथा वर्णरूपो-
ऽभ्युपगतस्तथा तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यमिति प्रसङ्गादित्यादात् पद-
वाच्यरूपोऽपि । नचेयमौपाधिकी सेति वाच्यम् । यदादिमतीतेरपि
तथात्वापत्तेः । शब्दे एकार्थबोधकत्ववद् यदादी सारवत्ते जलाहर-
णादिरूपैकार्थाजनकत्वस्योपाधेः सत्त्वात् । बोधकत्वस्यैवौपा-
धिक्ये नियामकामावात् । यत्तु स्थान्यादेशभेदेन द्विविधेषु वर्णेषु
केषां वाचकत्वं—स्थानिनामुनादेशानाम् । इति संशये भवती-
त्यादानादेशानां तिवादीनां बहुत्वेन तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् ।
स्थानिभूतलकारनिष्ठैव शक्तिः । नचैवं सति, भू-न् इत्यतः शब्दबो-
धापत्तिः शङ्कनीया । यमभिध्याद्वारस्यापि सहकारित्वात् । अन्यथा
तिवृ—इत्यतोऽपि स्यादिति दर्शनान्तराभिनिवेशिन आहुः ॥

तदप्यसद्व्रतम् ॥ भवतीत्यादौ प्रयोगसमनेतानां तिवादीनामेव
कर्त्रादिवाचकत्वं, न तु स्थानिभूतानां लादीनाम् । व्यवहारेण
तेष्वेव शक्तेर्ग्राहणात् । स्थानिनो वाचकत्वे आनिष्कृष्टादपि शा-

ब्रह्मोपापत्तेर्वारिणाय समभिव्याहारविशेषस्य कारणभावा अ-
 श्वयक्तव्यत्वे, तद्धेतोरेवेति न्यायेन समभिव्याहारहेतूनां वर्णाना-
 मेव वाचकत्वं लाघवाच्च । एवमादेशानामादेशिस्मारकत्वपक्षेऽपि
 शक्तिद्वयंकल्पनापत्त्या आदेशानां वाचकत्वमेव लाघवाच्च । एव-
 मादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्याऽपि वाचकत्वं सिद्धमेव ।
 गौरिसादौ केवलेन विसर्गादिना गवादिरूपाऽर्थावबोधोदसनात्
 समुदाय एवार्थबोधानुकूलशक्तिनिश्चयात् । नच वर्णानां वाचक-
 त्वहानिः । प्रत्येकावृत्तिनः समुदायाऽवृत्तित्वनिमित्तमेव पदशक्त्यैव
 तत्सिद्धेः । अत एव प्रकृतिप्रत्ययादावपि व्यासज्ज्योतिरेव शक्ति-
 र्न तु प्रत्येकवर्णपर्याप्तोति पुण्यते । एवं वाक्याऽर्थबोधाऽनुकूला
 शक्तिरपि पदसमुदायरूपे वाक्यमेव निश्चयात् । वाक्यादेव तादृशा-
 ऽन्वयोपस्थितेः । नच वाक्यानां तदर्थानामन्वयानां चापूर्वत्वा-
 च्छक्तिग्रहासम्भवेन वाक्यार्थस्यान्वयस्य लक्ष्यत्वमेव साधीय इति
 वाच्यम् । सम्पूर्णवाक्यश्रवणात् पूर्वमन्वयानुपस्थितेस्तत्र लक्षणा-
 या अपि ज्ञातुमशक्यत्वेन तादृशपदानुपूर्वश्रवणोत्तरं तत्तल्लक्षणाया
 इव शक्तेरापि सुग्रहत्वेन तौल्यात् । नच हरिद्रायां नद्यां घोष इति
 वाक्ये श्रुते नदीविशेषस्य हरिद्रेत्याख्यामज्ञानतोऽपि नदीपदस-
 मभिव्याहारात् । तदानीमेव हरिद्रापदस्य नदीविशेषे शक्तिग्रहे
 नदीलिङ्गात् तत्तत्त्वान्वितेन तीरप्रत्ययश्च द्रागेव जायते, एवम-
 न्वयप्रत्ययोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । तादृशपदमभिव्याहारेण
 तदानीमेव वाक्यशक्तिज्ञानस्य तेनान्वयज्ञानस्य च तद्धदेव शक्य-
 वचनत्वेन तौल्यात् । अनुपपत्त्यभावेन लक्षणाया अशक्यवचन-
 त्वाच्च । यदि च पदानामन्विताभिधायित्वं स्वीकृत्य पदशक्तिः
 पदार्थांशे ज्ञाता, अन्वयांशे चाज्ञातोपपुण्यत इति कुञ्जशक्तिवा-
 दोऽङ्गीक्रियते तदापि वाक्यशक्तिरज्ञाता पदशक्तिश्च ज्ञातोपपु-

ज्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन समभिव्याहारादेव शाब्दबोधदर्शनेन च तस्याप्रयोजकत्वात् । कुञ्जशक्त्यनङ्गीकर्तृमाध्यमते च घटादि-
पदमितरान्विते घटादौ शक्तमिति व्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यादौ
घटपदाऽप्यपदयोः मखेकं गृहीतशक्तिकस्य तादृशाऽनुपूर्वीज्ञान-
तात्पर्यज्ञानादिमतः समभिव्याहारकारणताया अज्ञानेऽपि घट-
कर्मकमानयनमिति शाब्दबोधापत्तिः । समभिव्याहारस्य कारणता-
ऽनङ्गीकारात् । न वेष्ट्यापत्तिः कर्तुं शक्या । विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहात् सामान्यत इतरान्वितो घट इतरान्वितं कर्मत्व-
मित्येवं ज्ञानापत्तेश्च । अथ तादृशविशेषान्वयबोधं प्रति पदान्तर-
समभिव्याहारस्य घटपदोत्तरं द्वितीयायास्ततो धातोस्तत् अख्यात-
स्येत्यादिह्यस्यापि कारणताङ्गीकृता चेत् सिद्धैव वाक्ये शक्तिः ।
पदसमुदायस्यैव वाक्यत्वात्, तन्निष्ठबोधकारणताया एव च शक्ति-
त्वात् । एतेनैव कार्यान्विते पदानां शक्तिरित्युपपास्तम् ॥

यत्तु नृसिंहाश्रयाः— दृष्टिं विना वाक्यार्थस्य शाब्दबोध-
विषयत्वासम्भवात् तद्विषया दृष्टिः स्वीकार्या । तस्याश्चातिरिक्तत्वे
गौरवात् बलुप्तपदार्थशक्तिरेव तद्विषयिणी कल्पते । पदानामन्व-
यसामान्ये शक्ती सामान्यशक्तेर्विशेष्यविषयीकृत्य अपर्यवसानात्त-
त्त्वपदसामान्यशक्तिमिरेव समभिव्याहृतपदोपस्थापितपदार्थविशे-
षनिष्ठतोऽन्वयविशेषो विषयीयविष्यतीत्येकशक्तिकल्पनालाघवा-
त् । एकपदप्रयोगेऽप्यन्वयविशेषस्य नियमेन जिज्ञासादर्शनात्
तस्याश्च सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् तस्य शब्दादन्यतोऽसम्भवादेप्ते-
वान्विताभिधायित्वनिश्चयाच्चेत्याहुः ॥ तन्न ॥ दृष्टे जम्बीरफला-
ऽऽदौ रसविशेषजिज्ञासावत् सामान्याऽज्ञानेऽप्यन्वयविशेषजिज्ञा-
सोपपत्तेः । नचैवं सति तद्देव जिज्ञासाया अत्राप्यनिपमः स्या-
दिति वाच्यम् । एष्टापत्तेः । जिज्ञासानुष्ठेपेनान्वयस्य पदशतय-

दुष्टत्वात् । समीचस्तु शक्तिग्रहाभावादेव वारणसम्भवात् । अय-
मेतीत्यादौ तु तात्पर्यज्ञानाभावे बोधाभावादेव न पुत्रेणान्वयः ।
तात्पर्यज्ञाने तु तत एव निवृत्तिः । तस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् ।
तदघटिताया आकाङ्क्षाया दुर्वचत्वात् । एतस्यैवं ज्ञानं भवति-
समिपन्धायैव परस्परसंसर्गयोग्यार्थवाचकपदप्रयोगात् । अथ घट-
मानयेत्यादौ घटकर्मकानयनबोधरूपदत्तमभिध्याहारस्यैव कारण-
तादर्शनात् स एवाऽऽकाङ्क्षा । तात्पर्यज्ञानं तु हेतुन्तरमित्युपेयने,
तदा तु समभिध्याहारस्य वाक्यधर्मत्वात् पदविशेषसमभिध्या-
हारधर्मकवाक्यगतं बोधनसामर्थ्यमेवाकङ्क्षेति सिद्धं वाक्यस्यैव
वाक्यार्थबोधजनकत्वम् । परिभाषामार्त्रं परमवशिष्यते । तदपि
तस्या आकाङ्क्षाया वृत्तिस्त्वोक्तौ न विरुद्धयते । अत एतदनुरोधेना-
ऽन्वयस्य शङ्कत्वादिरसनगपुक्तमेव । नन्वस्त्वेवं, तथापि वाक्यनिष्ठ-
बोधकत्वस्य शक्तित्वे किं मानमिति चेत् । उच्यते । विषयता
सम्बन्धेन शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतितेनैव सम्बन्धेन वृत्तिजन्योप-
स्थितेहेतुतैव मानम् । अन्यथा घटगानयैस्त्रय घटपदशतयज्ञान-
घतोऽपि तदज्ञानवत् इव बोधापत्त्या घटशब्दबोधे घटार्थकपद-
वृत्तिजन्यज्ञानत्वेन कारणता वाच्येत्यर्थभेदेनाऽन्तर्गतकोटिकार्यकार-
णभायकत्वनामीरवापचेः । किञ्च । वाक्यनिष्ठबोधकस्याशक्ति-
त्वे पदनिष्ठबोधकत्वस्याप्यशक्तित्वं सुगममिति वाक्यार्थवत् पदा-
र्थस्याप्यशक्यत्वापत्तिः । तथा सति शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध एव
हीयेत । तस्माद्वाक्यस्य वाचकत्वं निर्वाधमिति वर्णादयस्त्रयोऽपि
वाचका इत्याहुः । तेन प्रयाणां निवृत्त्यादिकमपि निर्वाधमेव ।
ननु पदवाक्ययोर्वर्णातिरेकसिद्धौ पदादीनां स्वरूपेण वाचकत्व-
सिद्धिर्न तु तदभावे । अतिरेकस्तु न प्रसभिज्ञामात्रेण सिद्ध्यति ।
तस्या एकार्थबोधकत्वोपाधिकृतत्वान् । नचात्र मायाभावः । तत्रास-

करवाल्लुकुम्भवादिपदैव्यवयवार्थस्य भिन्नस्य स्फूर्तौ पदभेदस्फूर्तेः । तदभावे च पदैव्यस्फूर्तस्त्वस्योपाधित्वनिश्चयात् । अन्यथा पदभेदपदैव्यस्फूर्तत्वापत्तेः । नच घटादिमलभिज्ञाया औपाधिकत्वापत्तिः । तत्रकार्यजनकत्वेऽप्यत्रपदभेदेन भिन्नार्थजनकत्वाभावाद् पदभेदस्फूर्त्यभावेनैकार्थजनकस्योपाधिताया वस्तुमशक्यत्वात् । एवं सिद्ध एकार्थबोधकत्वस्योपाधित्वे प्रसभिज्ञया पदवाक्ययोर्वर्णादतिरेकसाधनं वैपाकरणात्तामसमज्जसमेवेति तन्निश्चत्वादिकपि तथेति चेत् । पर्यायाणामेकार्थबोधकत्वेऽपि पदैव्यबुद्ध्यभावेन तस्योपाधिताया वस्तुमशक्यत्वात् । एवं भिन्नार्थबोधकत्वस्यापि न पदभेदधीनकत्वम् । नानार्थस्थले व्यभिचारात् । अतः प्रसभिज्ञाया अतिरेकसाधकत्वे न कोऽपि दोषः । तर्हि कथं भेदस्फूर्तिरिति चेत् । उच्यते । पदानामनन्तरूपत्वाच्चानि विकारवन्ति पदरूपाण्यन्येनानामभोगभोगभूयोगिकापव्यूहवत् । तानि च प्रयोक्तृप्रभृतीनामिच्छाविशेषादिना व्युत्पत्तिविशेषस्फूर्तौ प्रतिभान्तीति तत्तद्वृत्तात् स्वरूपादेवेति बुद्ध्यस्त । अत एव मद्वार्तिकेऽपि—

पदाऽनभारलोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमयूनातिरिक्तत्वस्वरत्वावयवश्रुतिस्मृतीरिति प्राथमिकमधमपादे वाक्याधिकरणे भेदाऽनभारलोपाया उक्ताः । ईदृशां च प्रयोजनं श्रेयः । वेदे परोक्षवादार्थं लोके चमत्कारविशेषादर्थं च तस्यावश्यकत्वात् । प्रजायेयेतीच्छया रूपमृष्टाविव नाममृष्टावपि लीलार्थं वेतिष्ठाय तस्यापेक्षणात् । अतो न काप्पनुपपत्तिः । एवं वाक्यविशेषेणपि विकारवत्त्वमुहनीयम् । नन्वस्त्वेवं पदवाक्ययोरातिरेकस्यापि न त्रयाणां वाचकत्वम् । पदैः पदार्थोपस्थापने वाक्यार्थत्वेनाभिमतस्यान्वयस्य संसर्गमर्णादपि पदैरेव भानसम्भ-

चेन वाक्यानां वाचकत्वकल्पनस्याप्रयोजकत्वादिनिषेधः । संसर्ग-
स्य समभिव्याहारविशेषेण धानात्तस्यैव वाक्यत्वात् तेन धाने
धान्य एव शक्तेः पर्यवसानस्य वैयाकरणैर्वोपपादितत्वात् ।
नापि पदोपस्थापितपदार्थानामेव करणत्वं साधीयः । सम्पूर्णवा-
क्यश्रवणोत्तरं ज्ञापनस्य बोधस्य पूर्वपदानां नष्टत्वेन निवृत्तपक्षे
व्यञ्जकतांशाच्चिरोदितत्वेन चोपस्थापकाभावात् पदार्थानुपस्थि-
तावनुत्पत्तिमसङ्गात् । अविद्यमानानां प्रकारान्तरेण बोधकत्व-
स्याशङ्क्यवचनत्वात् । न च पूर्वपदानां निवृत्तत्वेऽपि संस्कारेण
तेषामुपस्थितौ तदुपस्थापितानां करणत्वमिति युक्तम् । गौरवात् ।
वाक्यार्थबोधस्याशाब्दत्वापत्तेः । चाधुपादिपदवञ्छाब्दपदस्याऽपि
करणार्थकपदगकृतिकत्वेन तत्समाख्याविरोधापत्तेश्च । नापि वृत्ति-
मत्पदज्ञानमेव करणमिति युक्तम् । एवमप्यशाब्दत्वस्यापत्तेः ।
न च वाक्यज्ञानकरणत्वपक्षेऽप्ययं दोष इति वाच्यम् । ज्ञापन-
वाक्यस्यैव करणत्वाङ्गीकारात् । न च मौनिश्लोकादौ व्यभिचार
इति शङ्क्यम् । तत्रापि लिप्यादिना ज्ञापनस्य तस्यैव करण-
त्वात् । अन्यथा श्रवणाग्राह्यत्वेन तत्र शब्दबुद्धेरप्यनुत्पत्तिमसङ्गा-
त् । ज्ञानात्तस्य चिरस्थायित्वोपगमेन तस्य करणत्वे बाधकाभा-
वाच्च । नाप्यन्वये शक्तिरिति युक्तम् । कल्पनातीत्यात् । एक-
स्यापि पदस्य श्रवणेऽन्वयबोधोपापत्तेर्गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादावपि
तदापत्तेश्च । समभिव्याहारविशेषस्याऽपि कारणत्वे वाक्य एव
शक्तिपर्यवसानाच्च । एकशक्तिपक्षेऽपि अभ्युपगन्तृणामन्विते
शक्तिरित्यादिवाक्याच्चेत्तस्या ग्रहणं तदा तद्वाक्यार्थं विचारयतो
जातस्य बोधस्य भ्रमत्वापत्तिः । सर्वेषामन्विते शक्तौ अन्वितपद-
स्याप्यन्विते स्वार्थे शक्तेर्वक्तव्यत्वेन आत्माश्रयानवस्थान्यतरा-
पत्त्या तदर्थानिश्चयेन तत्राप्याप्याऽन्यथात्वात् । तत्रान्विते शक्ति-

यथा वाक्यपदश्रवणे तादृक् पदविशिष्टवाक्यस्वरूपस्फूर्तिस्तथा
 तादृशवाक्यश्रवणे तत्स्वरूपगहिजा तज्जरीरप्रविष्टस्यान्वयास्यापि
 स्फूर्तिः परम्परया वाक्यपदशक्तिज्ञानादापि सुलभा । समभि-
 व्याहारविशेषाच्च । पदविशिष्टतद्विशेषाच्च तद्विशेषस्य ज्ञानमिति
 न काचिदनुपपत्तिः । अत एव व्युत्पत्त्यर्थो बाला एकत्र क्रिया-
 कारकान्वयमवगमनान्वापि तथा प्रतिपन्ति । व्युत्पत्त्याश्च श्रुत-
 मात्रेण वाक्यादयमर्थोऽवगत इति प्रतिपन्ति, वदन्ति च तथेति
 युज्यते । पदसमूहात्मके तस्मिन् कोशाज्ज्ञाते श्रुते च सर्वेषामेव
 आकाङ्क्षाराहिण्यात् ततः पदार्थमात्रबोधः । यथा दशदादिमानी-
 स्यादौ । नच वाक्यकरणपक्षे वाक्याधिकरणविरोधः शङ्क्यः । तद-
 मृतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति तदीयसि-
 द्धान्तसूत्रस्य तदमृतानां वाक्यावयवमृतानां पदानां क्रियार्थेन पदेन
 समाम्नायः समभिव्याहारो वाक्यरूपः, वाचक इति शेषः । तत्र
 हेतुः— अर्थस्य वाक्यार्थस्य तन्निमित्तत्वात् समभिव्याहारानेभि-
 क्षत्वादित्यपि व्याख्यातुं शक्यत्वात् । अतस्त्रयाणां वाचकत्वं सू-
 पपन्नम् । एवं त्रयाणां वाचकत्वेऽपि तदर्थबोधानुकूला शक्तिस्तेषु
 तेज्येवेति पदाद्यवयवमृतानां वर्णानामनर्थकत्वाद्गौणमुख्यमेवेन
 वर्णानामनन्तरूपत्वमपि सिद्धं बोध्यम् । नच प्रत्येकाष्टचिन्तनः समु-
 दायाऽष्टचित्त्वनियमात् पदानामप्यवाचकत्वापत्तिः । हरिद्राचूर्ण-
 योः प्रत्येकाष्टचिन्तनः शोणत्वस्य तत्समुदाये कुङ्कुमे, धान्याद्यष्टचिन्तो
 महत्त्वस्य धान्यादिराशी च दर्शनेन नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।
 नचैवं वर्णानित्यत्वापत्तिः । पदानां बोधकत्वेन नित्यत्वे सिद्धेतद-
 धयवनित्यत्वस्य तत एव सिद्धेः । ननु, पदे वर्णा न विद्यन्ते वर्णे-
 ण्यवयवा न च * वाक्यात् पदानामसंगतं प्रविवेको न कश्चनेति
 वाक्यपदीयादखण्डस्फोटपक्षे पदे वर्णा एव न सन्तीति तथाऽयं

चापयेयाताम् । नच तेष्वपि वैयाकरणादिभिर्वाचनकत्वंस्याङ्गीका-
 राभ्रानर्थकत्वमिति वाच्यम् । शक्तेर्ग्यासञ्ज्यवृत्तित्वाङ्गीकारेण म-
 लेकमबोधकत्वेन गौणत्वानपायात् । नच तद्वत् केवलानामनर्थ-
 कत्वं शङ्काम् । एकाक्षरकोशे तदर्थक्यनात् । नच तेषां सुबन्तत्वेन
 पदत्वात् तत्पयुक्तमेवार्थवच्चमिति शङ्काम् । एकाक्षरकोशसमा-
 ख्याविरोधात् । सम्बुद्धयन्तेषु तेषु समुदायलक्षणस्य पदत्वस्या-
 भावेन पदावयवरूपत्वामावेन च केवलत्वानपायाच्च । एवं सिद्धे
 द्वैविध्ये पदानामनन्तरूपत्वादनाख्यत्वाच्च तदवयवभूतानां वर्णा-
 नामनन्तरूपत्वं निर्वधिमेवेति तेषां गौणमुख्यभावोऽप्युपपन्न एव ।
 एवं पदवाक्ययोरपि बोध्यम् । नन्वस्तु वर्णेषु तथात्वम् । न तु
 पदवाक्ययोरपि । वाक्यावयवभूतानामपि पदानां वाचकत्वरूपा-
 वश्यकत्वेन गौणत्वस्याशक्यवचनत्वात् । अन्यथा वर्णवत् पदे-
 ऽपि सङ्केतग्रहस्यानवश्यकत्वात् विनापि वाक्यार्थबोधापत्तेः ।
 नच तेषु स्मारकत्वाङ्गीकाराच्च दोष इति युक्तम् । आतिरिक्तश-
 क्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । एवं महावाक्यावयवभूतवाक्यानामपि
 वाचकत्वमावश्यकमेव । अन्यथा अङ्गाङ्गिभावदौर्घ्यप्रसङ्गात् ।
 तदभावे महावाक्यस्याप्यबोधकताप्रसङ्गाच्चेति चेत् । अवाधितया
 परिजिह्वत्वमतीत्या वर्णवत्पदेऽपि रूपभेदमिदौ स्वतन्त्रपदसा-
 दृश्यस्यापि सिद्धेस्तन्माहिम्नैवार्थस्मरणेन शक्त्यन्तरकल्पनागौरवा-
 भावात् । एवं सङ्केतग्रहस्यापि सहकारित्वसिद्धेश्च । अन्यथा युग-
 पद द्वाचेद्वयापत्तेः ॥

नन्विदमसङ्गतम् । चक्रा वाक्यार्थं बोधयितुं वाचकानामेव म-
 युज्यमानत्वादिति चेत् । तेषां निराकाङ्क्षणां मयोगे स्वार्थं प्रति-
 पाद्य कृतार्थत्वाद् गौरवः पुरुषो हस्तीसादाविव तैर्वाक्यार्थबो-
 धानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । प्रकृतेः स्वार्थं प्रतिपाद्य तथात्वे मययानपेक्ष-

णात् तयोरेकार्थवाचकत्वभङ्गमङ्गात् प्रत्ययाप्रयोगमङ्गाच्च ।
 आकाङ्क्षादिमतां प्रयोगे च स्मारकत्वस्यैव सिद्धेः । वक्त्रां स्वबुद्धि-
 कल्पितस्य संसर्गस्य बोधनार्थमर्थस्मरणे तेषां शब्दपूर्वकमेव स्मृ-
 तावारोहेण स्मारकाणामेव पदानां प्रयोगात् । घटपदेन स्वार्थ-
 स्मारिते तन्निरूपितकर्मत्वबोधकाद्वितीयाया, धातुपदेन स्मारिते
 तादृगाख्यातस्य च प्रयोगः क्रियत इत्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्र
 मानान्तरानपेक्षणात् । अतो न पदानां गौणत्वासिद्धिः । नापि
 वाक्यानां महावाक्यस्यानामवान्तराणां तेषां श्रवणदशायां स्वार्थ-
 प्रतिपाद्य कृतार्थानामप्यङ्गाङ्गिभावाद्यपेक्षायां स्वार्थस्मारकत्वमेव
 बुद्ध्यावारोहात् । नच लौकिकवाक्येषु पदानुपूर्वीनानात्वेन तदर्थ-
 स्य संसर्गस्वापूर्वत्वेन बुद्ध्या रचनां कृत्यैव तादृशानुपूर्वीनिर्माणेन
 चाऽनित्यत्वस्य दृष्टत्वात् प्रतिज्ञाहानिः । रूपवहारे वेदापेक्षया
 तेषां हीनत्वाय तेष्वनित्यत्वस्येष्टत्वेऽपि वस्तुतो बुद्ध्या रचनां कृ-
 त्वैवोच्चारणदर्शनाच्च । तेषां ज्ञानेनैवोपपत्तिस्थिती निश्चीयेते
 इति सर्वप्रतीतिनाश एवानुपूर्वीनाशः । ज्ञानस्य चिरस्यायित्व-
 मादौ व्युत्पादितमेवेति तेषामपि त्रिसृणाऽवस्यायित्वानङ्गीकारेण
 अदोषाऽऽरूपसृष्टिमध्यपातिनां क्रियात् इव नामसृष्ट्यन्तःपातिनां
 ज्ञानतश्चिरकालस्थितेरिष्टत्वात् । कान्यादीनामन्येषां च वाक्यानां
 तद्विषयकमतीतादिविलय एवं विलय उपचारात् । अन्यथा स
 एवायं श्लोक इत्यादिप्रतीतिवाचापत्तेः । नचेयं साजात्यादिति
 वाच्यम् । तथा सति तत्प्रतीत्यापत्तेः । तस्य वाक्यस्य नष्टत्वेन
 पुनः कथनेऽनुकरोतीति प्रतीत्यापत्तेः । राजवाक्यानुवादकदृता-
 देस्तुकरणप्रयुक्तदण्डाद्यापत्तेश्च । पूर्वोक्तवर्णाधनुमवविरोधाप-
 त्तेश्च । वैदिकानां तु ततोऽपि चिरकालस्यायित्वम् । महर्षीणां
 संस्कारस्य महाप्रलयपर्यन्तमवस्थानात् । तदुत्तरं तु भगवत्सेव

निःश्वसितरूपेण स्थितिः । वस्तुतस्तु अस्मदादिमुखेन क्रीडार्थं भगवानेव वाक्यं वदतीति सर्ववाक्यानि भगवद्वाक्यत्वाद्देतुल्या-
न्येवैवमपि, स एष जीव इत्यत्रैकादशस्कन्धे सिद्धमिति तस्य
निरास्ये कोऽपि न संदेहः । नन्वेवं सति वाक्येषु वेदवन्निरुद्धत्वं
स्यात् । तथा सति -साकाङ्क्षयुक्तानाकाङ्क्षयुक्तादिविभागोऽपि
न स्यादिति चेन्न । रूपमृष्टौ योग्यावयवैरेव पदार्थानिभाणे प्राचीन-
निर्मातृव्यवहारस्येव नाममृष्टौ वाक्यार्थयोग्यावयवैरेव वाक्यानि-
र्माणेऽपि प्राचीनवक्तृव्यवहारस्य नियामकत्वात् तदनादरे घोटक-
शृङ्गानिर्माणवदनाकाङ्क्षादिवाक्यनिर्माणे लपात्प्रभाच्च व्यवहा-
रार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एवार्थादिधर्मस्य योग्यत्वादेस्त-
प्रारोपो वक्ष्यमाणशक्तिपेदश्च युज्यते । अन्यथा विवक्षितार्थमती-
तियाधापत्तेः । नच प्रमाणाप्रमाणविभागभङ्गापत्तिः । तस्यापि
व्यवहारार्थमावश्यकत्वात् । अन्यथा तदङ्गापत्तेः । वस्तुतस्तु
सरस्वत्याः सर्वतोमुत्तत्वादर्थस्य भगवद्रूपत्वादर्थपदवाक्यैः सर्वैरेव
भगवन्तं वदतीति न कस्याप्यप्रामाण्यम् । ननु तथापि पुरुषा-
णां भ्रमममादविप्रलिप्ताकरणागाढादिदोषवत्त्वात् तत्सम्बन्धेन
लौकिकवाक्येष्वप्रामाण्यमिति चेन्न । तस्यारोपितत्वेन शब्दाऽदृष-
कत्वात् । फलाभावे अनादेऽनेनादे अन्यथावादे च पुरुष एव
दोषात् । अतो न काचिदनुपपत्तिः । तस्माद्विपर्ययं निरास्यनन्त-
रूपत्वं च । किञ्च । वेदे त्ववयवभूतानां वाचकत्वमपि परस्पर-
रायिरोधेन सर्वेषां भगवदर्थकत्वात् । नच शाब्दबोधे तदनुपयो-
गात् तयाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । अदृष्टार्थं तथाद्वीकारात् ।
नच प्रमाणाभावः शङ्क्यः । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि
द्विजानिभिः * तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय इति
वाक्ये अर्थवादत्वनिरासपूर्वकं भगवन्वाक्यत्वकथनात् । स्मृतेश्चाप्त-

दर्शनेन तथा निश्चयात् । नन्ववाधितप्रत्यभिज्ञया वर्णपदयोरै-
क्यनिश्चयादयं लौकिकवैदिकविभागोऽनुपपन्नः । नच छान्दसः
प्रक्रियायां नियतस्वरवर्णाऽऽप्यतल्लोपविकारणव्यस्रयादिदर्शनाः
तद्वेदसिद्धिः । अर्थभेदाभावे तदेवेदं गोपदमित्यादिमस्यभिज्ञया
पदभेदाभावे च सिद्धे तेषां तदसाधकत्वात् । वाक्याधिकरणवा-
तिकोक्तदेवनामर्थभेद एव पदभेदकत्वोपगमात् । नच स्वरूपश-
ब्दशब्दानां लोके अपयोगादश्ववालादिशब्दानामर्थभेदस्यापि
स्पष्टत्वात् । उक्तानां वै देवगवा वृहन्ति, हिरण्यपर्णः प्रदिवस्ते
अर्धमित्यादावर्थस्वरूपस्याप्यन्यविधत्वात् सोऽप्यस्तीति वाच्यम् ।
तावताऽपि केषाञ्चिदेव भेदसिद्धेः । सर्वेषां भेदस्याप्रमाणकत्वात् ।
उक्तानादिबचनस्यान्यपरत्वेनार्थभेदानापादकत्वात् । अन्यथा त-
दुपायागावात्तेभ्योऽर्थानवगममसङ्गात् । अत एव भट्टपादैर्लोक-
भेदाधिकरणे, लोकावयवसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इत्यादिना
लोकवेदस्यशब्दयोरभेद एव प्रतिपादित इति चेन्न । लोकवेदा-
ऽधिकरणस्य कल्पितत्वेनाऽप्यापानिकत्वात् । जैमिनिनाऽनुक्तत्वेन
तथात्वावसायात् । आकृत्यधिकरणस्यैव तत्र दर्शनात् । नच वै-
दिकपदानामन्यत्वे तदर्थस्याप्यन्यस्य वक्तव्यत्वात् तेषां सम्बन्ध-
ग्रहणोपायाभावेनाकृत्यधिकरणानारम्भमसङ्गः । उपायस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । स्वयमेनापि पदपदार्थसम्बन्धनिसत्त्वात् तस्यावश्य-
कत्वान् । उक्तानादिवाक्यस्यान्यपरत्वेऽपि लोकानधिगतार्थबोध-
कत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यानवायात् । अन्यथा प्रतारकवाक्यवदमा-
षाण्यमसङ्गान् । केषाञ्चिद्वेदेऽभ्युपगते तदर्थस्येवेतरेषामप्यर्थस्य
सुखेनैव बोद्धुं शक्यत्वात् । निनादनिनदध्वनिध्वानकुतुकनौतु-
कन्दकदानादिशब्देऽर्थभेदाभावेऽपि पदभेदस्य क्रोशेऽङ्गीकारेण
तथोपगमस्याप्रयोजकत्वात् । मस्यभिज्ञाया वस्तैक्यविधायत्वेन रूप-

भेदावाधकत्वात् । पातञ्जलमहामाण्ड्येऽपि, केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति भेदमुपन्यस्य गौरवतः पुरुषो हस्तीति लौकिकानां, शश्रो देवीराभिप्राये, इमे त्वेसादीनां वैदिकानां च भिन्ननयोदाहरणात् । ययश्चैतयोर्भाषायां, द्वयचञ्छन्दासि, सर्वत्र विभाषा गोरिसादिभूत्रेषु पाणिनिनापि रूपभेदस्यैव बोधनाद्वैदिकानि तानि भिन्नान्येवेति निश्चयः । नचोदात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णेष्वारोपितत्वेनादास्तत्त्वात् वर्णादिभेदकत्वं युक्तमिति वाच्यम् । विधानवैषम्यापातात् । आरोपसोच्चारणविशेषादेव सिद्धेः । नचैवमपि कृत्रिमत्वानपापादवास्तवत्वमेवेति शङ्क्यम् । विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेन वास्तवत्वानपायात् । इष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेसत्र पद एव स्वराङ्गीकाराच्च । नच, यङ्गकर्मण्यत्रपन्युद्गमामस्त्रिसादावेकश्रुतेरपि विधानाग्नैवमिति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेनोभयधापि सत्यवचनेन तथा पाठनिषेधनादोपात्तम् । नच, इष्टं सामेयाधिकृत्य पठितानां, कलेर्दङ्, वामदेवाङ्-रुच्यद्द्वयादिसूत्राणां, यदकालयत् तत् काल्यस्य कालेयत्वं, वामं वा इवं देवेष्वोऽजनि तस्माद्वाग्देव्यमित्यादिश्रुतिविरोधेनाश्रमाप्यमिति शङ्क्यम् । अत्र वेदविरोधादर्शनात् । काले वाग्देव्यस्थलेऽपि श्रुतिनिरुक्तो यः कालिनतापकत्वदेववामत्वरूपो धर्मस्तत्पुनःसारमेव साम्नः कालिना वामदेवेन च दृष्टत्वस्य शक्यवचनत्वेन श्रुतौ प्रकृत्याद्यनिर्देशेन च विरोधाभावाच्च । एवं यत्र तत्र विरोधाङ्गीकारे तस्याङ्गत्वमङ्गमङ्गाच्चेति न किञ्चिदेतत् । अतो लौकिकवैदिकभेदेनापि युक्त एव पदवर्णस्वरूपभेदः । एवं वैदिकवाचयान्यपि भिन्नानि बोध्यानि । आनुपूर्वीभेदात् । छन्दःशास्त्रे वाचयधर्माणां लौकिकवैदिकच्छन्दमां प्रयङ्गानि-रूपणात् । अध्यापनाध्ययनादिनिषेधभेदात् । सर्वे वेदा यत्प-

दद्यामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, मां विधत्तेऽभिषत्ते मामि-
त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽर्थभेदावसायाच्च । ननु लौकिकवैदिकवर्ण-
पदवाचयानां भेदो न युक्तः । तथा सति तादृशालुपूर्वास्वरयोगेन
तत्सदृशवाक्यपाठे शूद्रादेः पापभावादपशूद्राधिकरणाविरोधाप-
त्तेरिति चेन्न । शूद्रादीनां वैदिकसदृशस्यापि वाक्यादेर्वेदपुद्गला-
पाठेऽपि दोष इत्यभिप्रायकत्वात् । उक्तहेतुभिः सिद्धभेदस्यापल-
पितुमशक्त्वात् । न्याकरणस्मृतेस्तामिन्द्रो मध्यतोऽपक्रम्य न्याकरो-
दिति श्रुत्या वेदमूलकत्वाच्छन्दःशास्त्रस्याऽपि तयात्वाच्च । तस्मा-
न्न विनादलेश इति वर्णादित्रयेऽपि पदधर्मत्वमवस्थूहम् ॥

ननु वेदवाक्यानां भगवद्वाचकत्वं न युक्तम् । मन्त्राणां तत्र
तत्र विनिर्मुक्तानां तत्त्वकाशकत्वात् । ब्राह्मणस्यापि तत्तदा-
खपायिकापुराणतत्तत्कर्तृत्वोपकत्वात् । वाचयानां संसर्ग एव
श्रत्युपगमाच्च । तदनङ्गीकारे यज्ञादिप्रतिषेधमसङ्गात् । सर्वेवेदा
इत्यादीनां तात्पर्यवृत्त्याप्युपपत्तेरिति चेन्न । मां विधत्तेऽभिषत्ते मां
विकल्प्याऽपोक्षते ह्यहम् * एतावान् सर्ववेदार्थः । शब्द आस्थाय
मां भिदाष * मायामात्रमनूयान्ते प्रतिषिद्धम् मसीदतीत्यत्र, मां
विधत्त इत्यादिना विधेयाभिधेयविकल्प्यापोक्षानामर्थानां स्वत्वक-
थनेन तत्तद्रूपस्यैव स्वस्य वेदार्थत्वोपनान्निष्ठानां मन्त्रादिवेदा-
न्तेषु सर्वेषु वाक्येषु पूर्णत्वव्यवहाराद्भवतस्तद्रूपस्यापि पूर्णत्वात् ।
अत एव वेदस्य सर्वत्र वर्णादिरूपेण वाचकत्वान्मन्त्रादीनां तत्त-
त्त्वकाशकत्वेऽपि भगवद्वाचकत्वस्याऽवसायात् । तावता यज्ञादिनि-
र्वाहेण दूषणान्तराभावाच्च । एवमुत्तरकाण्डेऽपि ज्ञानशेषाणां भ-
गवत्वाचनिरूपकवाक्येष्वपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानकर्मणोः परस्परौप-
कारकत्वेन शास्त्रैक्यम् । षडङ्गविशिष्टस्य पुरुषस्य मतिशालं नि-
रूपणम् । शास्त्राणि पूर्णत्वम् । नच यज्ञादेर्लौकिकाक्रियात्मक-

त्वादपूर्वात्मकस्य जन्यत्वाच्च न ब्रह्मत्वमिति शङ्कनीयम् । लौ-
किकक्रियायास्तदभिव्यञ्जकत्वेन तत्र यज्ञादिव्यवहारात् । अतो
वेदस्य सर्वत्र भगवद्वाचकत्वे न काऽप्यनुपपत्तिः । एवं, पुराणं
हृदयं स्मृतमिति वेदहृदयत्वाद्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह-
येदिति वेदार्थनिश्चायकत्वाच्च वेदवदेव नित्यो भगवानेव वाचपा-
र्य इति तत्रापि पूर्वोक्तैव व्यवस्था । तदितरत्र तु वाक्यार्थस्य
बुद्धिकल्पितत्वाच्च तद्रूपत्वम् । अतो व्याकरणवैयासदर्शनभगव-
न्मतरीत्या ब्रह्मवादमनुसृत्य शब्दादिसारूपविचारे शब्दस्य नित्य-
सम्बन्धो वस्तुतो भगवद्गोपेनैवार्थेन । व्यवहारे तु पदानां प्रवाहरू-
पेण नित्यो, वाक्यानां तु यस्यचलित्वापेन काल्पनिक इति सिद्धम् ॥

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते—वैदिकपदपदार्थानां भिन्नत्वात्
कथं तत्र सम्बन्धग्रहः । कस्य वा सम्बन्धस्य ग्रह इति । लोके च
कथमिति । तत्र भगवद्वयया हृदयवहारादिनेति मूलः । कथमिति
चेत् । उच्यते । यो प्रसङ्गं निदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च महि-
णोति तस्मै * तं वै देवमात्मबुद्धिमकाशमिति श्रुतौ ब्रह्मणे वेद-
पाठनस्यात्मबुद्धिमकाशनस्य चोक्तेः । पुरुषसूक्ते च, पुरुष एवेदं
सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यामित्यादिना भूतादिरूपेण व्यवहियमा-
णस्यापि पुरुषात्मकत्वेन नित्यत्वमुत्था तत्तत्तस्माद्विराडनायतेत्या-
दिना सर्वपदार्थानामृक्कादीनां मन्त्राणां चोत्पत्तिमुक्त्वा, तेन देवा
अयजन्त, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वाऽपिव-
दन् यदास्ते, तानि धर्माणि प्रथमानीति चोक्तेः । श्रीभागवते च,
एवं पुरा धारणमात्ममोनिर्गुणं स्मृतिं प्रथवरूप्यं सुष्ठान् * तथा
सत्सर्गेदमोयहाष्टिर्षवाप्ययान् प्राग्व्यवमायबुद्धिरिति कथनाच्च ।
भगवान् पाठयन् प्रश्नबुद्धिं प्रजाशयति, गुणवन्मूर्खो च सर्वेषां
बुद्धिश्च । तदा प्रसङ्गो वा एते वा यागे प्रवर्तते । पागसम्भाराः पुः-

वाचपवात्मका एवेति प्रथमं तेष्वेव तेषां सम्बन्धयोग्यः । तत्समान-
नामरूपत्वेन लौकिकेषु चैकस्मिन् सः । ततो दृढव्यवहारेण ईश्वर-
प्रकाशितबुद्धीनां बालानामप्यदुरभकर्णात्तथैवावगमः । विच्छिन्नप-
रम्पराणां तु वैदिकपदार्थस्यातीन्द्रियत्वाल्लोके पूर्वं ततो वाचक-
सादृश्येन भगवदनुगृहीतपूर्वाचार्यग्रन्थादिना च लौकिकसमाना-
कारत्वेनावगमः । तत्राप्याश्रयाश्रयिभावस्यासन्तं पारोक्ष्येण अती-
न्द्रियेषु स्वर्गमेरुमुपर्णप्रभृतिषु सान्द्रतमपसिद्धेषु सिद्धशरभादिषु च
यथा भवति तद्वत् । येषां पुनरसन्तं परम्परानिच्छेदस्तेषामपि भग-
वत्कृपया सुखेनावगमः कल्पते । कल्पयद्भरागतीरमसनापपन्न-
संसर्गेण धर्मस्येव । येषां पुनर्न सा तेषां तूपायाभावात् तदभावं
एव । मत्सुत गुणशोभकृतस्वभाववैचित्र्याद्विपरीतज्ञानमपि । नचे-
दममयोजकम् । अविच्छिन्नपरम्पराणामपि तथा श्रवणात् । यथा
एषं आत्मेति ब्रह्मवाक्येन विरोचनस्य देह आत्मपदशक्तिग्रहः ।
एकादशस्कन्धे च, वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ॥
तेषां विकल्पप्राधान्यमुपाहो एकपुरुषमेति प्रश्ने भगवतोक्तम् ।
कालेन नष्टा प्रलये बाष्पीयं वेदमंहिता ॥ मयादी ब्रह्मणे प्रोक्ता
धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय
सा ॥ ततो भृगवादयोऽगृह्णन् सप्तब्रह्मपरिचयः ॥ तेभ्यः पितृभ्य-
स्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधर-
चारणाः ॥ किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षःकिम्पुरुषादयः ॥ ब-
ह्वृषस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोऽयुवः ॥ याभिर्भृतानि मिथ्यन्ते
भूतानां सतपस्तया ॥ यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्वयन्ति
दि ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मत्तयो नृणाम् ॥ पारम्पर्येण
केषाञ्चित् पातण्डमत्तयोऽपरे ॥ मन्वायामोहिताधेयः पुरुषाः
पुरुषर्षभ ॥ श्रेयो वदन्त्यनैकान्साधधाकर्म मयारुचीति ॥ अतो

विधिवत्तादध्यापनेऽध्ययनेऽपि चेदेवम्भावस्तदेदानीन्तनानां तद-
भावे कः सन्देह इति न तेनास्माकं काचन हानिः ॥

या तु प्राथमिकशक्तिग्रहे परेषां प्रतादी-घटमानयेति प्रयोजक-
हृद्देनोक्तः प्रयोज्यवृद्धस्तदर्थवत्तस्य घटमानपतितत्पश्यन् बालस्तथा
क्रियया तस्य मयत्रे, तेनेच्छां, तथा च तद्विषयकं ज्ञानं स्वदृष्टान्तेन
अनुमिनोति । ततस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कारण-
त्वेन कल्पयति । ततो घटादिपदानां मत्तेकभावापोद्भावाभ्यां घट-
पदं घटधीजनकमित्यादि कल्पयति । वृत्ते च तस्मिन्नतिप्रसङ्ग-
भङ्गाय तज्जननानुकूलं शक्तिरूपं सम्बन्धं कल्पयति । तदुत्तरं च
पञ्चिदं व्यवहारात्, पञ्चिदुपपानात् पञ्चिच्छब्दाद् व्याकरणा-
दिरूपाद्भवतीति ॥ सा तु नास्माकं रोचते ॥ मत्तत्त्वविरोधात् ।
तथाहि । य एतादृशकल्पकः स नातिवालः, किन्तु मगलम एव
वाच्यः । तथा सति वृत्तान्तान्तरामेवेदमपि स्ववृत्तान्तं स्मरेत् ।
अप्यातिवालस्तदा तु तावत्प्रतादीहानादिकमेव तस्य दुर्लभमिति
दूरापास्तं कल्पकत्वम् । व्याप्तिज्ञानादिवैधुर्याच्च । किञ्च । तस्य
यज्ज्ञानं तद किमुपेक्षाबुद्धिरूपं ग्राहकबुद्धिरूपं वा । नाथः । तथा
सद्यो शक्ति न स्मरेत् संस्कारसमुदयात् । उपेक्षान्यसंशयान्यज्ञान-
स्यैव संस्कारजनकरत्वात् । द्वितीयं चेत्तर्हि प्रतादीमपि स्मरेत् ।
किञ्च । सादिष्टादिवादे प्राथमिको बालश्चतुर्मुख एव वाच्यः ।
तदुपशिक्षणाय चेन्नरेण रूपं विधीयत इत्यापि वाच्यम् । तदपि
नोचितम् । तथा सति नानाश्रुतिपुराणेषु नानावृत्तान्तवदिदमपि
पञ्चिदुपलभ्येत । तस्माद्येदं सार्थम् इति ॥

अथेदं विचार्यते ॥ शब्दार्थयोः मत्ताव्यमत्तायकभावः
पूर्वमुक्तस्तत्र मत्ताव्यत्वमर्थगतं, मत्तायकत्वं शब्दगतं प्रतिपा-
दकत्वापरपर्यायम् । तच्च शक्तिलक्षणागौणीसंकेतशक्तिभ्रमा-

न्यतरेण बोधकत्वम् । तस्य नित्यत्वं तु न शक्यवचनम् ।
तथा सति तच्छरीरमविष्टप्रकाराणामपि नित्यत्वापत्त्या शक्तिल-
क्षणादिकृतगौणमुख्यत्वविभागवैयर्थ्यापत्तेः । नच शक्या बोध-
कत्वमेव प्रसायकत्वमिति वाच्यम् । प्रकारान्तरेण बोधको शब्दे
प्रसायकत्वव्यवहारवाधापत्तेः । शक्त्यवच्छेदकानिर्वाच्यतापत्तेश्च ।
तथाहि । न तावच्छ्रोत्रग्राह्यत्वं शक्त्यवच्छेदकम् । तस्य ध्वनावपि
तौल्यात् तत्रापि शक्त्यापत्तेः । नाऽपि तयात्वे सति प्रसायक-
त्वम् । विभागवैयर्थ्यापत्तेः । अगभ्रंशेष्वपि शक्त्यापत्त्या अनेक-
शक्तिकल्पनाममङ्गाच्च । नापि साधुर्न तथा । तस्यैवानिर्वाच्य-
त्वात् । गाव्याद्यगभ्रंशस्ताथारण्यात् । अर्थप्रत्ययपर्योगाभ्यां तत्रा-
पि तदवंगमात् । नच तेषां लक्षणिकत्वमिति युक्तम् । तेषां
वत्रापि शक्त्यभावे तत्र लक्षणाया अप्यशक्यवचनत्वात् । नाप्य-
ऽदृष्टसाधनत्वं तत् । तस्य प्रसङ्गाद्यविषयत्वेन प्रयोगनिषामक-
विध्यनुपलम्भेन च तथात्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । नाप्यनादि-
वाचकत्वं तत् । प्रीमांसकादिसत्ते सम्बन्धुरस्मरणस्य नैयायिकादि-
मते ईश्वरसंकेतस्यापभ्रंशेष्वपि गौर्याच्छब्दापशब्दविभागमङ्गा-
पत्तेः । अतः शक्त्यवच्छेदकस्यानिर्वाच्यत्वादीश्वरसंकेतातिरिक्त-
शक्त्यभावात् तदुपगमस्य गौरवग्रस्तत्वाच्च कथं सम्बन्धस्य नित्य-
त्वमिति । अत्रोच्यते । न तावच्छक्त्यवच्छेदकानिर्वाच्यत्वं, येन
सम्बन्धनित्यता हन्येत । अनादेः शब्दस्वरूपस्यैव तदवच्छेदकत्वात् ।
नचापभ्रंशेषु तदापत्तिः । तेषां देशनियतत्वेन देशानां भूमिविभागो-
त्तरमावित्त्वेन भूमेश्च जन्यत्वेन तेषामप्यर्वाचीनत्वात् । मलयद-
शायां वेदवत्तत्तत्त्वाबोधकप्रमाणाभावात् ।

नच ततःपदार्थबोधानुपपत्तिः । आद्यानामिन्द्रादिशब्देनेन्द्रादेरिव
तच्छक्तेर्वाचकशक्तिजन्यतया तेन तन्मूलशब्दोपस्थापनादर्वाची-

ऽनुमीयते । तेन पर्यायस्यैव प्रयोगानियमो यद्यपि न द्रष्टव्य-
प्यन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति जैमिनिस्मृत्या एकस्याऽर्थस्यैकशब्द-
वाच्यत्वनियमाऽवधारणात् । पर्यायानामपि धर्मविशेषपर्यवसानं
ध्यायः । विकल्पव्यवस्थासिद्ध्या । पददोषाप्रसङ्गात् । अन्यथा-
ऽदोषोपापत्तेः । अत एव घटकलशब्दयोः सप्तपि पर्यायत्वे
माङ्गल्येषु कलशपदमेव प्रयुज्यते । कलशस्थापनमिति । अमाङ्ग-
ल्ये च घटशब्दम् । घटस्फोट इति । करहस्तादिषु त्वन्यादयाप्य-
नेकशब्दता आर्यप्रयोगसाधारण्यदर्शनेन गत्यन्तराभावादङ्गीक्रि-
यते । एवमेकार्थप्रयोगस्यैवोपाप बोध्यम् । अनेकेष्वर्थेषु कस्यापि
गङ्गापदासीरस्येवार्थान्तरप्रेप्तीति पूर्वकमतीतिकत्वाददर्शनात् । सर्वा-
सामाज्यतीनां तुल्यतया एकत्रैकस्येतराभावेन सत्त्वाभावादङ्गुल-
भिरुपन्यायेनास्तेष्वप्यवस्थासम्भवात् सर्वप्रवाहनौल्येन समानता-
मरूपत्वस्यापि तुल्यीकत्वाच्चार्यप्रयोगसाधारण्यात् । विशेषलाभे
गुणस्योक्तत्वाच्चेति ॥ विकल्पदोषाणां त्वयं संग्रहः—

यदा वाक्यद्वयात् कल्पो विकल्पो व्यवस्थितः ।

तदैकादरण्येऽन्यस्य प्राणाण्यसाम आपत्तेः ॥

अप्रामाण्योररीकारश्चैवं द्वौ तद्विधेतरत् ।

आहतं चेत्तदा शक्तप्रामाण्यस्य परिग्रहः ॥

स्वीकृताऽमानतास्तास्मिन् पूर्वत्र चोभयम् ।

पूर्वोक्तमिति चत्वारस्तद्विधा पूर्व आहते ॥

दोषद्वयं द्वितीयोक्तमेवं दोषाष्टकं भवेत् ।

धारत्रये प्रयोगेणैवं तु मम भासते ॥

चतुर्थादिप्रयोगे तु ते ततो नोज्ज्वलः पुनः ।

इत्येवमव्यवस्थायां विकल्पस्य व्यवस्थितौ ॥

एकवाक्ये भवेदोषद्वयं तेनापमुत्तमः ।

पदार्थोपस्थितिर्गुज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रमात् पदार्थोपस्थित्या-
दिकमिति युक्तम् । भ्रमत्वविनिगमकस्याभावात् । पर्यायशब्दे-
ष्विव तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्केतस्य सिद्धौ तद्ग्रहस्य प्रमात्वसं-
भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अग्रे बाधाभावाच्च । न च
तत्र लक्षणा । तेषां कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया लक्ष-
णाया अप्यसम्भवेनाऽशक्यवचनत्वात् ॥

अत्र साम्प्रदायिकनैयायिकाः— संस्कृतपदानां सकलदेश-
कालसाधारण्येन परिगणिततया चाल्पत्वम् । अपभ्रंशानां तु त-
त्तद्देशकालभेदेनानन्त्यमिति तदेव विनिगमकमिति नापभ्रंशो श-
क्तिः । पर्यायेषु तु विनिगमकाभावात् सर्वत्र शक्तिरेवेत्याहुः ॥

त एव नञ्यास्तु— संस्कृतत्वापभ्रंशत्वाभ्यामल्पत्वानन्त्य-
सम्भवेऽपि मल्लेकमल्लेकत्वेन संस्कृततुल्यतया विनिगमकासम्भवात्
संस्कृतत्वेनापभ्रंशत्वेन वा शक्यभावाद् घोचरटावादिना मल्लेक-
मेव तस्याः सर्वत्र सिद्धत्वात् । तथाच घटघट्टाशब्दयोः मल्लेकं
सर्वत्रैकव्याञ्छक्तौ कोऽपि न विशेषः । नच शक्तौ सस्यां तत्पदा-
त् तद्देशीयानामेवान्यदेशानामपि बोधः स्यादिति वाच्यम् ।
शक्तितदभावयोः पदार्थोपस्थितितदभावौ प्राति स्वरूपतो निया-
मकत्वाभावात् । शक्तिग्रहाग्रहयोरेव तयात्वात् । अत एव चाष्ट-
हीतशक्तिकाद् घटादिपदादपि नाव्युत्पन्नानां पदार्थोपस्थित्या-
दि, ष्टहीतशक्तिकाद् घट्टापदादपि पाश्चात्तानां पदार्थोपस्थि-
त्यादीति युज्यते । अत उक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वाच्च न किञ्चिदेतत् ।
किन्तु कोशाद्यभावादेव नापभ्रंशो शक्तिः । अत एव प्राकृतसञ्जी-
विन्यादिभिः प्राकृतव्याकरणैः परिगणितानामपि प्राकृतानां न
शक्तिरित्युपपद्यते । नच व्यवहार एव तत्र शक्तिग्राहक इति
वाच्यम् । शक्तिभ्रमलक्षणादिभिरपि व्यवहारसम्भवेन तस्य

शक्तिममापकत्वाभावात् । अन्येन्यलभ्यस्यैव शक्यत्वाभ्युपगमात् ।
 अत एव प्राकृतव्याकरणैः प्राकृतेषु साधुत्वबोधनेऽपि न तेषां
 शक्तत्वम् । कोशस्यैव भाषान्येन शक्तिममापकत्वान् । व्याकर-
 णव्यवहारादीनां स्वन्यलभ्यत्वसद्वृत्तानां शक्तिपरिच्छेदकत्वं
 स्यैव युक्तत्वात् । तथाचाऽभ्युपगमनां शक्तिभ्रवाद्, न्युत्पन्नानां
 शक्तपदस्मारणात् पदार्थोपस्थित्यादिसम्भवेन प्राकृतेऽपभ्रंशे च
 न शक्तिकल्पनमिसादुः ॥ इदमप्यापातरम्यमेव ॥ अग्रे भाषा-
 भावेन तत्र भ्रमत्वकल्पनाया अप्रयुक्तत्वात् । संस्कृते गृहीतशक्ती-
 नामगृहीतशक्तीनां वा स्वस्वभाषाशब्देषु शक्तिवाधादर्शनात् ।
 मत्पुनः धारणे भाषया गृहीतशक्तीनां पौगण्ड्यादिषु पठिते कोशादौ
 भाषाशब्देरेव विवरणे तत्परिच्छित्तिरिति वैपरीत्यस्यापि दर्शना-
 द्ध । अप्रत्यास्कीयप्राथमिकव्यवहारादेश्रमप्रयुक्तत्वे मानाभावा-
 द्ध । कुत्रापि तेषां शक्त्यभावे लक्षणायोगादेव तथापि व्यव-
 हारासम्भवाच्च । अतस्तेषु शक्तिवत् एव मापीयान् । मत्पुनः
 फणिभाष्ये अपभ्रंशेषु न शक्तिरिति मतिपादितं, तत्त्वनादिवा-
 चकत्वरूपशक्त्यभावाभिप्रायम् । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित-
 वै नापभाषितवै म्लेच्छो वा एव यदपशब्द इति श्रुत्यनुरोधात् ।
 यज्ञेषु तादृशशब्दोच्चारस्थानिष्ठापकत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं च ।
 अतो यच्छ्रीभागवते, तद्गमिसर्गो जनतायाविप्लवो यस्मिन्
 मतिश्लोकमषड्वसपि * नामान्यतन्तस्य पशोऽङ्कितानि यच्छृ-
 ण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधव इत्यपशब्दवतोऽपि वाग्मुष्कस्या-
 ऽघनाशकत्वमुक्तम् । तदपि भगवन्नामभिः सह पाठादेव, न तु
 स्वरूपत इति युज्यते । शक्तिश्च पर्यायेतिव तेष्वपि तत्तदानुपू-
 र्यावच्छिद्यते । ते विकृता इति तदुच्चारणे फलमपि विकृतमेव
 भवति । लौकिकेषु देवदत्तादिपदेष्वापि भाषावदेव भगवादिच्छा

ज्ञेयाः । तेन न काचिदनुपपत्तिः । सा च शक्तिर्नामलीलानिर्वाहाय
 व्यवहारे मुख्या—गौणी—तात्पर्यवृत्तिभेदेन त्रिधा वर्तमाना मुख्या-
 तात्पर्यवृत्तिभेदेन द्विधा वर्तमाना वा वृत्तिरित्युच्यते । तत्र वाच-
 कत्वरूपेण वर्तमाना मुख्या । साऽपि रुदियोगयोगरुदिभेदेन
 त्रिधा । तासु यत्र प्रकटो व्यवहारोऽभिधेयस्तत्र पूर्वोक्ता शक्ति-
 संकोचलक्षणा रुदिः । यथा कापित्थमण्डपादिपदे । यत्रैवत्तिरो-
 धानेनाभिधेयपदभङ्गेन श्लेषो वा तत्रावयवशक्तिमादाय कल्पिता
 स योगः । पाचकविश्रामिञ्चादिपदे । यत्र किञ्चिदर्थाऽपवादेन
 किञ्चिदर्थो दृष्टीकर्तुमिष्टस्थभोभयशक्तिमादाय योगरुदिः । यथा
 पङ्कजादिपदे । यत्र उद्भिदादिपदे उद्भेदकर्तुस्तत्पुरुषमादेयौगिक-
 स्य योगविशेषस्य रुदस्य च स्वातन्त्र्येण बोधायौगिकरुदिर-
 तिरिक्तेति मुक्तावलीकारः । तत्र । समुदायशक्त्यनवधारणेऽव-
 धारणे च पङ्कजपदसमानकक्षत्वेन स्वातन्त्र्यस्य वस्तुमशयत्वात् ।
 एवं मुख्या व्याख्याता । शत्रयसम्बन्धेन बोधिका गौण्यपि द्विधा ।
 फललक्षणगौणीभेदात् । तयोर्मध्ये यत्र किञ्चित्फलार्थं पारोक्ष्येणै-
 वार्थो बुबोधयपितस्तत्र शत्रयसम्बन्धरूपा मयोजनलक्षणा । यथा
 गङ्गायां घाट इत्यादौ गङ्गापदे । एवमुपचारार्थं सादृश्यात्मकश-
 यसम्बन्धरूपा गौणी । यथा मौर्वीहीक इत्यादावित्यूथम् । अतो
 नानाविधव्यवहारसिद्धयर्थं शक्तेर्नानाप्रकारेण वर्तनमिति वृत्तीनां
 भेदः । निरुदलक्षणा न युक्ता । कर्षाणि कुशल इत्यत्र कुशान् स्मृतीति
 योगस्य बाधं परिकल्प्य विवेकादिसम्बन्धात्मकलक्षणाकल्पनस्य
 योगापहारिकया रुदया बाधात् । कृती कुशल इत्यपीत्यादिकोशेन
 शक्तेरेव ग्राहणात् । चित्रतुरगादौ तुरगादिपदानां गौण्यवरोप-
 न्तः । ध्वस्तघटादौ घटव्यवहारस्य सूक्ष्मघटमत्तां कारणानिष्ठामा-
 दाय शक्त्यवरोपयन्ते । यत्र द्विरेफशब्दे शत्रयार्थस्य परम्परास-

म्बन्धरूपा लक्षितलक्षणोति मतम् । तत्र । द्विरेकपदेन अमरपदी-
यरेकद्वयसम्बन्धे हायमाने रेकद्वयवर्ता बर्बर-वर्कर-शर्करा-रुचि-
रादिशब्दानां व्युदासस्यापि प्रत्ययापत्तेरित्यादि बोध्यम् । अत
एव नं योगिकरुदिरपि । फललक्षणामेदास्तु ग्रन्थविस्तरमिषां
नोच्यन्ते । एवं गौण्यापि, यजमानः प्रसृतः, अग्निर्ब्राह्मणः, आ-
दित्यो यूष इत्यादिषु न गुणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुत्यर्थोपचा-
रत एव । तावद्गुणयुक्तधर्मिरूपेण धर्म्यन्तरस्यैवोपचारात् ।
धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । अन्यथा बाधप्रतिसन्धानमन्तरेण
पूर्वं धर्म एव स्फुरेत् । एवं गोअश्वा एवपशवोऽन्ये त्वपशवः,
सृष्टीरुपदधाति, प्राणमृत्र उपदधाति, छविणो यान्तीत्यादावप्य-
श्वादिधर्मिस्फूर्त्यनन्तरं बाधप्रतिसन्धाने गवाश्चमशंमार्थमजादि-
प्वारोपितमपशुत्वं मृच्छ्यमृच्छ्यादिसङ्गे भूमलिङ्गेन चोपलक्षणवि-
धया आरोपितं सृष्टित्वं प्राणमृत्त्वं च मतीयत् इति पदविधायि
गौणी उपचारादेवेत्यपि हेतुमासादृश्यस्य पदविधत्वं च, तत्तिसादि-
जातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमधिः ॥ पदभिः सर्वत्रशब्दानां गौणी-
वृत्तिः प्रकल्पितेति पूर्वतन्त्रग्रन्थेषूक्तम् ॥

तात्पर्यं च तत्प्रतीतिव्याख्या उच्चारितत्वम् । मङ्केतशक्तिभ्रमौ
शक्तिरुद्विपरिकरत्वाद् रुद्रावेवान्तर्भवतः । तेन रुद्वियोगयोगरुदि-
फललक्षणगौणीतात्पर्यवृत्तिभेदाः बोद्धा पदवृत्तयः ॥

आलङ्कारिकास्तु- नैता एव वृत्तयः । व्यञ्जनाया आभ्यो-
ऽतिरिक्तत्वात् । तथाहि । गङ्गायां घोष इत्यादौ तदादिगतातिशयित-
शैत्यपावनत्वादिर्न मयोजनप्रतीतो नाऽभिधान्यागारः । तत्र गङ्गा-
दिपदसङ्केताभावात् । नापि लक्षणागौण्यौ । शक्यार्थेन सह संबन्ध-
सादृश्ययोरभावात् । नच पावनत्वादिविशिष्टे लक्षणेति वाच्यम् ।
लक्ष्यमयोजनयोरसन्तर्भेदाभावेन फलभावे फललक्षणात्वहानिम-

सङ्गात् । घोषादिपदान्वयानुपपत्त्या मुख्यार्थबाधेऽनुमंहिते गङ्गा-
पदस्य तटे लक्षणाप्रतिसन्धानवत् पावनत्वादिविशिष्टतटे तत्प्रति-
सन्धानबीजाभावाच्च । नच तत्र तर्हि विनैवार्थबोध इति वाच्य-
म् । शब्दबोधे शब्दोपस्थापित एव पदार्थो भासत इति नियम-
भङ्गमसङ्गात् । किञ्चानेकार्थस्थले संयोगार्थैः शब्दस्य वाचकत्वे
नियमिते वा अवाच्यविषयाबुद्धिः सा वृत्त्यन्तरं विना नोदेतीत्यतो
वृत्त्यन्तरं स्वीकार्यम् । तेन लक्षणास्थले फलप्रसाधिका नियतश-
क्त्यनेकार्थस्थले विवक्षितातिरिक्तवाच्यप्रसाधिका वृत्तिर्व्यञ्जना ।
सा अतिरिक्तेवेत्याहुः ॥ तत्र ॥ लक्षणामूलव्यञ्जनास्थले गङ्गा-
यां घोष इत्यादौ घोषपदार्थे वस्तुप्रकारकत्वे च निश्चितेऽन्वया-
ऽनुपपत्त्यादिना तटे लक्षणानुगन्धाने किमर्थं लक्ष्यतीक्षाकाङ्क्षायां
तात्पर्यवृत्त्या शैत्यपावनत्वादि प्रतीयते । तात्पर्यं च तादृशवा-
क्योच्चारणमहिम्ना । लक्षणा यथा अर्थगता शब्द आरोप्यते
तथा तात्पर्यं वस्तुगतं तत्रारोप्यते इत्यारोपितवृत्तित्युभयोर्वादिनो-
स्तुल्यम् । व्यञ्जनाया व्यापारत्वे त्वऽक्षरीलस्यल इवात्रापि
केशवालुकादेरपि प्रतीत्यापातिः । तन्नियमनाय तात्पर्यवृत्तेस्तथा-
प्यावश्यकत्वात् तद्धेतुन्यायेन व्यञ्जनाया अत्रागलस्तनमायत्तं
गच्छ गच्छसि चेत् कान्ति पन्थानः भन्तु ते शिवाः ॥ ममापि
जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्रापि प्रायेण विमोक्षमाणा-
यास्तदभावाय गमनाभावे तात्पर्यं तादृशवाक्योच्चारणमहिम्नैव
ज्ञायत इति तत्रापि नातिरिक्ता व्यञ्जना । यत्तु तात्पर्यानुपप-
त्त्याऽत्र लक्षणेति मञ्जरीकारः । तत्र । ममाऽपीत्यादिष्वेकस्मिं-
स्तदभावेन वाक्ये च शक्त्यनङ्गीकारेण तन्यते तस्या अनुपपत्त्य-
त्वात् । पदपि गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयोजनं, न
तु शैत्यपावनादिप्रतीतिरित्युक्तम् । तदपि न । तादृशवाक्यवस्तु-

स्वयंप्रकाशा लक्षणलक्षणेति मतम् । तत्र । द्विरेकपदेन भ्रमरपदी-
परेकद्वयसम्बन्धे ज्ञायमाने रेफद्वयवतां वर्वर-वर्कर-शर्करा-हवि-
रादिशब्दानां व्युदासस्यापि प्रत्ययापचोरेत्यादि बोध्यम् । अतः
एव न यौगिकरूपिरपि । फललक्षणाभेदास्तु ग्रन्थविस्तरमिषा
नोच्यन्ते । एवं गौण्यापि, यजमानः प्रसूतः, अग्निर्ब्राह्मणः, आ-
दित्यो यूप इत्यादिषु न गुणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुल्यार्थोपचा-
रत एव । नावदगुणयुक्तार्थमिरूपेण धर्म्यन्तरस्यैवोपचारात् ।
धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । अन्यथा याधमतिमन्धानमन्तरेण
पूर्वं धर्म एव स्फुरेत् । एवं गोअम्बा एवपशवोऽन्मे त्वपशवः,
सृष्टीरुपदधाति, प्राणमृत उपदधाति, छात्रिणो यान्तीत्यादावप्य-
क्षादिधर्मिस्फूर्त्तनन्तरं याधमतिमन्धाने गवाश्चमशंसार्थमजादि-
व्यारोपितमपघृत्वं मृच्छामृच्छादिसङ्घे भूमालिङ्गेन चोपलक्षणवि-
धया आरोपितं मृष्टित्वं प्राणमृत्त्वं च मतीपत इति पदविधापि
गौणी उपचारादेवेत्यपि ज्ञेयमासादृश्यस्य पदविपत्त्वं च, तत्सिद्धि-
जातिसारूप्यमशंसालिङ्गभूमभिः ॥ पदभिः सर्वत्रशब्दानां गौणी-
वृत्तिः प्रकल्पितेति पूर्वतन्त्रग्रन्थेषूक्तम् ॥

तात्पर्यं च तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । सङ्केतशक्तिभ्रमौ
शक्तिरूपपरिकरत्वाद् रुडावेवान्तर्भवतः । तेन रुदियोगयोगरुदि-
फललक्षणागौणीतात्पर्यवृत्तिभेदाः षोडा पदवृत्तयः ॥

आलङ्कारिकास्तु— नैता एव वृत्तयः । व्यञ्जनाया आभ्यो-
ऽतिरिक्तत्वात् । तथाहि । मङ्गायां घोषइत्यादौ तदादिगतातिशयित-
शैलपावनत्वादिर्न प्रयोजनमतीतो नाऽधिषाव्यापारः । तत्र मङ्गा-
दिपदसङ्केताभावात् । नापि लक्षणागौण्यौ । शक्यार्थेन सह संबन्ध-
सादृश्ययोरभावात् । नच पावनत्वादिविशिष्टे लक्षणेति वाच्यम् ।
सह्यप्रयोजनयोरत्यन्तभेदाभावेन फलभावे फललक्षणात्वहानिश्च-

सङ्गात् । घोषादिपदान्वयानुपपत्त्या मुख्यार्थबाधेऽनुमंहिते गङ्गा-
 पदस्य तटे लक्षणाप्रतिसन्धानवत् पावनत्वादिविशिष्टतटे तत्प्रति-
 सन्धानबीजाभावाच्च । नच तत्र दृष्टिं विनैवार्थबोध इति वाच्य-
 म् । शब्दबोधे शब्दोपस्थापित एव पदार्थो भासत इति नियम-
 भङ्गमङ्गात् । किञ्चानेकार्थस्यले संयोगाद्यैः शब्दस्य वाचकत्वे
 नियमिने या अवाच्यविषयाबुद्धिः सा वृत्त्यन्तरं विना नोदेतीत्यनो-
 वृत्त्यन्तरं स्वीकार्यम् । तेन लक्षणास्थले फलमसायिका नियतश-
 क्यनेकार्थस्यले विवक्षितातिरिक्तवाक्यमसायिका दृष्टिर्भ्यजना ।
 सा अतिरिक्तैवेत्याहुः ॥ तत्र ॥ लक्षणामूठव्यञ्जनास्थले गङ्गा-
 यां घोष इत्यादौ घोषपदार्थे वक्तुरप्रतारकत्वे च निश्चिनेऽन्वया-
 ऽनुपपत्त्यादिना तटे लक्षणानुगन्धाने किमर्थं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायां
 तात्पर्यवृत्त्या शैत्यपावनत्वादि प्रतीयते । तात्पर्यं च तादृशवा-
 च्योच्चारणमहिम्ना । लक्षणा यथा अर्थगता शब्द आरोप्यते
 तथा तात्पर्यं वक्तुर्गर्तव्यतरोप्यते इत्यारोपितवृत्तित्वमुभयोर्वादिनो-
 तुल्यम् । व्यञ्जनाया व्यापारत्वे त्वऽश्लीलस्यल इत्यात्रापि
 केशवालुकादेरापि प्रतीत्यापत्तिः । तन्निवमनाय तात्पर्यवृत्तेस्तवा-
 प्पावश्यकत्वात् तद्वेतुन्यायेन व्यञ्जनाया अजागलस्तनप्राप्तत्वं
 गच्छ गच्छसि चेत् कान्तं धन्यानः मन्तु ते शिवाः ॥ ममापि
 जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्रापि प्रागेण विमोक्षमाणा-
 पास्तदमायाय गमनाभावे तात्पर्यं तादृशवाच्योच्चारणमहिम्नैव
 ज्ञायत इति तत्रापि नातिरिक्ता व्यञ्जना । यच्च तात्पर्यानुप-
 पत्त्याऽत्र लक्षणेति मञ्जरीकारः । तत्र । ममाऽपीत्यादिष्वेकस्मिं-
 स्रदभावेन वाक्ये च शक्त्यनङ्गीकारेण तन्मते तस्या अनुपपन्न-
 त्वात् । यदापि गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयोजनं, न
 तु शैत्यपावनादिप्रतीतिरित्युक्तम् । तदपि न । तादृशवाच्यवक्तु-

मूर्त्येवापत्तेः । अस्तु मार्गे विद्यमाने एवं द्विविद्यमण्डकस्याप्रयोजक-
 त्वात् । अतः फलप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वेनादरणीया । अतस्त-
 न्मते न कथमपि व्यञ्जनां विना निर्वाह इति तात्पर्यमनादरणी-
 यम् ॥ नच व्यञ्जनानुपगमे बोधशैल्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 सक्तवाक्यस्य प्रसिद्धत्वेनाभ्यासपाठवादेवोपपत्तेः । नूतनवाक्ये-
 बोधविलम्बस्यानुभवसाक्षिकत्वेन सुमेषस्तस्यैष्यस्य तात्पर्य-
 ज्ञानादेवोपपन्नत्वेन च व्यञ्जनासाधनासामर्थ्याच्च । किञ्च ।
 भुवं विक्रमितास्मितादिशृङ्खलपङ्क्त्यले टीकाकारैस्तेषां तेषां
 व्यङ्ग्यानां विवरणादाउवचिचलेत्पत्र काव्यप्रकाशेऽपि व्यङ्ग्य-
 रूपाविवरणाच्च । सर्वेषां नैकं व्यङ्ग्यं भाग्यत इति निश्चीयते । एवं
 सति तृतीयोक्त्याते भवतु बोद्धव्यवैशिष्ट्यादिभिरर्थव्यञ्जकतया
 स्त्रीकृतार्थपर्येणैव यथासम्भवं व्यङ्ग्यार्थबोधोपनिर्वाहे शब्दगतप-
 र्मान्तरस्वीकारः सर्वथा न न्याय्यः । एवमभिधामूलव्यञ्जनास्यमे-
 ऽप्यभिधेय व्यापारो, नातिरिक्ता व्यञ्जना । यत्रा स्वविनिश्चि-
 तवोधोत्पादनाय संयोगाद्यैस्तस्या एकत्र नियमनेऽप्यभिधेयान्तर-
 ऽभिधेयविषयकसंस्कारस्य सदृशादिभिरुद्बोधे तथैवाभिधेयान्तर-
 स्फूर्तौसिद्धौ दृश्यन्तरवत्त्वनस्य व्यञ्जनमात्रत्वात् । नच संयोगा-
 दीनां संस्कारोद्बोधप्रतिबन्धकत्वं शक्यवचनम् । अस्याननं योनि-
 रुदारवाचांमसत्र पदान्तरसादृश्येऽपि अस्त्रीलानुसन्धानजन्यजु-
 गुप्ताया अनुभूयमानत्वात् । नच शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्या-
 पारानङ्गीकारादभिधानलक्षणागतपर्याख्यानां तिष्ठणां दृष्टीनां
 स्वस्वार्थ बोधविलोपनमे कथं व्यञ्जनां विना निर्वाह इति वा-
 च्यम् । अस्य प्रहारस्य नैयायिकधीपकत्वात् । शब्दबुद्धिस्था-
 पिनामस्माकं मते शब्दस्याविरतत्वेन दृष्टीनां सञ्जात् तद्गीतेर-
 भावात् । अतो यथा सम्भवं तात्पर्यवृत्त्यर्थमभिधास्वन्तर्भाषा-

- (८) न्यायसूत्रमाला-धीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (९) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-चादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र धीमद्विज्ञान-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (१०) स्याद्वादमञ्जरी-मद्विलयेनानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धेश्वरम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-धीमास्यकृतां परमगुरुभिः धी ६
श्रीयामुनमुनिभिर्धिरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायप्रकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (११) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तधर्मोक्तियेस्तुतविचाररूपः प्र० प्र०
धीमद्विरधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१२) विधिरसायनम् । धीअण्णदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१२) न्यायसुभा (तन्त्रयार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१३) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
धीक्षेत्रपञ्चविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१३) मीमांसाशालप्रकाशः (जैमिनीयब्राह्मण-
उपायार्थसंग्रहः) धीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१४) प्रकरणपञ्जिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामदो-
पाध्यायश्रीशालिकर्णायमिश्रविरचितं, धीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१४) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरधीसदानन्दव्यास प्रणीत-
स्तनूतव्याख्यासमग्र इत्युक्तम् । (वेदान्त) ३
- (१५) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामदोपाध्यायश्रीकर्क-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (१६) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । धीमास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (११) श्रीतत्त्वप्रणीतं पण्डितप्रवरध्यायम् । ज्ञानन्दपूर्ण-
विरचितया पण्डितप्रवरध्यायविमलनाथव्याख्या-
स्यया (विद्यासागर) ति प्रसिद्धया संगेतम् । } (वेदान्तः) १२
- (११) व्यापातचन्द्रिका धीमद्विरचितविरचिता । १
- (१२) श्रीमद्गीतासहितम्-बालयोगिनीव्याख्या-
प्रत्ययविरचिता च सहितम् । ८

- (१४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका धीवज्जनायभट्टकृता (वेदान्त) . . २
- (१५) कोडपत्रसंग्रहः । अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः श्रवणादनुमानमायुष्या धृत्याचिदादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुमुमावलेख कोडपत्राणि । (न्यायः) १
- (१६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैतद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरमहर्षिचित्सिद्धान्तसेतुका-
भिधृटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुगम् २
- (१७) पद्मदर्शनसमुच्चयः । शौनभैरवार्थिक कापिल्य जैन धर्मोपनि-
षद्भिरन्यदर्शनसंक्षेपः । मणिभट्टकृतटीकाया सहितः । हरि- १
भट्टसंस्कृतः ।
- (१८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशप्रयास्यासहितः । प्रमेयरत्नाणयश्च १
- (१९) अनुमानचिन्तामणिन्याय्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः
जागदीश्या टीका । १३
- (१०) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायधीमित्रमिधविरचितः । ९
- (११) स्मृतिसारोद्धरणः विष्णुपदिस्यम्भरविपादिसंगलितः । २
- (१२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- (१३) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामि श्रीपुरुषोत्तमजी महाराजाविरचितः । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
जोखम्बा, बनारस सिटी .

January.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 145.

प्रस्थानरत्नाकरः ।

गोस्वामि श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

भौमदाचार्यश्रीबृहमाधोदरगुप्ताद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालमहर्षेण संशोधितः ।

PRASTHĀNA RATNĀKARA

by

Goswami Sri Puruṣottamaji Mahārāja.

EDITED BY

Pandita Ratna Gopāla Bhaṭṭa.

VOLUME II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

AT THE VIDYĀ VILĀSA PRESS

BENARES

Price Rupee One.

Registered according to Act No. XXV. of 1907 (Act No. 1907, 1908)

॥ श्रीः ॥

—५—

आनन्दवनविद्योतिमुपनोभिः सुसंस्कृता ॥

मुपणांऽद्वितमस्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखट्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिरालिङ्गुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवक— १४५

१ वस्यां चौखट्या-संस्कृतग्रन्थमालायाम् प्रतिमासं पृष्ठशतके
मुन्दरैः सौसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकस्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।

२ प्राचीना दुर्लभाद्यामुद्रिता भीमांसापेक्षान्तादिदर्शन व्याकरण
धर्मशास्त्र साहित्य पुराणादिग्रन्था एषाम् सुपरिष्कृत्य मुद्रयते

३ काशिकराजकीयग्रन्थानसंस्कृतपाठशास्त्राऽभ्यापकाः पण्डिता धन्ये
व शास्त्रज्ञप्रयो विडांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, प्रजदेशीयैः, सिद्धलक्ष्मीपयासिभिश्च एतदुद्भादके-
र्षेण वार्षिकमभिनं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ८

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

७ साध्वतं मुद्रमाणा ग्रन्थाः—

मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । गोपीनाथभट्टकः । (संस्काटः) ९

(१) शङ्खोस्तुमः । महोद्विदीक्षितदत्तः । (व्याकरणम्) १८

१. संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

१. संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

१. संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

(१) संस्कृतग्रन्थमाला । शङ्खोस्तुमः । (व्याकरणम्) १८

सातिरिक्ता व्यवज्जना । तेन सुबोधिन्या, ध्वन्यते, व्यज्यत
इत्यादिपयोगाणां तात्पर्यविवर्थाक्रियते इत्यर्थो बोध्य इति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्मादेता एव पदवृत्तयः । तत्प्रतीतीच्छया उ-
च्यारितत्वं तात्पर्यमिति प्रमादृष्टिपक्षपक्षः । द्वेधादृष्टिपक्षे तु
तात्पर्यं नाम बुभुक्षितमावाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमेव, न तु
तत्प्रतीतीच्छया उच्यारितत्वम् । तेन फललक्षणादिव्यज्जनान्तानां
तात्पर्यं एव निवेशान् मुखेन संग्रहः । उक्ता वृत्तय आकाङ्क्षादप्यथ
ज्ञाता एवोपयुज्यन्ते ॥

आलङ्कारिकास्तु— तन्प्रतीतीच्छया उच्यारितत्वं तात्पर्यम् ।
तच्च व.प.पटुत्तः । बावगमेवाकाङ्क्षाभोग्यताऽऽसत्तिसद्वृत्तं सत्
तात्पर्यादृष्टिपक्षपागारेण स्वार्थगन्धर्वं बोधयतीत्याहुः । तत्र प्रती-
त्यपर्यवसानमाकाङ्क्षा । बाधाभावो योग्यता । पदानां साधोपरा-
सत्तिः । अपो हानान्वितादस्यः पदेनाभिहितो यतः ॥ अन्विता-
मात्मनोऽवस्थां लक्षणायेव लक्षणेदिसादी भट्टवार्तिके तात्पर्यदृष्टि-
रेव लक्षणापदेनोच्यते । मुख्यार्थसाधामावेन पूर्वोक्तलक्षणाया
पशुगशर्वपलादिति वदन्ति ॥

भट्टास्तु— पदज्ञानानां पदार्थज्ञानानां साध्यापित्वात् प्रो-
कमन्वयबोधमापन्तीत्यम् । क्रमिकत्वाच्च मिलितानां तयात्वम् ।
नाप्यन्वयपदार्थज्ञानकाले पूर्वमंस्कारमादिनेन तत्कारणेन जनिगस्य
सकलपदार्थममृशालम्बनस्य तत्सामग्रीत्वम् । तद्विशिष्टोपस्थितिं
विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्मकत्वावधार्यबोधानुपपत्तेः । नच गा-
मानपेन्मत्र मुखा स्वार्थबोधनकाले गोविशिष्टं कर्मत्वं बोध्यते ।
ततो धातुना तद्वशकर्मत्वविशिष्टमानयनं तत्र आख्या । तेन ता-
दृशानयनविशिष्टा भावना बोध्यत इति विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्म-
कत्वावधार्यबोधानुपपत्तिर्गम्य बाध्यम् । नैयायिकपक्षे प्रकृत्यर्थवि-

शिष्टबुद्धिं प्रति धुञ्जनोपस्थितेः कारणत्वेन भ्रमजन्यकर्मवोपस्थि-
 तिकाले गोविशिष्टबुद्धेस्तदनन्तरपदान्तरजन्यकर्मत्वविशिष्टानपना-
 दिबोधकाले च तादृशकर्मत्वादिविशिष्टबुद्धेर्धाऽसम्भवेन वारणा-
 ऽर्गज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरशक्यवचनत्वात् । तस्मादाकाङ्क्षा-
 दिमन्त्रिणाः समुचितानुपूर्वीविशिष्टपदोपस्थापिताः पदार्था एव
 वाच्यार्थबोधे जनयन्तीति तादृशाः पदार्था एव सामग्री । नचा-
 स्यापित्वादिकृतानुपपत्तिः । आकृषाधिकरणे गतादीनां पदानां
 निराकृतिवाचितया अरुणाधिकरणे शुभ्रादीनां नित्यगुणवाचि-
 तया अभ्यामाधिकरणे समिदादीनां यस्यादीनां च धामैकान्त-
 निश्चयैकत्वतदनेकत्वपक्षेण निराप्यतया व्ययस्थानान् । नात्य-
 म्बा । अधिहितान्यवशादिभेदापे प्रकृतमस्यस्यन्तेऽन्विताभिधानं
 स्वीकृत्य अमादिप्रत्ययेन कर्मत्वाभिधानकाल एव विशिष्टमसाय-
 नाभ्युपगमात् । नच तथापि घातुना कर्मत्वादिविशिष्टोपास्थित्य-
 ऽनङ्गीकारादस्यैवानुपपत्तिमिति वाच्यम् । वाच्यार्थे निरुद्धत्वात्ता-
 या अङ्गीकारात् तस्याश्च जातिव्यवस्थादी युगादेव क्षयवत्तत्वा-
 ऽर्थयोपकत्वदर्शनाद् घातुनापि कर्मत्वादिविशिष्टोपास्थितिरसम्भवेन
 वाच्यार्गज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेर्धाऽनुपपत्त्यभावात् । नच प-
 दधीन्यवधानोत्तरपदार्थजन्यधीनमप्ये पूर्वपदार्थधीनैव इति कथं
 विशिष्टादिबुद्धिरिति शङ्काम् । तच्चत्यन्यस्ये तादृशविधोऽनु-
 भवमहिम्नैव पूर्वपदार्थज्ञानकारणत्वायाः संस्कारमाधारणध्वेण
 स्वीकागात् । नचैवं प्रति पदार्थज्ञानाभावेन कारणत्वं तुल्योन्नाङ्गी-
 क्रियत इति वाच्यम् । अनन्तज्ञानव्यवहारीनां हेतुत्वापेक्षया ध्वनि-
 यपकज्ञानमन्वन्धेनैकध्वनितमोत्वमैव गोत्वान्नपयोपकत्वे लाग-
 यान् । ईदृशमन्वन्धस्वीकारेणैव घटं करोतीत्यादी घटकारकत्वादे-
 निर्वाच्यत्वात् । अत एव वाच्यार्थमतीतेनैव सामप्रमनोतिवन्निर्मुल-

त्वं । तस्मादुक्तकथाः पदार्था एव ज्ञानद्वारा वाच्यार्थरूपमन्वयं
बोधयन्तीत्याहुः ॥

नैयायिकास्तु— आकाङ्क्षादिप्रदुक्तं क्रमिकपदानुभवजन्या-
नेकसंस्कारैर्गुणपदस्य च सकलपदस्मरणमेव युगपत्सर्वपदार्थोपास्थि-
तिद्वाराऽन्वयं बोधयति । तादृशानि पदानि वा तथा । अन्यस्य स्व-
पदार्थोऽपि संसर्गपर्यादया भामते इत्याहुः । आकाङ्क्षादयस्त्वाकाङ्क्षा-
योग्यतासत्तयः । तत्र पदविशेषमभिधेयादृष्टव्यगतमन्वयबोध-
साधार्थ्यमाकाङ्क्षा । संसर्गविरोधिरूपराहित्यं योग्यतेति भवेदेव ठक्कु-
राः । यत्पदं यत्पदेन सह तादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य गत्यदस्य-
भिधेयाहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । एकपदार्थं अपरापदार्थस्य
प्रकृतनंसंभवे च योग्यता । अर्थपर्यः पदेष्वारोप्यते । प्रकृता
न्यपबोधाननुकूलपदान्यवधानमासत्तिः । दूरान्वये श्लोकादौ तु
पदान्त्रान्वयबोधः । किन्तु योजनायावधादिति भावः ॥ नय्यास्तु
आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहितेऽप्यन्वयबोधात्
तद्विलम्बे विलम्बाच्च तात्पर्यमेवासत्तिः । तच्चैतत्पदमेतत्पदोच-
रमन्वेतीति भिन्नं भवतु रिच्छा । एतत्त्रये ज्ञानहेतुः । मञ्जरीकारस्तु—
एवम् पदजन्यपदार्थोपास्थितिरसत्तिः । सा तु स्वरूपमती हेतु-
रित्याह । अन्विताभिधाननादिपदेऽन्वयः पदार्थ इति विशेषः ॥

नैयायिकेणानु— पदसमुदायरूपमत्रादृष्टव्यमेव च वदन्तात्पर्य-
ज्ञानासत्तिरिति च पदविशेषात्मभिधेयाहारात्मकाकाङ्क्षापरनामकबो-
धननामधर्मात्मकस्वरचित्तिं व्यापारीकृत्य स्वार्थमन्वयं बोधयतीत्या-
हुः ॥ इदमेव युक्तम् ॥ गदार्था बोध इति वदुः बहिर्भा सिद्ध्यतीत्या-
रायोग्यवार्थेऽपि लक्षणया बोधसम्भवेन योग्यताज्ञानस्य तात्पर्य-
ज्ञानपर्यवसत्तत्वाद् आसत्तेः पदगतस्मारकशक्तिरूपत्वाद् आकाङ्क्षाया
वारयतामधर्माऽनानिरेकत्वाच्चैतावन्तैव निर्वाहान् पदस्मरणकरण-

पदार्थकरणपक्षयोर्विपर्यायाऽशाम्भत्वादित्येवमासात् पदकरणपक्षे-
ऽप्येकेन पदेनान्वयबोधाभावेन पदसमूह एव पर्यवसानाद्वाक्या-
दयमर्थो बुद्ध इत्यनुमनाच्च । सिद्धान्ते तु- स्वभावत एव सत्त्वर-
मस्तत्त्वरैर्वायूपनीतैर्वा ध्वनिभिः श्रोतृकर्णशष्कुलीषु अभिष्यक्तं
पूर्वोक्तरीत्या निष्कृष्टं वैषाकरणोक्तरीतिरुक्तं वाक्यमेव चिरस्या-
यिना ज्ञानेन हृदि वर्तमाने पदजन्यपदार्थसंभूतिभावित्रं वैषाकरण-
मनाख्या स्वार्थमन्वयस्य अनुभावयति । तस्या ज्ञानस्य ज्ञानान्तरा-
दिना स्फुल्लाऽवस्थातिरोभावेन संस्काराऽवस्थया स्थितौ तद्वा-
क्यमप्यभिभूयतिव तिष्ठति । उदयुद्धे तु संस्कारे हृद्येव प्रकटं
सह स्वार्थं स्मारयति । वैदिकं कृपाविषयाणां तु सर्वतो भगव-
न्तमेव सत्तीलं सहजसत्तया बोधयतीत्येव संशयः ॥

तन्मेवं सति वेदस्य सिद्धार्थवाक्यत्वमित्यागतम् । तथाच विधि-
निषेधाभ्यां मष्टचिनिवृत्ती नोपपद्येयाताम् । क्रियार्थत्वं च जैमिनी-
यदर्शनमिदं विरुद्ध्येत । उन्मार्गवर्जित्वापस्या ब्रह्मावयवसंस्कारोऽपि
स्यादिति चेन्न । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उजिगीषति एष उ एतासाधु तं यमशो निनीपतीत्यादिश्रुत्या
भगवत एव नियामकत्वेन संस्काराभावात् । जैमिनीपदज्ञानस्य
मन्दाधिकार्यत्वेन साद्विशेषेऽपि वैषागदर्शनाविरोधेन दोषाभा-
वात् । नच विधिमत्येवार्थपक्षे । तच्चत्ताधनफलनिरूपणमा-
मेवैव तयोर्ध्वस्तित्वात् ॥

ननु मष्टचेः शब्दश्रवणानन्तरभाषितान्शब्दस्वरूपस्याभिधा-
पज्ञानस्य वा विध्यर्थभूताया भावनाया अभिधाया नियोगस्येष्ट-
साधनत्वस्य कृतिमाध्यत्वस्य वा ज्ञातस्य भवनेकत्वमुच्यते । एव-
मेव निवर्तकत्वं, न तु भगवतः । शब्दश्रवणं विनापि तथा सति
मष्टस्याप्यपभोरिति चेन्न ॥

उक्तेषु सर्वपक्षेषु व्यभिचारस्य दर्शनात् ।

न भवतकता लोके नापि वेदे कलोन्मुखी ॥

तथाहि । न तावत् शब्दस्वरूपं प्रवर्तकम् । शब्दस्य सर्वा-
 ऽधिकारिसाधारणत्वेन श्रवणोत्तरं सर्वेणामपि प्रवृत्त्यापत्तेः । नाप्य-
 मिमाषज्ञानम् । ज्ञानेऽप्यमिमाषे पृष्ठानां प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत-
 एव न भावनादयः । नापीष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञानं वा ।
 अतिष्टसाधनत्वकृतसऽमाध्यस्तप्रमितावपि निषभसणमुद्धाऽऽदिभ्यो
 निवृत्त्यदर्शनात् । तयोः प्रवर्तकत्वे तद्विपरीतज्ञानेन निवृत्तेरावश्य-
 कत्वात् । तादृशस्यले भ्रमात् प्रवृत्तेर्वस्तुगम्यत्वात् । तुल्यतु
 दुर्जनन्यायेन भ्रमात् प्रवृत्त्यङ्गीकारेऽपि तस्य वचचिदुत्पत्तौ य-
 चिदनुत्पत्तौ कारणविगर्शे शब्दस्य सर्वसाधारणत्वेन तत्कारण-
 ताया अशक्यवचनत्वेनादृष्टादेरेवाङ्गीकार्यत्वेन व्यापकात्मवादिनां
 आदृष्टनियमस्यापि दुर्बलत्वेन शरेच्छायामेव पर्यवमानाच्च । नच
 भगवति वैषम्यादिदोषममङ्गः । आत्मसदृशगोमेनैव निरस्तत्वात् ।
 वैषम्यनैर्घृष्णे न सागेधरादादिति तु लोकयुद्धचनुमारीति भगवानेव
 प्रवर्तकः । तादृशभ्रमाद्युत्पादकोऽपि स एव । एष उ वेत्यादिश्रु-
 तेः । नन्वेवं सत्यर्थादानां वैषम्यापत्तिः । प्ररोचनां विनापी-
 शरेच्छयैव प्रवृत्तिरितिदेः । परं निन्दार्थवादेऽपि । अतो विभिनि-
 पेशाभ्यामेवापि वादमचेवाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तौ अङ्गीकार्ये । उक्त-
 श्रुतिस्त्वीशरेच्छायाः सहकारिताभाजं वेद्यन्ती न विरोत्स्यत
 इति चेत् । उच्यते । न ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तौ सम्भवतः ।
 साधारणत्वात् सर्वेषामेव ततो विहिते प्रवृत्तौ निषिद्धाच्च निवृ-
 त्तौ नस्तः कस्यापि न स्यात् । तथा सति तद्वचोपकशास्त्रीय-
 र्ण्यापत्तिः । नच सोऽर्थवाद एवेति वाच्यम् । तथापि रोमाद्यनु-
 त्पत्तिममङ्गः । पातकिदर्शनाविरोधो राजदण्डादिविषयः ।

स्तम्भयनविधायकशस्त्रवैपर्यापत्तिश्च सर्वथा दुष्परिहरा एवेति
न ततः प्रवृत्तिनिवृत्ती ॥

अर्थवादास्तु निषेधानिषेधस्वरूपं निरूपयन्ति ज्ञापनार्थम् ।
ज्ञानस्य कर्माद्वत्वात् । यदेव विद्यया करोति तच्चदेवास्य वीर्यव-
त्तरं भवतीति श्रुतेः । ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुनिष्ठति*
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तंथा नाऽविदुषो भवेदिति स्मृतेश्च ।
तत्रापि, वार्युर्न होषेष्टा देवनेसाद्युक्तं देवतायाः क्षिपकारित्वादिकं
वपद्रुकारो वै गायत्रिषा इत्याद्युक्तं स्वादिरादिस्वरूपमेवमप्यत्रापि
तत्तत्प्रकरणोक्ततत्त्वदार्थस्वरूपं ज्ञात्वेव तत्तत्कर्म कर्तव्यमिति
विशेषणः प्रकरणादवधीयते । तथा निन्दादिस्थले यथासम्भवं
निषेधस्वरूपं ज्ञात्वा न कर्तव्यमित्यादि ज्ञेयम् । तदेव तस्यैव
फलसिद्धेः । अतः सर्वसाधनफलस्वरूपानिरूपणमात्रेणैव चेत् प्रव-
र्तकत्वं निवर्तकत्वं चाङ्गीक्रियते तदा त्थोमिति मूयः । विशिष्यफल-
मुक्तं तु तत्र वक्तुमुचितम् । दृष्टादृष्टदोषाणामुक्तत्वात् । तस्मा-
त् प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं च भगवत एवेति निश्चेषम् । नच फल-
श्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्* श्रेयोविवक्षया मोक्षा
यथा भेषज्यरोचनमित्यादिषु श्रुतेः प्ररोचकत्वोक्त्या तदेकवाक्य-
तापन्नस्य विध्यर्थस्य प्रवर्तकत्वमप्यर्थापातमिति न पूर्वोक्तं
साधीय इति शङ्काम् । प्रवर्तनव्यापारमात्रगत्ताया एव तावतापि
मिदृशा फलमुखस्य तस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । वस्तुनस्तु
परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम्* कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते ह्यगदं यथेत्यादिवाक्यान्तराद् वैद्यके भेषजनिष्ठानां सता-
मेव गुणानां रोगिणो रोगनिवृत्त्या तद्वैषम्यस्यार्थं यथा कीर्तनं
तद्वद्वै कर्मस्यार्थं कर्माणि सतामेव गुणानां फलकीर्तनमित्यव-
सीयते । अत एवमाभिप्रायावेदकशास्त्रसत्त्वेऽपि यद्वेदतात्पर्याज्ञानं

तत्र तादृगीश्वरेच्छैव हेतुरिति तादृशीतेच्छैव तात्पर्यज्ञानेऽपि हेतुः । तस्माद्विधिनिषेधयोर्न फलमुखत्वं, किन्तु द्वारत्वमित्येव निश्चयः । किञ्च चेदस्य तात्पर्यं भगवत्सेव, उक्तरीत्या शब्दशक्त्यापि सिम्बं वदति । एवं सति सर्वरसासकामादिश्रुत्या सर्वत्र सर्वपूर्णोऽपि स्वभावत एव यत्न येन भोगेन यां लीलां कृतवोस्तत्र तं तादृशं बोधयति । तत्र पूर्वकाण्डे षोडशोक्तिगजमानाद्यात्मना यज्ञनाम्ना च या लीला कृता सा सपरिकरा बोधयते । तच्चैकस्मिन् कर्माणि विरुद्धमानाफलबोधनादवधीयते । यथा सुवर्माय वापता-नि लोकाय हूपन् इत्युपक्रम्य दक्षिणहोमे दक्षिणासंस्कारत्वेन क्रियमाणमाहुतिचतुष्टयम् । तत्राहुतिद्वयस्य, द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या इति संख्याफलमुक्तम् । सौरीभ्यामग्न्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेनैव लोकं समारोहयतीति अग्न्यर्पः फलमाग्नीध्र आहुतेरन्तरिक्षाक्रमणमाहवनीय आहुतेः स्वर्गः । तद्य परस्परं विरुद्धयते इति न तस्य जीवपरत्वम् । एकदा तदसम्भवाद्निष्ठजनकत्वाच्चेति तस्य भगवत्परत्वमेवेति, शब्दस्य हि वक्ष्य एव पन्था इत्यत्र निर्णीतम् । तेनार्थवादोऽप्यनुभूतार्थवादभेदेन द्विविध एव, न तु गुणवादोऽपि । विरोधस्य भङ्गतात्पर्यकत्वेनैव परिहारे तदभावेन गुणवादविभाजकस्याऽभानादिति । अतोऽपि न प्रवर्तकत्वं, किन्तु उक्तरीत्या प्रमाणत्वमेवेति निश्चयः । तेनाऽननुष्ठानस्य नाप्रामाण्यापादकत्वमात्रिकत्वस्यापि न दुष्टत्वम् । व्यवस्थायास्तु मन्दार्थत्वमा निन्दायास्तु विधेयस्तुत्यर्थत्वमित्यवश्यम् ॥

अथ स्मृत्यादिकं विचार्यते—

तत्र स्मृतिः—ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणम् । तत्प्रशुक्तत्वाद् बौद्धवाक्येऽपि स्मृतिपदमयोगः । स्मरणस्य चानुभवो मूलम् । स तु पूर्व-पर्याचारात् तमेव लोकव्यवहारात् तादृशनीतिशास्त्राभितानुपेय-

वेदाच्चेति बहुधा आशय इति न संशयः वेदवत् प्रामाण्यम् ।
किन्तु जित्पानुमेयमूलानामेव । यदिदं स्मृतिपादे स्मृत्यधिकरणे
एवोपपादितम् । नच तासामुत्पन्नविभक्तीर्णशास्त्रामूलत्वं शङ्क्यम् ।
सर्ववेदद्रष्टृणां व्यासादीनां, स्मृतेश्च, अपि वा कर्ममामान्याद
प्रमाणमनुमानं स्यादित्यादिसूत्रप्रणयनविरोधापत्तेः । विद्यमाने
प्रत्यक्षवेदे ह्यन्तर्विरोधाहरणस्यासङ्गतत्वात् । प्रमाणमुत्सन्नं स्या-
दित्यादिपाठौ चेत्ताच्चेति निबन्धे व्युत्पादितत्वात् । तदापि प्रामा-
ण्यं, विरोधे स्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन प्रसङ्गवेदाविरोधेनैव ।
इतरथा तु तदुपपादिविरोधेनैव, वर्णव्यवस्थितधर्मनिर्णये पुराणा-
नामप्येवम् । व्यासस्मृतौ वर्णव्यवस्थितधर्मनिर्णये तदुत्तरावर्ण्येषु
श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते * तत्र श्रौतं बालिष्ठं
स्यात् तयोर्द्वये स्मृतिर्विरोधे व्यासवाक्यात् । इतरत्र तु पुराणमेव
प्रबलम् । वेदोपपृष्टपात् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपपृष्ट-
येत् * विभेदवत्पशुनाद्वेदो मामर्थं चालयिष्यतीति वाक्यात् ।
पुराणं हृदयं स्मृतिमिति वाक्याच्च । तथैव बालीकिरामायण-
भारतयोर्पञ्चापयं समाधिपापात्ताद्वेदव्याख्यानकृताञ्च ।
सांख्ययोगकाणादास्तत्वादेशपुराणमाग्यादीनां तु संवाच्यं एव
प्रामाण्यमित्येवं ज्ञेयम् । अक्षपादप्रणीते च कणादे सांख्ययोग-
योः * साङ्ख्यः श्रुतिविरुद्धोऽयः श्रुतेकशास्त्रेभिरिति पराशरोप-
पुराणवाक्यात् । एवं तन्त्राणामपि श्रुत्यविरोधेनैव प्रामाण्य-
मनुबन्धेयम् । इदं यथा तथा ग्रहस्ते व्युत्पादितमस्याभिः । प्रसङ्गा-
ऽनुगानयोस्त्वितोऽपि नैवल्पम् । पूर्वोक्तापेक्षयाऽस्मदादीनाम-
ऽविद्यापारवश्याधिक्येनाल्पज्ञत्वात् । अतः शब्दग्रहात्मकत्वस्य
तुल्यत्वेऽपि भ्रमवशादविमर्शितादिपुंनोपपृष्टत्वेन लौकिकानां ततो-
ऽपि हीनं प्रामाण्यम् । तत्रापि सिद्धार्थनाशकस्य साक्षिकृष्टे विषये

प्रसङ्गसहकारित्वान् प्रसङ्गहेतुत्वमेव विप्रकृष्टविषये तु तदानीन्तना-
र्थतत्त्वायाः संक्षिप्तत्वेन सम्भावनात्मकस्यैव ज्ञानस्य ततो जननामिति
तादृशमेव प्रामाण्यम् । तथा बालादिवाक्येऽपि । प्रतारकवाक्ये तु
श्रोतृविश्वासजाड्यादेव प्रामाण्यं बुद्धिर्न तु शब्दबलात् । द्रष्टु-
रनासत्वेन तत्र शब्दत्वाभावात् । भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽपि तथा
प्रवृत्तिसामर्थ्ये तु वृत्तिरि प्रतारकत्वबुद्ध्यभावाच्छ्रोतुः प्रमेयबलेन
प्रामाण्यबुद्धिरिति विश्वासजाड्यकृतत्वं न हीयते । तस्य प्रता-
रकत्वज्ञानेऽपि प्रवृत्तिस्तु न शब्दस्यैव बलात् किन्त्वन्तुगतादेव
कारणादिति न तथा प्रामाण्यमापादयितुं शक्यते । भ्रान्तवाक्य-
स्य तु शब्दत्वेऽपि वस्तुर्दृष्टत्वात् तज्ज्ञानज्ञानस्य अप्रामाण्यम् ।
अतः सिद्धार्थस्य लौकिकस्य गौणमेव प्रामाण्यमिति निश्चयः ।
साधारण्यं तु लौकिकं वाक्यार्थो बुद्धिकादिपक्षः । तत्सार्गिण्याः क्रिया-
यास्तदानीपभावेन तत्संसर्गस्याप्यभावात् । अतो वस्तुरहस्यार्थरा-
दित्वेन तद्वाक्यस्याप्रामाण्येऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमेयबलेनैव
प्रामाण्यम् । तस्यात् सकलप्राणमूर्द्धन्यता वेद एव । तदर्थनिश्च-
यश्च तत्रादिभिः । सन्देहवारकस्मृतिपुराणमीमांसादिभिश्च ।
अतो गौणमुख्यभावस्य सत्त्वाद् वेदे सन्देहे भगवद्गीतावाच्यैर्निर्ण-
यः । तत्र सन्देहे व्याससूत्रैस्तद्विरुद्धैर्जीमिनीयैश्च । तत्रापि सन्देहे
श्रीभागवतेन समाधायनुसृत्य भगवदवतारेण व्यासोक्तत्वात् ।
एतेषामितरेतरविरोधे यः कश्चिदर्थः स्वबुद्ध्यादिना भासते सो-
ऽर्थाभास इति तद्वाक्येऽप्याभासस्वभावात्पक्षेति चतुर्णामेकवाक्य-
तायामेव विविदिषादशायां प्रामाण्यमिति निश्चयः । विद्वद्वा-
यां तु सर्वं वाक्यं वेदतुल्यमेव । तच्च प्रागेवोपपादितम् । तथा
पुरुष एवेद् सर्वं स आत्मानं स्वयंपुरुषेणादिश्रुतिभ्यः ।
आत्मेव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः * आश्रयेत्तातिविश्वामा-

हिमने हरतीश्वर इत्याशुपट्टेदनेभ्यश्चार्थमात्रस्य संगतद्रूपत्वम् । एवं
 सति क्रीडार्थमवयववैलक्षण्यादिना तदस्तस्य रूपभेदस्यैव तादृश-
 तत्तद्रूपमसायनार्थमस्मदादिमुखेन नानावाक्यभेदस्यापि भगवतैव
 कारणत्वं सर्वस्यैव मामाप्तेन च निराकाङ्क्षायोग्यवाक्यत्वानामपि
 दर्शनाद् दुष्टानां कथं वेदतुल्यत्वमिति शङ्कनीयम् । आकाङ्क्षा-
 दीनामर्थप्रसायनार्थं कल्पितत्वेन तदभावेऽपि वाक्यस्यादुष्टत्वात् ।
 एतेनैवाकाङ्क्षाद्यभावे अशक्यत्वमित्यादि निरस्तम् । वस्तुतः सर्वस्य
 भगवद्रूपत्वादप्रतारकोक्तानां दशदादिमानीसादीनामनाकाङ्क्षाणां
 पदार्थानिरूपकत्वेन, बहिरनुष्ण इत्यादीनामपि तत्तद्रूपभगवत्तिरू-
 पकत्वेन, बहिना सिमतीत्यादीनामपोतपाणां च कर्तुमकर्तुमन्यथा-
 कर्तुर्भगवतोऽलौकिकतामर्थ्यादिरूपस्यापि सत्कारणतायाः सं-
 भवेन मामाप्स्यस्याशयात् । स्वरहारेऽपि शैलपावनत्वादिमतीत्यर्थं
 गङ्गायां घोष इत्यादिवत् सैचक्यैर्लघ्वप्रतीत्यर्थं पादपदस्य तद्-
 द्वारिलस्यकारेण च तदवधानम् । अतो विद्वत्सारम्भे अप्रतारको-
 क्तवाक्यानां मामाप्स्यं पूर्णदशायां वदपि नामामाप्स्यमिति शब्दः
 सर्वोऽपि वचनद्रोहप्रवचकारेण प्रमाणमेवेति सिद्धम् । तेन, अश-
 न्तामस्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति इत्यादिभ्युक्तोक्तिः प्रतारका-
 दिवाक्येऽपि शब्दः पदार्थमात्रमोक्ष्य ज्ञानं जनयतीत्येतावन्मात्र-
 परा बोध्यम् । अतः शब्दं ज्ञानं च शब्दत्वेन शब्दनस्यं परोक्षानि-
 श्रयरूपमेव । धर्मगादप्रजनसंस्कारविलक्षणसंस्कारजनकत्वाच्च नानु-
 मित्यादावन्तर्भावः ॥

कोचिन्नु वाक्यार्थप्रतीतिर्निर्भुवः । स्वर्गवरकादिकं शृण्व-
 तोऽपि तदनुभवमीति प्रतीत्यभावात् । किन्तु स्मृतिःचादिव्याप्य-
 मन्वद्वा शब्दत्वादिकं जातिरनुभववत्तादिसादुः ॥ तत्र रोचते ॥
 अनुमित्यादावप्यनुमनोमीत्याद्यनुभवात्तस्याप्यनुभवाभिन्नत्वापत्तेः ।

मचेष्टापत्तिः । स्मृतिन्वज्याप्यतामपकस्याप्यभावात् । मकारान्तरी-
यत्वेऽप्यसादाद्यनुभवापेक्षया पुराणशक्यस्यैव प्रबलत्वेन संशया-
दिप्लनिवेशे निश्चयत्वव्याप्यताया एव युक्तत्वात् । यत्तु दशमन्वज-
सीति वाक्यादशमोऽहमिशाकारकं मसक्षं केचिदङ्गीचक्रुः । तदापि
शब्दे युष्मत्पदमयोगेण तज्जन्ये ज्ञाने अहमिशाकारस्य वक्तुमश-
क्यत्वात् । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दशोषे तन्त्रत्वादं युष्मत्प-
देन स्वार्थविरुद्धप्रसक्तत्वस्य व्यपस्थापयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा-
ऽतिममङ्गापत्तेः । नच तत्र विपरितलक्षणवैशेष्यस्थितिरिति युक्तम् ।
तथा सति परोक्षज्ञानवैवापस्या प्रतिज्ञाव्यापातात् । किञ्चात्रा-
ऽहम्पदेन मसक्षं संघातस्य, तद्विशिष्टस्य, विविक्तस्य वाऽऽत्मनो-
ऽभिमतम् । नाद्यौ । अपेक्षाबुद्ध्या संघात एव दशमन्वजननात्
संख्याज्ञानस्य पूर्वं नियमान्तराद्यान्तरस्य शब्दसादनयेन नष्टुपा-
मनमा वा द्राक् तत्रैव दशमत्वस्य स्फूर्तेस्तादशमत्वसं शब्दकरण-
ताया व्यशस्यवचनत्वात् । नान्यः । प्रतीतिविषये वहिरिन्द्रिया-
णामप्यगामध्येन तदुपजीवकस्य लौकिकस्य शब्दस्य द्वावरा-
मतामर्थात् तत्र प्रमेयबलादेव ज्ञानाङ्गीकारे न्यायसाम्यादन्यत्र
करणान्तरेण तदापत्तेः । तथा सति मर्यादाभङ्गापत्तेः । 'शब्द-
साध्यकारणत्वापत्तेश्च । करणाभ्युपाययोर्नियमानत्वेन साध्यार्थ-
वाक्यादापि व्ययानयनादिरूपस्यार्थस्य प्रत्यक्षतापत्तेश्च । किञ्च ।
चीत्कारादिना मजोऽनुमीयते । यदि तेन प्रत्यक्षं स्यात् तदाकृति-
परिमाणदेरपि साक्षात्कारः स्यात् । वरस्परात्यन्ताभावममाना-
धिकरणयोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वपोरत्र साक्षर्यात् तयोर्जातित्वहानि-
ममङ्गश्च । तस्माच्छब्देन परोक्षमेव भवतीति निश्चयः ॥

एवं शब्दविचारे ये विशेषास्तेऽत्र बोधिताः ।

शेषं व्याकरणाज्ज्ञेयं यत्तस्मात्तमाह्वय ॥ इति शब्दः समाप्तः ॥

अथ मत्पक्षं निरूप्यते ॥ इन्द्रियात्मकं प्रमाणं मत्प्रमाणम् ।
 दोषदुष्टेन्द्रियवारणाच्च प्रमाणमिति । शब्दादिवारणायैन्द्रियोक्तम् ।
 तानि चक्षुस्त्वग्धातरसनश्रवणमनोभेदेन षट् । यत्तु मनो नैन्द्रि-
 यम् । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः, मनः सर्वेन्द्रि-
 याणि चेत्तादिभ्युक्तौ भेदानेर्देशात् । मनःप्रधानीन्द्रियाणि इति
 भगवद्रावणं तु यजमानपञ्चमा इहां प्रसूयान्ते, वेदानध्यापयामास
 महाभारतपञ्चमानितादौ यथाऽनृत्तिजो यजमानस्यावेदस्य महा-
 भारतस्य च पञ्चत्वरसंख्यापूरकत्वं तद्व्यनष्टः पदत्वसंख्यापूरक-
 त्वेनाप्युपपद्यते इति केचिदाहुः । तत्र । इन्द्रियाणां मनश्चाभिम्
 इत्यस्य विरोधात् । नचैवं विभूतेस्त्वपात्रगमकम् । नक्षत्राणामहं
 शासी, ज्ञानं ज्ञानवतामदायित्यादिबन्ध । न तु तज्ज्ञातीयत्वस्यापीति
 वाच्यम् । बाधकाभावात् । उक्तभुक्तेरुत्कर्षणात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
 शांशिनि नक्षत्रव्यवहारज्ञाने च तद्व्यवहारस्याऽवर्शनात् तत्र
 तन्मात्रपरत्वेऽप्यन्यत्र तथा यत्तुमशक्यत्वात् । न च विनिगमना-
 विरहः । मायामतेनैव निर्णयात् । इन्द्रियाणि दशैकं चेति
 वाच्यत्वं । नचैवं दत्तोत्तरमिति वाच्यम् । अत्र तथा यत्तुम-
 ऽशक्यत्वात् । तथा सतीन्द्रियेभ्यः पूर्वं यदामुनान्यदङ्गारो बुद्धि-
 रन्वक्तव्यं च * इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चोन्द्रियगोचरा इति
 पूर्वाह्ने बुद्ध्या सर्वैव क्रमः स्यात् । इत्यादिसूत्रे प्राणगणनार्था
 भगवता व्यासेनाप्यङ्गीकाराच्च । यदा इन्द्रियत्वमनिन्द्रियत्वं
 चेत्युभयमप्यस्तु । क्रियाज्ञानमप्यत्र । यमे देवत्वपितृत्वयोरि-
 वोमयोर्निवेशोऽपि बाधकाभावात् । इन्द्रियत्वस्याजातित्वात् । न
 च भावाभावविरोधः । यमनिस्तत्त्वस्याप्युपपत्तुं शक्यत्वात् । न-
 चानिन्द्रियत्वे क्रमविरोधः शङ्क्यः । उत्कर्षणात्रार्थमेवानिन्द्रियत्वादर-
 नादिति दिक् ॥

एतेषामिन्द्रियाणां स्वरूपं त्वणुमवर्तीन्द्रियमनिसं चिरस्थायि विकारि चेतस्रे यथेष्टप्रकरणे वक्तव्यमिति सांप्रतं तद्योग्याविषयादिकमेवोच्यते । यथाणविभागज्ञानार्थत्वात् । तत्र चक्षुर्गोम्याः उद्भूतरूपं तद्भानुद्भूतरूपवन्मात्रवृत्तयः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंपोषविभागपरत्वापरत्ववेगाः । कर्म च तदीयं तेषां जानिस्तत्समवायश्चेति । स्नेहद्रवत्वे तु त्वग्रो इति वक्ष्यते । मात्रपदं वायुमदसंयोगादिवारणाय । आकाशस्य तु न संपोषः । प्रमाणाऽभावात् । तस्य स्पर्शोऽन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तत्र तदभावाच्च । समवायपदमत्र तादात्म्यवाचकं ज्ञेयम् । तत्र द्रव्यचाक्षुस्त्वावच्छिन्नं मत्तुद्भूतरूपवत्त्वेन योग्यता । अतः परमाणुपिशाचादीनामुद्भूतरूपाभावेन चक्षुषा अप्रवृत्तः । न तु महत्त्वमामानाधिकरण्यमपि तत्र निवेशनीयम् । अपसोजकत्वात् परमाणुषूदंभूतरूपमत्रैव युक्त्यभावादिति । एवं द्रव्यगतधर्मवत्क्षुप्तत्वावच्छिन्नं मत्तुद्भूतरूपवन्मात्रवृत्तित्वेन योग्यता । धर्मगतजात्यादेचाक्षुषं मतिर्योग्यद्रव्यवृत्तिवृत्तित्वेन ना बोध्या । उद्भूतार्थं चाविर्भूतत्वम् । अनुद्भूतभूतं च तिस्रोभूतत्वमिति च ग्रहणे पूर्व रूपस्य ग्रहणम् । मुख्यतया तस्यैव निषेधत्वात् । नतो द्रव्यादीनां रूपद्वारकमिति बोध्यम् ॥ साक्षास्तु रूपाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नेच्छन्ति । तन्नागवापाविषु रूपादिषु स्थिरत्वेन यत्रादेरनुभूयमानत्वादेव निरस्तम् ॥

अथ त्वयोग्याः— उद्भूतस्पर्शस्तद्भानुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तय उक्तगुणादयस्तेषां जानिस्तत्समवायश्च । नच धातुर्धामुपरिमाणं च त्वत्वा न गृह्यते इति वाच्यम् । आधुर्भाति स्पर्शो आधुर्महान् वायुरित्याद्यनुभवापलापमसङ्गात् । एवं घ्राणयोग्या— उद्भूतो गन्धस्तद्रसस्तज्जातिस्तत्समवायश्च । एवं रसनायोग्या उद्भूतो रसस्तद्रोस्तज्जातिस्तत्समवायश्च । श्रोत्रयोग्या उद्भूतः शब्दस्तद्रोस्त-

ज्जातिध्वेनि । अग्रे तु—प्राणरसनश्रवणानां द्रव्यग्राहकत्वं चेच्छन्ति । तन्नास्माकं रोचते । तमासि रसनया द्रुघादेर्भावेन चम्पकादेः श्रवणेन भेषादेरनुभवस्य व्याप्तिज्ञानविधुराणामपि दर्शनात् । अनुव्यवसायविरोधेन स्पृतिस्वरूपस्य नत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नचोपनीतमानं तदिति बाध्यम् । तथात्वे मानाभावात् । प्राणादीनां द्रव्यग्राहकत्वस्याभ्युपगमैकशरणत्वादिति दिक् ॥

तेनोद्भूततत्तद्गुणा पृथिवी पञ्चेन्द्रियाणां योग्या, तादृश्य आपो प्राणव्यतिरिक्तानां चतुर्गाम । तादृशं तेजो प्राणरसनभिज्ञानां त्रयाणाम् । तादृशो वायुस्त्वश्रवणयोर्द्वयोः । आकाशस्तु ममेयबलादेव चाक्षुषः । उद्भूतशब्दस्तु श्रावणोऽपि प्रतिध्वनिश्रवणेन गर्भेष्टहाद्याकाशावगमात् । दिक्कालौ तु ग्राहार्थविशेषणतयैव गृह्येते, न साक्षात् । मनसस्तु कामादयो वृत्तय एव मनोग्राह्याः । आत्मा तु केवलः शास्त्रीयमाभनमनरेण न मनस्तत्तथा तद्धर्माश्च । किञ्च, केवलात्मा लौकिकप्रत्यक्षविषयः । विभुत्वात् । आकाशादिवत् । स्वात्मा लौकिकमत्यक्षायोग्यः । आत्मत्वात् । परात्मवदित्यन्वयव्याप्या तस्मिन्निवृत्त्यात् । सिद्धान्ते तु, यत् स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासु च इति वाक्योक्त्या । अणुत्वात् परमाणुवदित्यनुमाच्च । अहम्बुद्धिस्तु पदाहनवद्वुद्धिबद्धाङ्गारसंसर्गद्वारिका व्यवहारोपयोगित्वात् प्रमापाररूपैव । अहंतादात्म्यभावेन भ्रमरूपत्वात् । यं न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासु इति वाक्ये मनसोऽसंसर्गादिकथनाच्च । आकाशपतीतिस्तु ममेयबलादेव । तमःप्रतिबिम्बगन्धर्वनगरेन्द्रजालादिगतीतिरपि पदार्थेन्द्राभावादेनेति न तत्र कार्यकारणभावान्नरापेक्षा । नाऽपि तामसेन्द्रियस्य । अन्धकारस्यपद्मादिषु तु नृचक्षुःप्रतिप्रापयता तमोजननात् तदेव विषयीक्रियते, न तु विषय । तदाहृतत्वात् । एवञ्च विषयालोके

संयोगस्य सहकारिताऽपि न कल्पनीया । अथास्तर इत्यत्राक्षुपत्वा-
 बन्धिभ्रं प्रति दूरस्थव्यवधानाभावादिति विशिष्टस्य विषयतयैव
 निर्वाहात् । यथा हि भानोरुदये नृचक्षुषां तमो निहन्म्यान्न तु तद्विषय
 इति बाक्यं भगवता सूर्योदयस्य नृचक्षुःसम्बन्धितमोनिवारकत्वेनैव
 कथनेनालोकनयोगस्य विषयादिसंस्कारकताया विरुद्धत्वात् । एव-
 म् अल्लुकविडालादीनामालोकसंयोगाभावे वस्तुचाक्षुषमप्यनुकूली-
 भवति । तमस्तु परार्थान्तरमेव न तेजोभायः । अन्धकारोऽंस्त्रयां ध्वा-
 न्तामिसादिनामपाठात् । ध्वान्ते मादेऽन्धतमसामिसादिभेदपाठात् ।
 हृत्तरुपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते, स्वतेजसाऽपि वचीप्रमा-
 त्मप्रस्वापनं तम इति बध्यघातकविरोधकयनाच्च । विशेषस्तन्ध-
 कारवादेऽस्मापिः प्रतीतिश्च इति नेह प्रतन्यते । तथा प्रतियिम्ब-
 स्मापि पदार्थान्तरत्वं तद्वादादेवावसेयम् । तन्वायेन गन्धर्वनग-
 रादेरपि मायिकत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वत् । अथावस्तु कारणे आ-
 विर्भावतिरोभावपोष्य यथासम्भवमन्वर्भवतीति तद्वाहकसामग्र्यैव
 गृह्यते । कथमन्तर्भाव इति चेदुच्यते । प्रागभावध्वंसौ समवायव-
 स्याविशेषरूपौ तिरोभावसहकृता कार्याविर्भावानुकूलावस्था मा-
 गभावः । तादृशी कार्यस्थितिप्रतिकूलावस्था ध्वंस इति तदातिरेके
 मानाभावात् । नचेह कपाले घटो न्यस्यीति प्रतीतिरेव तत्र मान-
 यिति वाच्यम् । तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाकाभावविषयत-
 या घटसंसर्गभावसामान्यत्वेन प्रागभावात्प्रकविशेषानवगाहित्वात् ।
 नापीह कपाले घटप्रागभाव इति प्रतीतितत्र मानम् । तस्या एवा-
 ऽभावात् । तथा आग्नेऽप्यसर्वजनीनत्वेन प्रतिवायनादरणीय-
 त्वात् । किञ्चानया प्रतीत्या आपाद्यमानः प्रागभावः किं सकल-
 घटप्रतियोगिक एक उक्त यत्किञ्चनतत्प्रतियोगिको नैकः । नाद्यः ।
 तस्य प्रतियोगिनाद्यत्वोपगमाद् यत्किञ्चनदूष्योत्पत्तावपि तन्माश-

सम्भवे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीदानीमत्र घटप्रागभाव इति
 प्रतीतिवाचापत्तेः । नच सकलप्रतियोगिनाशः स इति वाच्यम् ।
 तथा मलेर्कास्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावानाशात्तदवयवत्वेन
 प्रतीयमानेषु कपालेऽप्ययं घटो नास्ति, अत्रैतदुपप्रागभाव इति
 प्रतीत्यापत्तेः । नच प्रतियोगिमत्तया प्रतिबन्धात् दोष इति वा-
 च्यम् । तथा साति प्रागभावप्रतियोगिनोरेकत्र स्थितौ सकलप्रति-
 योगिनाशपरत्वापि अपुनक्तिमहत्वात् । प्रतियोगिना नश्वरत्वेन
 साकल्यस्याप्यशक्यवचनत्वात् । एवं नाशकानिर्वाच्यत्वे विनाश-
 ऽभावः प्रागभाव इति लक्षणासम्भवापत्तेः । नच गन्धाद्यनधि-
 करणकालवृत्त्यभावत्वस्य अहृत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्य-
 ऽभावत्वस्य वा तल्लक्षणस्य सत्त्वात् लक्षणासम्भव इति वाच्यम् ।
 सृष्टिपूर्वदशायां जन्यज्ञानसामान्यधारेण ज्ञातुर्मावात् तदा तत्स-
 र्वस्याभावाधिकत्वेनानवसरपरग्रहत्वात् । ईश्वरः पश्यतीति चेद् ।
 तर्हि तदाज्ञायां संस्पृष्टो, न भरद्वाचेति दिक् ॥ न द्वितीयः । अ-
 भानज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनतया तदानीं प्रतियोगिज्ञाना-
 भावेन तत्प्रागभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । घटत्वेन रूपेण प्रतियो-
 गिज्ञानाङ्गीकारे प्रागभावस्यापि सकलप्रतियोगिज्ञानान्यतायां पू-
 र्णविकल्पीयदूषणापत्तेः । नच घटत्वादिरूपतामान्यलक्षणमत्ता-
 तस्या भाविविषयकालौकिकज्ञानस्य संस्कारवशादुपनीतमानस्य
 वा शक्यवचनत्वात्तदपि वाच्यम् । अनुमराभावेन भाविघटदे-
 यवक्रसंस्कारस्याभावेनोपनीतमानस्याशक्यवचनत्वात् । अलौकि-
 कज्ञानपक्षेऽपि पूर्वं सकलघटादिविषयकनादृशज्ञानोत्तरं प्रागभाव-
 स्य प्रतियोगिनाशपरत्वानुमन्यानाद्दिशेतिमन्वाते तत्सङ्कोचनी-
 यम् । पूर्वं तादृशप्रतिमन्धाने संकुचितमेव तदुत्पद्यत इति वा
 वक्तव्यम् । तदुत्तरं च भाविघटीपप्रागभावज्ञानं वक्तव्यम् । तथा

सत्पात्माश्रयः । भावित्वस्य प्रागभावघटितत्वात्पदि च वर्तमान-
कालोत्तरकालवर्त्युत्पत्त्याश्रयत्वं भावित्वमित्युपेयते तदा तु प्रा-
गभावाप्रतीतिरेव । एतेनैव घटे भविष्यतीति प्रत्ययेनापि तत्प्रती-
तिरप्यपास्ता । भविष्यता प्रत्ययस्य तेनैव सम्भवात् । नाप्यनुपे-
यत्तम् । तथाहि । कपालं घटप्रागभाववत् । घटीयचरमसामग्री-
मत्त्वात् । यो यच्चरमसामग्रीमात्रं स तत्प्रागभाववान् । घटीयचर-
मसामग्रीविशिष्टतन्तुवदित्यादिषु प्रयोगेषु प्रागभावरूपसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्धया अनुमानासम्भवादिति । अतः
स्तद्व्याहकमानभावात् सामयिकाश्रयताभावेनापि प्रतीतिनिर्वाहा-
च्च न प्रतीत्यादिना तत्सिद्धिः । ननु भाऽस्तु प्रतीत्यादिना तत्सि-
द्धिस्तथापि घटत्वेन कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सत्यप्ये-
तेभ्यः कपालेभ्य एतद्व्यटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेत-
त्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे च विनिगमनाविरहाद् बहुकपालमन्ये
घटे गौरवग्रासाच्च तद्देशनियामकः कश्चिदुक्तव्यः । तादृशश्च
भावाभावयोर्मध्ये न प्रागभावादन्व इति तद्देशनियामकतया प्रा-
गभावः सेत्स्यतीति चेन्मैवम् । सत्कार्यभावे कारणे सत एवाभि-
व्यक्तेः कारणादेव देशनियमसम्भवेन तथा सिद्धेरभ्युपगमैकशर-
णत्वात् । बहुकपाले घटेऽपि समुदायस्यैव कारणत्वेन गौरवाभा-
वात् । शोभाविनोऽद्याभावेन तत्कालवैशिष्ट्यस्यावश्यकतया तेनैव
निर्वाहः । नच प्रागभावानङ्गीकारे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिमसङ्गः ।
कालोपाधीनां क्रमिकत्वेन तद्वैशिष्ट्यविशेषभावकृतसामग्रीविघटना-
देव तदुत्पत्तिसिद्धेः । अतो नैवमपि प्रागभावसिद्धिः । नच यत्र
पक्वे घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां प्राकजानामुत्पत्तिस्तत्र कारणस्य
कालवैशिष्ट्यस्य च साधारणत्वात् तादृशस्पर्शादिप्रागभावं विना
न निर्वाह इति शङ्कम् । तादृशनिर्णयस्य प्राकसहकृतस्पर्शा-

दिस्वभावेनैव सम्भवात् । स्वभावस्य धर्मत्वेन तात्कल्पनेऽपि
 साधवाच्च । एवमन्याप्यष्टावसंयोगादेशाच्चदनच्छेदेनोत्पत्तावपि
 कारणस्वभावस्यैव नियामकत्वं बोध्यम् । नच प्रागभावानङ्गीकारे
 कारणशरीरे यद्विष्टस्य पूर्ववर्तित्वस्य कथं ग्रहणम् । तस्य प्राग-
 भावानञ्जिन्नममपराधित्वरूपतया प्रागभावग्रहाधीनत्वादिति वा-
 च्यम् । आधिर्मात्रकशक्त्यापारत्वस्यैव कारणत्वेन पूर्ववर्तित्वपटित-
 लक्षणस्यैवानादरणीयत्वेन तद्ग्रहणस्यानावश्यकत्वात् । आनश्य-
 कत्वेऽपि कार्यविपक्कादिमजननशून्येनैव तद्ग्रहणमन्वयात् । अ-
 न्यथा प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तद्विष्टपूर्ववर्तित्वस्यापि प्रागभाव-
 यदित्यस्या तद्ग्रहण आत्माश्रयेण प्रागभावकारणत्वादेशानस्याप्य-
 मन्वयापत्तेः । प्रागभावस्य द्वापराकारणत्वस्यातिशेषव्यङ्ग्य-
 स्वेन तस्य च उक्तरीत्या प्रागभावज्ञानाऽधीनज्ञानकत्वेन चक्र-
 कापत्तेः । नच तस्य न कारणत्वस्याप्यङ्गपत्तिरिति वाच्यम् ।
 घटजननानुपूर्वा कारणत्वस्याप्यङ्गपत्तिः कस्यापि, इह घटो भवि-
 स्यति, इहानीमत्र घटप्रागभाव इति युद्धपक्षेन तथातस्य तथा-
 प्यावश्यकत्वात् । नचाप्यप्रागभावदेशोदयमन्वयात् तथेति वा-
 च्यम् । तथा माति कारणाऽदर्शनेऽपि तद्ग्रहणापत्तेः । तस्यापि
 कारणानिरिक्तः प्रागभावः । तथा ध्वंयोऽपि । कार्यस्थितिनिमित्त-
 र्त्वा कारणत्वस्याप्यङ्गपत्ति एव, इह घटो ध्वस्त इत्यादिमस्यात् ।
 नच सामयिकान्ताभावस्य घटाप्रतिकूलत्वाद् ध्वंयानङ्गीकारे घटो-
 न्मज्जनावधारितेति वाच्यम् । तादृशस्याप्याः मपराधिमिति विप-
 टनाच्च तथापादयितुमशक्यत्वात् । यद्यप्यप्यतिशोभावापत्तो-
 न्मज्जनेऽपि बाधकामात्रः । अत्र एव तादृशदिपक्षे भङ्गोत्तरादपि
 निमित्तान्तरेण पुनः सन्धानमपि युज्यते । तस्य यदान्तरत्वाङ्गी-
 कारस्तु केनन्यथायुगैरुत्तरात् इति शब्दनिवृत्त्यावादेशोकादेशोत्तराव-

गन्तव्यम् । चिञ्च आश्रयवातिकर्षस्थकुरुषाण्डवमैन्यमदर्शनस्य
 कश्चपकृतस्य तक्षकदण्डवदवज्जीवनस्य च मारतादौ दर्शनात्ता-
 दृशस्थले पदार्थान्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वं चेति विद्वन्मण्डने मधु-
 चरणैरेव व्युत्पादितम् । नच ध्वंमप्रागभावशब्दाभिलाषवाधः ।
 कार्यकारणादिशब्दरत् सापेक्षवृत्तिकत्वेन कार्यस्थितिमाश्रमजननं
 चापेक्ष्य कारण एव तदभिलाषस्य सुखेनैवोपपत्तेः । एवं भावि-
 ध्वस्तशब्दावप्यश्रमजननपूर्वस्थिती अपेक्ष्य सत्येव कार्ये प्रयुज्येते,
 नासत्तितेन जननानुकूलकारणावस्थानिरूपकत्वं भावित्वं, स्थितिप्र-
 तिकूलकारणावस्थानिरूपकत्वं ध्वस्तत्वमिति बोध्यम् । नच प्रागभा-
 वध्वंसदशायां कार्यपक्षे तदर्शनप्रसङ्गः शङ्कनीयः । सौक्ष्म्यादेव
 तदभावोपपत्तेः । सूक्ष्मत्वं चानुद्भूताकृतिकत्वम् । सत्कार्यवादे
 प्रपञ्च उत्पत्तिराददृष्टं भाविर्भावतिरोभाववादे सम्प्रयुगपादि-
 तमिति नेह तद्विरस्तः । तस्माद् ध्वंसोऽपि कारणावस्थानो नाति-
 रिच्यते । अन्योन्याभावस्तु मतियोगितावच्छेदकारोपापवादलक्ष-
 णकत्वे मतियोगितावच्छेदकनानियामकसम्बन्धवच्छिन्नमतियोगि-
 तावच्छेदकासन्ताभावरूपत्वे चासन्ताभाव एव । तादात्म्यसम्बन्धा-
 वच्छिन्नमतियोगिताकाभावरूपत्वे त्वातिरेक्तः । त्वातिरेक्तपक्षे,
 घटः पटो नेत्रादिमशयस्य तादात्म्यसम्बन्धारोपपूर्वकतदभावा-
 वगादिवया मतियोगितिरोभावसङ्कीर्णाऽनुयोगिस्वरूपविषयत्वात्
 स्वरूप एव निविशते । यदि च तत्र घटमतियोगिकान्योन्याभा-
 ववान् पट इति बोधो आपाद्यते तदा पृथक्त्व एव निविशते ।
 तस्याविर्भावविशेष एव । तस्यैवेतरन्यावर्चकत्वादितरन्यावृत्तत्वा-
 च्च । अथमस्माद् भिन्नः अन्यः पृथग्विज्ञादिव्यवहारसाधकत्वेन
 तस्याविर्भावतिरेके मानाभात् । घटः पटो नेत्रत्रय पञ्चम्यभाव-
 स्रानुशासनाभावात् स्वरूपात्मकत्वादेति न तेनाप्यतिरेकसिद्धिः ।

नचेतरतिरोभाव एव घटपट्यावाविर्भाव इति वाच्यम् । तस्य व्या-
प्यवृत्तित्वे घटाप्रतीतिप्रसङ्गात् । अव्याप्यवृत्तित्वे तस्यापि तिरो-
भावान्तरं कल्पनीयमिति कल्पनातौल्यात् । अतो भावमुखप्रतीतिः,
आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरचैरेण ॥ इति वाक्याच्चावि-
र्भावाभ्युपगमस्यावश्यकत्वाभागत्यैक्ये कास्त्वदविविक्तौ वि-
वक्षितवस्त्वाविर्भावतदितरतिरोभाववेव पृथक्त्वं, तस्य भावप्रती-
त्याधिव्याच्चाविर्भावविशेषत्वम् । तेन पृथक्त्वग्राहकसामान्यैव
तदग्रहः ॥

अतः परमसन्ताभावोऽवशिष्यते । स तु तिरोभाव एव । इह
मृतले पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिस्तिरोभाववशादेत्यात् । तिरोभाव
एव हि नास्तीतिव्यवहारदर्शनात् । घटाभावाभावस्य घटात्मकत्वेन
सङ्कीर्णत्वेऽप्यभावमुखप्रतीत्या तिरोभावत्वाव्याभिन्नत्वात् । अभा-
वपदेनापि भावप्रतीत्योगिकपृथक्त्वज्ञानेन प्रतीयते, न भावः ।
अभाव इति भावभिन्नः अभाव इति । स च निषेधपूर्वको भाव
एव । अन्यथा अपत्त्यात् । सपुष्परन्निःस्वभावः स्यात् । तथा
सति न प्रतीयेतैव । अतः प्रतीत्यनुरोधाद्भावान्तरविलक्षणस्तिरो-
भावशक्तिरूप एव सिद्धयति । तस्माद्भावव्योऽतिगिक्तः ।
तत्रासन्ताभावः केवलतिरोभावात्मा मतियोगितद्व्याप्येतरमतियो-
गिग्राहकसामान्यैव शृण्वते । सामग्री— पूर्वोक्तोद्दिष्टाणि तद्व्या-
पाराश्च । तत्रेन्द्रियाण्युक्तानि । तेषां व्यापारो विचार्यते मत्तास-
त्तिरूपः । स तावत्लौकिकालौकिकभेदेन द्विधा । तत्रालौकिकसि-
द्धिः । सामान्ययोगजमायाभेदात् । तत्र सामान्यमनुगताकारेण
तद्व्यक्तिज्ञान उपपुज्यतेतस्य तथात्वं चानुभवसिद्धम् । द्वितीयो-
ऽनागतातीतातीन्द्रियादिवस्तुसाक्षात्कारे । भगवदध्यानादेरप्यत्रैव
निवेशः । तृतीया त्वविद्यमानानां पदार्थानां सुद्धावुपस्थापने ।

अत एव नैयायिकानां ज्ञाने प्रत्यासत्तिभ्रमः । एतयोश्च तथात्वं
शास्त्रमिदम् । अनागतपतीति च वर्तमानपतीन्द्रियस्य * विप्रकृष्टं
व्यवहितं सम्पत् पश्यन्ति योगिनः ॥ यददृश्यनुध्यानसमाधि-
धौतया धियानुपश्यन्ति हि तत्तत्प्रात्मनः अभितया मामभिज्ञाना-
ति, तपसा ब्रह्मचरिजिज्ञासस्य, ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत
चात्मनि * तद्द्रव्यादात्मनो मायामित्यादिवाक्यात् । लौकिकस्तु
पञ्चविधः—संयोगः, तादात्म्यं, संयुक्तादात्म्यं, संयुक्तविशेषणता,
सादात्म्यं स्वरूपं चेति भेदात् । तत्र चक्षुषा द्रव्यग्रहे संयोग एव
प्रत्यासत्तिः । केचित्तु— इतरेन्द्रियवैलक्षण्याच्चक्षुषोऽप्याप्यप्रकाश-
कारित्वं स्वीकृत्य दूरत्वव्यवधानाभावसहकृतयोग्यतामात्रेण प्र-
तीतिनिर्वाहात् तत्संयोगं न स्वीकुर्वन्ति । अन्ये तु— नेत्रेन्द्रियगोल-
कस्य स्वच्छत्वेन तत्र वस्तुनः प्रतिविम्बे सति योग्यतामात्रेण माया-
द्वारेकां मार्तिं स्वीकृत्य संयोगस्य द्वारत्वं खण्डयन्ति । तदुपप-
त्त्यसङ्गतम् । भगवता संयोगस्वीकारात् । चक्षुस्त्वष्टरि संयोग्य
त्वष्टारमपि चक्षुषि * तत्र मां मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति दू-
रत इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । अत्र तत्त्वप्रतिपोगिकसंयोगद्वयनि-
रूपणेन योग्यता, प्रतिविम्बपक्षाऽनङ्गीकारात् । दूरं पदं पश्यामि,
निकटे हरिं पश्यामि सादिसार्चजनीनावापितप्रत्ययाच्च । निविड-
तपकाचाद्यन्नरितोपलब्धिस्तु अग्नेः स्थालीभेदकत्वनच्चक्षुःकिर-
णानां स्वच्छकाचादिभेदकत्वादपि सङ्गच्छते । अत एव गोलकस्य
सच्छिद्रताऽपि निरस्ता क्लेया । ध्रुवादिविषयपर्यन्तं गतानां पुनर-
न्तःप्रवेशस्तु मनस इव वेगादपि सम्पद्यते । एवं दूषणान्तरमपि
निरसनीयम् । अस्य शास्त्रस्याकाल्पनिकत्वात् । प्रतिविम्बस्त्वद-
ण्डवारितत्वाद्भवति । तेन मायापि प्रत्यापयतीति चक्षुषा भूयो
ज्ञानमुत्पद्यते । तेजःसंयोगवाहुल्य इवेति न तस्य गतार्थता । अत

एव इन्द्रियान्तरापेक्षया चक्षुषा भूगो ज्ञानमपि युज्यते । तस्माद-
 स्ति चक्षुषः संयोगो द्रव्यग्रहणे व्यापारः । स एव योग्यगुणाकि-
 याजातिमाहात्म्यकारेऽप्युपयुज्यते । तेषां वस्तुतो द्रव्याभिन्नत्वात् ।
 संयुक्ततादात्म्यं वाऽस्तु । एवं स्वग्राणरसनग्रहणेऽपि श्रेष्ठम् ।
 श्रोत्रेण शब्दग्रहणे तु संयोग एव व्यापारः । शब्दो हि वायुना
 उपनीतः श्रोत्रपर्यन्तं यदा आपाति तदा श्रोत्रावच्छिन्न-
 स्वचा वादकवायुसंयोगे तमेव संयोगं व्यापारयित्वा श्रोत्रेन्द्रियेण
 शब्दो गृह्यते । शब्दग्रहकमामग्रीभावत्वेन संयोगाश्रयस्य
 घातोरपत्यसत्त्वान्न तस्य संयोगस्य ग्रहणम् । संयोगग्राहकमाम-
 ग्रीभावत्वे तु संयोगस्यापि ग्रहणम् । यथा कर्णाभ्यर्णमागतस्य
 घाताश्रयणे वदन्मुखवायुसंयोगस्य । अभावे विशेषणत्वेन, शब्दग्राहे
 संयुक्तवायूदशब्दस्वरूपमेव वा द्वारम् । मनमस्तु बहिर्विषये
 स्वसंयोगद्वारक इन्द्रियसंयोगादेः । स्वधर्माणां ज्ञानमुत्पादीनां
 ग्रहणे तादात्म्यम् । दृष्टीनां ग्रहणे तु दृष्टिस्वरूपमेव द्वारम् ।
 तिरोभावस्तु इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतया गृह्यते ॥

पार्थसारथिमिश्रास्तु— वस्तुग्राहं मदसदात्मना द्विविधम् ।
 सत्र यद्यदा यत्र मद्रूपेण वर्तते तत्र तत्र तदा मसंज्ञादिभिरस्ती-
 ति प्रमीयते । यदा त्वसद्रूपेण वर्तते तदा तद्रूपबोधकानां मस-
 तादीनामकिञ्चित्करत्वाद्योग्यानुपलब्धिभूतेन तद्रूपेण नास्तीति प्रमी-
 यते । तस्माद्योग्यानुपलब्धिभूतपणाणान्तरगम्य एवामात्रः । योग्या-
 ऽनुपलब्धिश्च स्वरूपमती कारणं, न तु ज्ञानमपि तस्या अपेक्षितम् ।
 तस्या अपि प्रमेयत्वात् प्रमाणापेक्षापावनवस्थापत्तेः । नचान्यकारे
 हस्तः श्रमां वस्तुनः सर्वतः परामर्षे ज्ञानायामपि योग्यानुपलब्धौ
 किं कश्चिदेशोऽवशिष्ट इति सन्दिहानस्य वस्त्वभावबुद्धयनुदयात्
 कदाचिदपरामृष्ट्यापि सर्वतः परामृष्टमिति भ्रान्ता योऽप्यानुपलब्धि-

निश्चये वस्तुभावबुद्ध्युदयात् तस्या ज्ञाताया एव कारणत्व-
मिति शङ्काम् । तादृशबुद्ध्यनुदयादेर्विद्याऽनुपलम्बीययोग्यता-
ऽज्ञानज्ञानकृतत्वात् । तद्योग्यताया ज्ञाताया एवोपयोगेऽप्यनुपल-
ब्धेः स्वरूपमत्या एव कारणत्वेनादोषात् । नचाभावज्ञानमिन्द्रि-
येणैवास्तिवति शङ्काम् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानदर्शनात् ।
केनचित् मातरेवागते मायुरे दीर्घतमे शुक्लवाससि पुंसि मध्याह्ने
पृष्ठे श्रोतुःप्रतियोग्यस्मरणादेव मातःकलीनतदभावज्ञानस्यानुभव-
साक्षिकत्वात् । नच मातरन्वगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति बाध्यम् ।
मातःप्रतियोगिनः कथञ्चिदपि बुद्ध्यवनासोहात् । तत्प्रतियोगिकस्या-
ऽभावस्यापि तदात्वेन तत्स्मरणस्य तर्क्यवाध्यपवचनत्वात् । एवं
सिद्धे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वे यत्रेन्द्रियव्यापारानुपरमे सन्निहित-
देशकालवर्तमानाः प्रतीयन्ते तत्रापि सैव कारणं, न त्विन्द्रियादिक-
मिवाहुः ॥

वेदान्तपरिभाषायां तु योग्यानुपलब्धेः कारणत्वेऽपि किं तत्स्व-
रूपम् । योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरिति वा, योग्येऽधिकरणे
प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरिति वा, योग्यत्वविशिष्टानुपलब्धिरिति
वा । जायते । सप्तमे पिशाचभेदाप्रसङ्गात्पक्षेः । न द्वितीयः ।
आत्मनि धर्माद्यभावस्यापि प्रसङ्गात्पक्षेः । तृतीयस्तु स्यात् । कर्म-
धारपाश्रयणात् । तस्या योग्यत्वं तु तर्कितप्रतियोगिसम्बन्धमसंज्ञित-
प्रतियोगिकत्वम् । तदर्थश्च— पृष्ठपाणास्याभावस्य यः प्रतियोगी
तस्य सत्त्वेनाधिकरणेतर्कितेन यस्या अनुपलब्धेः प्रतियोगिभूत-
मुपलब्धिस्वरूपम् आपादयितुं शक्यते तादृशत्वम् । स्फीतालोक-
वति भूतले यदि घटा स्याच्चदोषलभ्येनेत्यापादयितुं शक्यत्वात्
तादृशस्थले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः । अन्धकारे तु तादृश-
पादनासम्भावाज्जानुपलब्धिगम्यः । अत एव सप्तमे पिशाचसत्त्वे

सम्भवत् प्रसक्ततापस्या तत्र तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मनि
धर्माद्यवशात्वेऽप्यात्मनोऽतीन्द्रियत्वेन निरुक्तोपलम्भापादनासं-
भवाभ्यानुपलब्धिगम्यः । नचाधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्थले उक्त-
रीत्याऽभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वं तत्रानुमतम् । तत्रेन्द्रियान्द्वयव्यति-
रेकानुविधानादिन्द्रियस्यैवाभावाऽऽकारो दृष्टौ कारणतास्त्वति-
वाच्यम् । मतियोग्यनुपलब्धेरभावग्रहे हेतुतायाः क्लृप्तत्वेन कर-
णत्वमात्रस्याधिकल्पनात् । इन्द्रियस्याभावेन समस्तश्रिकर्षादभा-
वग्रहे हेतुत्वाभावादिन्द्रियान्नगम्यतिरेकयोराधिकरणज्ञानाद्युपल-
ब्धत्वेन तेषामन्यथासिद्धत्वात् ।

ननु भूतले यत्र जेलादौ भूतलाग्नि तस्य प्रसक्तत्वमुपपत्त-
म्यम् । तत्र हृतिनिर्गमने भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत् तन्निष्ठयदा-
भाववच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्राभिन्नतया यदाभावस्यापि प्रसक्त-
तैवायातीति चेन्न । तस्याः यतीतेः प्रसक्तत्वेऽपि तत्कारणस्य न
प्रसक्तत्वम् । दशपञ्चमसीत्यादिवाचयनन्यज्ञानस्य प्रसक्तत्वेऽपि
तत्कारणस्य वाच्यस्य प्रसक्तानन्तःपातित्वाभ्युपगमात् । नच कल-
वैजासं विना कथं प्रमाणवैजासमिति शङ्क्यम् । एतद्वैजासमात्रेण
प्रमाणवैजासोपपत्तेः । तस्मादभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वमेवेत्युक्तम् ॥

वैशोपिकास्तु— उक्तरीतिकामेव योग्यानुपलब्धिं स्वीकृत्य
स्फीतालंके तत्सादृश्येन चक्षुषात्मनि च नादृशत्वात् यदायभावम-
सत्तं, तर्धवेन्द्रियान्तरीक्ष्यचक्षुषाभावावस्यत्तं, तत्सर्गाभावप्रसक्तं मति-
योग्ययोग्यताया, अन्योन्यान्याभावप्रसक्तं अधिकरणयोग्यताया
अपेक्षां चाहुः ॥

नैयायिकास्तु— अनुपपत्त्येः पूर्वोक्ता योग्यतापनादस्य योग्य-
तादकारिमंगलत्वमप्यमेव योग्यतामिच्छन्ति । अत्र एवान्यकारे आ-
लोकाधिकरणताधिकर्षात्मकयोग्यप्रहकार्यभावायोग्यानुपलब्ध्य-

कर्षकल्पनमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् । इदानीं
 पदः प्राच्यां घट इत्यादिप्रतीतिषु विशेषणीभूतयोः कालादंशो-
 विशेषणत्वमेव भानदर्शनात् । शास्त्रदीपिकायामपि तथाङ्गीकारात् ।
 नच तयोः संयोगेनैव भानमिति वाच्यम् । तस्य सदातनत्वेन
 तयोः सदाभानापत्तेः । नचायोग्यत्वान्न दोष इति वाच्यम् । तस्य
 विशेषणत्वदशापामपि तुल्यत्वात् । नच संयुक्तसंयोगेन तयोर्भान-
 मिति वाच्यम् । संयुक्तसंयोगस्य मत्यापत्तित्वमनुपलब्धेः करण-
 त्वमभावस्याऽसन्निकृष्टस्य भानमिति कल्पनाश्रयगौरवात् । नच
 कल्पनातीत्यमिति वाच्यम् । मानान्तरकल्पनाया अप्रामाणिक-
 त्वात् । यत्तत्तन्मूर्त्तयस्तत्संयोगपदे कर्मधारयाश्रयणेऽप्यविरोधा-
 त् । सन्निकृष्टानिहस्त्या करणत्वस्याश्रयवचनत्वात् । असन्निकृ-
 ष्टस्य मानान्तरेणोपलम्भाङ्गीकारे विमृष्टदीशिकाभावग्रहापत्तेः ।
 अथ योग्यताज्ञापके तर्केऽधिकरणप्रसङ्गस्यापि सहकारित्वान्न
 दोष इति चेन्न । अभावज्ञानस्यानुपलब्ध्यधीनत्वेनानुपलब्ध्ययो-
 रग्रन्ताज्ञानस्योक्ततर्काधीनत्वेन तर्कस्य चाभावसंसृष्टाधिकरणप्रस-
 ङ्गाधीनत्वेनाभावज्ञानाधीनत्वात्प्रकाशपत्तेः । नच योग्यताया
 अज्ञाताया एवोपयोग इति वाच्यम् । तर्कोपन्यासवैधर्ष्यापत्तेः ।
 तज्ज्ञानार्थमेव तदुपन्यासात् । अन्यकारेऽपि तदग्रहापत्तेः । नच
 तत्र योग्यता नास्त्येवेति वाच्यम् । इत्तेन तज्ज्ञानात् । अतो हस्ता-
 भ्यां घटाभावं जानामि, चक्षुषा तु न पश्यामीत्यनुपपत्त्यादे-
 र्द्रियकमेव घटाभावनज्ञानम् । नचेन्द्रियाणामधिकरणाज्ञानाद्युपस्ती-
 णत्वं शङ्क्यम् । अधिकरणज्ञानोच्चरं नेत्रनिमीलनेऽपि योग्यानुप-
 लब्ध्या घटाभावग्रहापत्तेः । नच फलीमूतज्ञानस्य प्रसङ्गतानुरो-
 धेन तत्कारणस्य प्रसङ्गत्वं न युक्तिसहम् । द्वाभ्यस्तत्त्वमसीत्यादिवा-
 क्यजन्यप्रसङ्गस्थले व्यभिचारादिति वाच्यम् । तदसङ्गतत्वस्य

शब्दपरिच्छेद एवोपपादितत्वात् । एतच्चैवाज्ञास्य प्रमाणवैजात्यो-
-पपादकत्वे फलवैजात्यस्य तदनियतत्वादाकास्मिकत्वापत्तेः । एतच्च-
नियतत्वाङ्गीकारेण समर्थने तु फलस्य एतन्नियतत्वेन ह्येतच्च प्र-
माणनियतत्वेन फलाद् एतत्त्वद्वारा प्रमाणनिर्णयस्यानपेक्षत्वा-
त् । उक्तवाचपादशपोऽहमिति यस्योत्तरमात्मानं दशमं पश्यामीति
जानामीति शब्दात् मयेमीति वा विशेषणस्युदये यत्नं विनापि
प्रमाणनिर्णयाच्छब्दे वक्षुरादिसहकारित्वस्य परोक्षवृत्तिजनकत्वस्य
च निश्चयेन शब्दात् प्रसक्तस्य सर्वपानुपपन्नत्वाच्च । अतोऽनुरो-
धेनापि कारणमिन्द्रियमेव । यत्पुनर्मध्यपादे प्रतियोग्यस्मरणार्थं
प्रातःकालीनमायुराभावज्ञानं छात्रदीपिकायामुक्तम् । तदपि न
शुक्तिसहम् । प्रातःप्रतियोगिनो बुद्धयनादित्वेन स्मरणाऽभावस्य
ध्वंसरूपताया अशक्यवचनत्वात् । मागभावास्तन्मावध्वंसत्वे
मथ्यात् मामपि तत्त्वत्वेन तदापि तदभावज्ञानमसंज्ञाज्ज्ञेद्वरूपत्वे-
ऽपि तथात्वाच्चाभावत्वेन संसर्गापावत्वादिना च तत्कारणताया
दुर्ग्रन्थत्वात् । सहकार्यन्तरापेक्षायामुक्तदोषमसंज्ञाच्च । अतः प्रश्नेन
प्रातःकालीनसंसर्गशब्दे जाने तस्य बुद्ध्याचारोहं विरोधसंसर्गे-
णाभावज्ञानं मानसं मायाद्वारकं वा मानमिति न तेन स्मरणाभावं-
स्य कारणत्वसिद्धिः । एतेनैव सहकारित्वमपि दत्तोत्तरम् । त-
स्मादभावज्ञानमभावयोग्यतया साधितमैन्द्रियकमेवेति निश्चयः ॥
इत्यभाववादः ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ उक्तमग्निकर्षणन्यमपि सर्विकल्पकं ज्ञानं
चाक्षुषादिभेदेन बुद्धितत्त्वा जन्यम् इति एतच्चिन्तयते । तत्र नेत्र-
निमीलने कृते बहिर्दृष्ट्यदार्ढ्यस्यैव कश्चिदाकारो नेत्रान्तर्भागतः ।
स आकारो न बाह्यवस्तुनः । आश्रयपतिहाय तत्र तस्यांशक्यव-
चनत्वात् । अतः स आन्तरस्यैव कस्यचन मवितुर्महीतीति तदा-

श्रमत्वेन सांख्यैराहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं दृष्टिज्ञामकं कल्प्यते । यथा
 हि प्रवचनमूत्रद्वयं— प्रयार्थप्रकाशालङ्काराद् दृष्टिसिद्धिः । भाग-
 गुणाभ्यां तत्त्वान्तरं दृष्टिरिति । अर्थस्तु— प्रमा पूर्वोक्तरीतिक-
 माकारज्ञानम् । तत्सदितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् । एवमुभय-
 विषालिलङ्काराद् दृष्टिसत्त्वानिश्चयः । यदि दृष्टिर्न स्यादुक्त आकारो
 न प्रतीयेत । अतैजत्वादचलं चक्षुर्विषकृष्टं विषयमप्राप्तुवत्
 तत्प्रकाशनं न कुर्यात् । जायते च तदुभयमनः सास्तीति निश्चयः ।
 एवं भागो विभागः अहङ्काराद्विभज्य विषयादेशावधिगमनं, गुणः
 उक्ताकारः । ताभ्यां कृत्वा आहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं दृष्टिरिति ।
 अभियुक्तोक्तिश्च— दृष्टयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य पञ्च च क
 अदृष्टानुग्रहात्तत्त्वान्तरं व्याख्यातव्योपिका इति । अमूर्तापास्तस्याः
 कथं क्रियेत्यतस्तृतीयं मूत्रम् । न द्रव्यनियमस्तयोगादिति । अ-
 नियतत्वाद् पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः । किन्तु यत्र
 यत् प्रमाणतः सिद्ध्यति तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दूरस्यवस्तुन
 आकारग्रहणदर्शनाद् सापि क्रियावतीत्यर्थ इति । एवं मायादा-
 दिनोऽपि अन्तःकरणविशिष्टस्य चैतन्यस्य प्रमातृत्वमङ्गीकृत्य त-
 स्मिन् ज्ञानमूक्ष्मादस्यार्थं विषयसंस्कारमाधातुं विषयेन्द्रियसन्नि-
 कर्षसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिमाणरूपां दृष्टिमङ्गीकुर्वन्ति । नै-
 यायिकादयस्तु नयनकिरणानां निर्गमनेन विषयमधिकर्षाज्ज्ञा-
 नम् । तेन च भावनासंस्काराण्यं गुणान्तरं चरमस्मृतिनाशमा-
 त्मन्यङ्गीकुर्वन्तो दृष्टिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तच्च नेत्रान्तरनुभवस्य
 सार्वजनीनत्वादप्रयोजकमिति दृष्टिः सर्वथाश्रुपैव । परन्तु या
 बुद्धिर्दृष्टिः संस्काराधानार्थं जन्यत इत्युच्यते सा दृष्टिर्वुद्धेर्न
 तत्त्वान्तरं, नाप्यन्तःकरणपरिणामान्तरम् । किन्तु बुद्धितत्त्वस्य
 कालध्रुवतत्त्वादिगुणकृतोऽवस्थाविशेष एव । नच तस्यावस्था-

विशेषत्वे निर्गमाभावेन विषयामंसर्गात् तदाकारकत्वं दृष्टेर्दुर्घट-
मिति शङ्क्यम् । मायागुणस्य रजमद्यञ्ज्वलत्वेन विशेषकत्वेन च
दर्पणे-मुखस्येव नेत्रगोलकेऽपि बाह्यविषयाकारसमर्पणे तदाका-
रस्य सुघटत्वात् । स एवं मायिक आकारो नयनकिरणेषु नेत्र-
मुद्रेणे मंसादृतेषु, गोलकान्तरानुभूयते । एवमेवेन्द्रियान्तरेऽपि
दृष्टिर्ज्ञातव्या । यद्यपि सा नानुभूयते तथापि तादृशसंस्काराभा-
नान्निश्चीयते । एकादशाऽसन्न मनसो हि दृत्तय आकूतयः पञ्च-
पियोऽभिमानः ॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति ईका-
दश बीरभूमीरिति जडभरतवाक्याच्च । भूमिषु पञ्चानां ज्ञेयत्वेन
विषयत्वम् । ततः पञ्चानां कार्यत्वेन पुरस्य स्वीकार्यत्वेन ज्ञेयम् ।
संस्कारस्तु ज्ञानस्य ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थेत्युक्तम् । बुद्धिश्च कर्म-
ज्ञानेन्द्रियानुग्राहिकेति वक्ष्यते । सा च दृष्टिद्वारैवानुगृह्णाती-
तीन्द्रियजम्पश्य विशिष्टज्ञानस्य नानाभेदाः । अतोऽवस्थयैव
निर्वाहे सांख्यमिमतस्यान्तःकरणातिरिक्तपदार्थान्तरत्वस्य नि-
ष्प्रमाणकत्वात् । कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ कामादेपदानि
शक्तानि, धीवद् लक्षणिकमिति मायावादिकल्पनाया अपि
वैरूप्यादिदोषप्रसूतत्वाच्च । तदुभयपक्षसंगतम् । अतो बुद्धे-
रवस्थाविशेष एव दृष्टिरिति निश्चयः । नन्विन्द्रियार्थमम्भ-
योगोत्तरं सम्प्रयुक्तार्थाकारममानो बुद्धावाकारो जायत इति
प्रमा भवतु । भ्रमादिकं तु न गविष्यति । युक्त्यादौ तद्विरुद्धस्य
रजताद्याकारस्याभावेन बुद्धौ मायाकृततत्त्वमर्पणयोगात् । अन्य-
थात्वातिप्रभृतीनां चानङ्गीकारादिति चेन्न । स्वभावगुणानुग्रहा-
देव तस्यापि सिद्धेः । पूर्वोत्पन्नस्य रजताद्याकारकसंस्कारस्य
रजसा बहिःक्षेपे सम्प्रयुक्तार्थाकारस्य तममावरणे च भ्रमस्य सुखेन
वक्तुं शक्यत्वात् । एवं नानाविधाद् गुणज्ञोभजदृष्टिभेदादेना-

न्येऽपि ज्ञानभेदा उच्येयाः । यदा विषयेन्द्रियसंयोगाभिर्विकल्प-
कं तदेन्द्रियदेशे बुद्ध्यर्थेति । तयेन्द्रियानुग्रहे सविकल्पकम् ।
अननुग्रहे तु न । वृत्त्यन्तरेण पूर्ववृत्तेर्नाशे सविकल्पकस्य संस्कार-
रूपेणावस्थानम् । तस्योद्बोधकैरुद्बोधे मायोपस्थापितमायिका-
ऽर्थसदकृता स्मृतिः । राजतै रागादिभिः संस्कारमावस्थे मायया
विषयाकारावरणपूर्वकं मायिकपदार्थसहितस्य ज्ञापनस्य गोलका-
ऽग्रभागे क्षेपे भ्रमः । किञ्चिदावरणं संशयः । सत्त्वेन सर्वधावरण-
भङ्गे विशेषस्यापि निवृत्तौ विशेषदर्शनमित्यादि । वृत्तिविषया
तु वृत्तिर्न भवतीत्यनुभवानुगारेणैव निधीयते । नच वृत्तीनां
गुणजन्यत्वे मानाभावः शङ्क्यः । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो
बुद्धिवृत्तयः * तानां विलक्षणो जीवः साक्षित्वे न विनिश्चित
इत्येकादशे हंशवाचयात् । संशयादिमवृत्तीनां तदवान्तरभेदत्वेन
तदनतिरेकात् । यत्तु जाग्रद्भोगपदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे
निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमेहेतोर-
रवश्यवाच्यत्वेन लापवादीश्वरेऽनुवृत्तीतानां परस्परौषमर्दका-
दिस्वभावानां गुणानामेवावस्थाहेतुत्वं साधीयः । तस्माद् बुद्धिगुण
जन्मा तदवस्था वृत्तिः । सा यदाऽनुवृत्त्याति तदा वक्ष्यमाणपञ्चि-
यया सविकल्पकं ज्ञानं जन्यते । तथाहि । अपिष्ठानं तथा कर्ता
करणं च पृथग्विधम् * त्रिविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्च-
मम् ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्वैत कर्म प्रारभते जरः * न्यायं वा
विपरीतं वा पश्यते तत्र हेतव इति गीतायां कार्यमात्रं प्रति पञ्च
हेतव उक्ताः । तत्रापिष्ठानं शरीरम् । कर्ता जीवः । करणं
वाद्याभ्यन्तरम् । चेष्टाः प्राणादिवायुवृत्तिणि । दैवं कालकर्मभग-
वदिच्छादि । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति * भ्रामयदं
सर्वभूतानि यन्त्राह्वयानि माययेति वाक्यादन्तर्यामी वा दैवपद-

वाच्यः । देवानां समूहो दैवमिति तत्तदिन्द्रियाभिष्ठातारो वा ।
 एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव कार-
 णानि । तत्राऽपि क्रमः । दैवानुकूल्येनाऽन्तर्यामिणा मनस्तत्तत्कार्या-
 ऽर्थं मेर्यते । तच्च इन्द्रियमेरणाय तत्तदिन्द्रियेण संसृज्यते । तत्र
 तत्तदिन्द्रियदेवतानुकूल्ये विषयसंसृष्टैरिन्द्रियैः स्वावच्छिन्ने मनसि
 पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पाद्यते । तदिन्द्रियदेशे बुद्धेर्दृष्टिः । ततो
 बुद्ध्यगापि दृष्टिद्वारा तदनुग्रहे सविकल्पकं भवति । चाक्षुषे तु
 नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति । इन्द्रियान्तरे तु किरणभा-
 वादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति । तदा क्रमेण सहैव वा
 निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उत्पद्यते ।
 ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । तत्र सविकल्पकं
 प्रमेयानन्यादनन्तविषयं भवति । तत्रापि कारणान्तरसमवधानेन
 संशयविपर्ययासनिश्चयस्मृतिभेदा जायति भवन्ति । यथासम्भवं
 स्वप्नेऽपि ते । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः ।
 इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरासिद्धं व्याप्यतां मनः ॥ चेतनां हरते बुद्धेः
 सन्वस्रोपमिव हृदादिति वाचयाद्विषयैरिन्द्रियाकर्षः । तत्तत्तैर्मन-
 सः । तच्चाद्यद्वाप्नोति तत्र कामोत्पत्तायुपादानबुद्धिः । तादृशे मनसि
 द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । न चेदममयोजकम् । कामिनीकुच-
 कुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेषूष्णतादिना त्वचो, रागादि-
 युक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि
 दध्यादेः पुनरास्यादनेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षस्यानुभव-
 सिद्धत्वात् । मनसश्च रूपद्वयं— बाह्यमान्तरं चेति । तृतीयस्कन्धे
 तच्चस्तुतौ पराहतान्तर्मनस इत्यस्य सुबोधिण्यां स्थितम् । तत्रा-
 न्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराकृष्यते ताद्विषयिणी हानोपादानबुद्धि-
 र्भवति । येन तु नाकृष्यते ताद्विषयिण्युपेक्षा बुद्धिरिति युगपन्नाना-

न्येऽपि ज्ञानभेदा उच्येताः । यदा विषयेन्द्रियसंयोगाभिविकल्प-
कं तदेन्द्रियदेशे बुद्धेर्दृष्टिः । तथेन्द्रियानुग्रहे सविकल्पकम् ।
अननुग्रहे तु न । वृत्त्यन्तरेण पूर्ववृत्तेर्नाशे सविकल्पकस्य संस्कार-
रूपेणावस्थानम् । तस्योद्बोधकैरुद्बोधे मायोपस्थापितमायिका-
ऽर्थसहकृता स्मृतिः । राजसौ रागादिभिः संस्कारभावस्ये मायया
विषयाकारावरणपूर्वकं मायिकपदार्थसहितस्य ज्ञापनस्य गोलका-
ऽग्रभागे सेवे भ्रमः । किञ्चिदावरणे संशयः । सत्त्वेन सर्वथावरण-
भङ्गे विज्ञेयस्यापि निवृत्तौ विशेषदर्शनमित्यादि । वृत्तिविषया
तु वृत्तिर्न भवतीत्यनुभवानुसारेणैव निश्चीयते । नच वृत्तीनां
गुणजन्यत्वे मानाभावः शङ्क्यः । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो
बुद्धिवृत्तयः * तामां विलसणो जीवः सासित्वे न विनिश्चित
इत्येकादशे ईतत्रापवाद । संशयादिमवृत्तीनां तदवान्तरभेदत्वेन
तदनतिरेकात् । यत्तु जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे
निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमहेतोर-
वश्यवाच्यत्वेन लाघवादीश्वरेच्छानुगृहीतानां परस्परौपमर्दका-
दिस्वभावाणां गुणानामेतावस्थाहेतुत्वं साधीयः । तस्माद् बुद्धिगुण
जन्मा तदवस्था वृत्तिः । सा यदाऽनुगृह्णाति तदा वक्ष्यमाणप्रक्रि-
यया सविकल्पकं ज्ञानं जन्यते । तथाहि । अधिष्ठानं तथा कर्ता
करणं च पृथग्विधम् * विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्च-
मम् ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्भूतं कर्म प्रारभते नरः * न्याय्यं वा
विपरीतं वा पश्येत् तत्र देव इति गीतार्था कार्यमात्रे मति पञ्च
हेतव उक्ताः । तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्त्ता जीवः । करणं
वाक्वाग्मन्तरम् । चेष्टाः प्राणादिवायुकर्माणि । दैवं कालकर्मभग-
वदिच्छादि । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठते * आत्मयन्त्रं
सर्वभूतानि यन्त्राकृतानि माययेति वाक्यादन्तर्यामी वा देवपद-

वाच्यः । देवानां समूहो दैवमिति तत्तादिन्द्रियाधिष्ठातारो वा ।
 एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव कार-
 णानि । तत्राऽप्यं क्रमः । दैवानुकूल्येनाऽन्तर्यामिणा मनस्तत्तत्कार्या-
 ऽर्थं मेर्यते । तच्च इन्द्रियपेरणाय तत्तादिन्द्रियेण संसृज्यते । तत्र
 तत्तादिन्द्रियदेवतानुकूल्ये विषयसंसृष्टैरिन्द्रियैः स्वावच्छिन्ने मनासि
 पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पाद्यते । तदिन्द्रियदेशे बुद्धेर्दृष्टिः । ततो
 बुद्ध्यापि दृष्टद्वारा तदनुग्रहे सविकल्पकं भवति । चाक्षुषे तु
 नयनाकेरणा विषयपर्यन्तं गच्छति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभा-
 यादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति । तदा क्रमेण सदैव वा
 निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तादिन्द्रियसंसृष्टे मनासि उत्पद्यते ।
 ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । तत्र सविकल्पकं
 प्रमेयानन्त्यादनन्तविधं भवति । तत्रापि कारणान्तरसम्बधानेन
 संशयविपर्ययादिनिश्चयस्मृतिभेदा जायति भवन्ति । यथासम्भवं
 स्वप्नेऽपि ते । सविकल्पकमन्वहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः ।
 इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं व्यापृतं मनः चेतनां हरते बुद्धेः
 सत्यस्तोषमिव हृदादिति वाचयाद्विषयेरिन्द्रियाकर्षः । तत्तत्सौमन-
 सः । तच्चाद्युद्गमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः । तादृशो मनासि
 द्वेपोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । न चेदममयोजकम् । कामिनीकुच-
 कुम्भदर्शनादी चक्षुरः, शीतलदेकालेष्पृष्मादिना त्वचो, रागादि-
 युक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि
 दध्यादेः पुनराभ्यादनेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षस्यानुभव-
 सिद्धत्वात् । मनसश्च रूपद्रव्यं— ब्राह्मणान्तं चेति । तृतीयस्कन्धे
 तच्चान्तुर्गो पराहृतान्तर्धनस इत्यस्य सुचोचिन्त्यां स्थितम् । तत्रा-
 न्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराकृत्यते तद्विषयिणी हानोपादानबुद्धि-
 र्भवति । येन तु नाकृत्यते तद्विषयिण्युपेक्षा बुद्धिरिति सुगमज्ञाना-

बुद्धिसत्त्वम् । नच तत्र वेगाद् योगपद्याभिमान एवेति वाच्यम् ।
 एकाग्रदशायां पुस्तकदर्शने युगपन्नासरापेक्षास्थले वेगाङ्गीकार-
 स्थानुभवविरुद्धत्वात् । अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति । यदा मनसो-
 ऽनाकर्षणदोषेणाबुद्धिः । अत एव तस्या न स्थिरत्वम् । अभ्या-
 साद्यमायात्वात् । इदञ्च सर्वं ज्ञानमन्तःकरणायध्यासाज्जीवात्मा
 स्वस्मिन्नभिमन्यत इत्यस्य ज्ञानस्य लौकिकानामात्मधर्मवत्तत्वाद्
 इति । मन्तःकरणायध्यासस्तु हृदयदेशे जीवस्थानतःकरणानां च
 स्थितत्वात्तेषु तत्प्रतिबिम्बे तस्य प्रतिबिम्बस्तेन्द्रियेषु प्रतिबिम्बा-
 न्तरे इन्द्रयाध्यासस्तस्य देहे मातृबिम्बे देहाध्यासश्च भवति । म-
 तिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु संक्रमेण भवति सूर्यस्येव, ननु मुख-
 स्येव तन्निधिमित्रेणेति निर्णेतं, यथा नलस्य आभास इत्यत्र तृती-
 यस्य मत्प्रतिबिम्बेऽध्यासे । एवञ्च पूर्वकृतस्य पारम्यकर्मणः पववस्य
 जाग्रति फलभोगो भोगैः क्रियमाण आहारभ्रमादिभिर्बुद्ध्या निद्रा
 भवति । तदा स्वापस्वप्रवृत्तिः । तत्रायं हृदयदेशाभिःसृज्यं दिताभि-
 धानासु शुक्लनीलहरितलोहितपीतरसमृतासु केशसदस्त्रपागवदन्धी-
 यु द्वाभमृत्तिसदस्त्रमण्डपाकासु तस्यां तस्यां विदीश्वरेच्छादिवशेन
 अन्तर्यामिःकरणान्पादाय परिवर्तते । तदा चैतन्यसंकोचनेन बहि-
 रिन्द्रियेषु मनसि च प्रकाशासंक्रमात् प्रतिबिम्बो न भवति ।
 बुद्ध्यहंकारयोरेव तु भवति । तदा बुद्धिसाहेतोऽहङ्काराध्यासेन
 स्वाप्ते मुखदुःखादि भुङ्क्ते । तत्र प्रकाशो भगवतो, विषयश्च
 मायिकः, भोगो बुद्धिः करणं, भोगश्चाहंकारे । यदा पुनर्निद्रायां
 तमसि बद्धे ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽपि तैः सर्वैः सह पुरीतानि
 भविशानि । पुण्डरीकाकारो मामपिण्डो हृदयम् । तद्वेष्टिता मातुः
 पुरीतञ्जलेनोच्यते । तदा मृपुष्टिः । कदाचिद्भगवदिच्छया
 तस्य हृदयस्थान्तर्प आकाशश्चैवाच्यः परमात्मा तत्र सम्पद्य शैतो

द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मासंस्पर्शाद् दुःखाभावः । द्वितीयस्या
परमानन्द इति विशेषः । ततः पुनर्मग्नवदिच्छादिवशेन परमात्मनः
सकाशात् सर्वेषां माणादीनामात्मान्तानां व्युत्थरणम् । ततो
जागरणे स्वस्थानस्थितिः । पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनुभवादिश्चेति ॥

नैयायिकास्तु— आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इ-
न्द्रियमर्पणेति क्रमेणात्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्मधर्मत्वं जल्पज्ञान-
स्याहुः । तत्तु श्रुतिविरोधादेवापान्नम् । विभोर्निरवयवस्यात्मनः
संयोगं मति कर्तृत्वायोगाच्च । नचान्यतरकर्मण एव संयोगस्तत्रा-
स्त्विति वाच्यम् । मनस एव कर्तृत्वापातात् । तस्यैव क्रियाश्रय-
त्वात् । जीवे गुणाधीनत्वेन कर्तृत्वायोगादिति ॥

मायावादिनस्तु— ब्रह्मात्मकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य
मतिविम्बे तस्यैव व्याहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिदुपरागावरण-
भङ्गाभेदाभिप्रायवशाद्विषय किञ्चिद्व्यवस्थायाहुः ॥ तदप्यसङ्ग-
तम् ॥ मतिविम्बस्य यस्तुमशङ्क्यत्वात् । ब्रह्मणो नीरूपत्वात् ।
सुदेष्टास्वच्छत्वात् । दर्पणवत् किञ्चिदेशावच्छिन्नस्वच्छत्वमङ्गीकृ-
ताकाशास्येव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सचिददा-
मन्दरूपत्वेन सदानन्दयोरपि प्रतिबिम्बापातात् । नयेष्टापत्तिः ।
ज्ञानवशयोरपि भानापत्तेः । सर्वदा सर्वेणापन्तःशरीरस्थसर्वज्ञाना-
पत्तेः । मतिविम्बापरस्त्वयोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्यैवान्तराणां
नाज्यादीनामपमिश्रितत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽपि बाधकमायात् । कि-
ञ्चाविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः
सर्वपदार्थमंशुत्वाद् बाधकमायेनाविद्यायामपि सर्वप्रतिबिम्बसम्भ-
वेन तथाऽमंशे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वभादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इव
तेषामपि सर्वमंगुलत्वात् साक्षित्वाच्च यदि विनैव स्वरूपैकन्येन
मर्माविधानकभावाः शत्रयवचनत्वेन यन्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञा

स्यात् । नचान्तःकरणभेदेन ममातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापक-
 त्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंमृष्टतया ममातृभेदस्याप्यकिञ्चित्कर-
 त्वात् । संसर्गनौद्ये एकस्वैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येवम-
 हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुनाकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निर-
 सिद्धं शक्यत्वात् । ननु दूषणद्वाराणां व्यापकानेकजीवत्वाद्,
 किन्तु व्यापककजीवत्वाद्ऽस्तु । तथाच तस्य सर्वज्ञतायामिष्टाप-
 चिरितिचेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यथेकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् ।
 न चैवम् । अविशेषेणैकस्वैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविष्टोपहि-
 तस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु संमृष्टत्वाच्च
 ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वेषु प्रतिबिम्बेषु सर्वज्ञतायां बाधकाभा-
 वात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रोति वाच्यम् । ब्रह्माविष्णु-
 शिवादिशरीराऽऽन्त्येन सर्वज्ञतामविषादकशास्त्रविरोधापातात् ।
 नचाविष्टोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन ममातृभेदात्तदना-
 कटस्थस्यैव ज्ञानं ममातृभवेत्यपीति न सर्वत्र सार्वज्ञापचिरिति
 वाच्यम् । ममात्रभेदे करणभेदस्वेव सार्वभेदे ममातृभेदस्याप्य-
 ऽप्ययोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्या-
 ऽविष्टोपहितरूपेण न साक्षित्वं, किन्त्वऽन्तःकरणोपहितरूपेण ।
 तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदाच्च सार्वज्ञापचिरिति वाच्यम् । अम-
 योजकत्वान्नतया सत्यपि हृदयमाटीमृष्टीनामान्तराणामन्तःकरणे
 प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं तस्य निर्वाणमित्यान्तरमवज्ञतायां दुर्वा-
 त्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरद्वीक्षित इतिचेन्मैवम् ।
 यदयं न स्वीक्रियते, कस्तत्र हेतुः । न तावदसाक्षिभिः । अविद्याया
 व्यापकत्वात् । नापि बिम्बान्नोक्तसंयोगाभावात् । सूर्यादेर्विद्यमान-
 त्वात् । अन्तर्दृष्टतद्वर्णप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनाऽऽन्तरवस्तूनां
 प्रतिबिम्बदर्शनादिहापि जीवैकतन्मप्रकाशितान्तःकरणसंमृष्ट आ-

न्तरविम्ब आलोकान्तरासंयोगानपेक्षणात् । जीवनेतन्मेवान्तरम-
 काशानङ्गीकारे साक्षात्संमृष्टान्तःकरणतद्दर्मादीनामप्यनवभासप्र-
 सङ्गात् । यत्ने च तदवभासे तद्देव तत्संमृष्टानामप्यवभासाद् अह-
 ङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् । संस्काराधायक-
 स्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अपेक्षमतिविम्बावरुद्धे दर्पणादावन्य-
 स्य प्रतिविम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रति-
 विम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिविम्बाभावे हेतुरिति विभा-
 व्यते । तदप्यसङ्गतम् । एकप्रतिविम्बावरुद्धेऽन्यप्रतिविम्बस्तदा न
 भवति यदा विम्बान्तरं पूर्वविम्बव्यवधेयं भवति । ६६ तु ब्रह्मणो
 व्यापकत्वेन पारेञ्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्गतित्वेन तदव्यवधेय-
 स्वाभावात् जीवेन तत्प्रतिविम्बावरुद्धे इति दुर्गार एव सर्वेषां प्र-
 तिविम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिविम्बस्तथापि न जीवस्य
 सर्वज्ञापत्तिर्भवति । जीवसाक्षिवादस्यानङ्गीकारात् । तथा सति
 कूटस्थवैतन्यं वा जीवाभिन्नं सर्वप्रसम्भूतं सुदं ब्रह्मैव वा परमेश्वर-
 स्यैव क्वान्तरं वा साक्षी भविष्यति । तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदो-
 षः । जीवस्तु यथा गर्वगतं गोत्वमाप्त्यर्थं स्वमानादश्वदिसाङ्गि-
 रेवाभावेऽपि सास्नादिमदव्यक्ती संसृज्यते तथा विषयादौ सन्नपि
 जीवः स्वभावाद् अन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरि-
 णामो एतिरूपां नयनद्वारेण निर्गतं चक्षुरभिचञ्छति दीर्घम-
 माकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति तदा तमुपाकृत्य जीवस्तं वि-
 षयं गोचरयति । केवलान्यदास्य एणाद्वैतः पिण्डममाकृतादि-
 दास्यत्वेन केवलजीववैतन्याप्रकाशस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्यु-
 पाकृतत्वात्प्रकाशपक्षं युक्तमिति विदुषामर्थत्वेन एतिनिर्गमयपक्षस्य
 शंसनं गृह्यविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिद्भेदमुपपत्स्यत
 । इति चेन्नैवम् । एवं स्वभावसादेन गमापानेऽपि जीवस्य प्रकाशप्र-

तिविम्बत्वादविच्छिन्नत्वे च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वप्नज्योतिष्प्र-
 तिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वा-
 ऽनादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनैव वृत्त्युपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृत्तैव
 स्युः । किञ्च । अपःविण्डसमारोहेण दाहकस्याग्नेः साक्षात्सं-
 दृष्टादहकत्वदर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षाद्-
 न्ताकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं एतदा सुवचयितव्यं : करणे प्रतिविम्ब-
 तानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुपविशेत् । एतत्तत्स्वैव-
 मेव गोत्वस्य सकलगोच्यव्यक्तिध्वैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरण-
 संसर्गस्य वक्तव्यत्वात्, तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण
 तत्तद्विषयप्राप्ती तत्तद्वृत्त्युपाकृतस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयपराग-
 सम्भवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयार्था गोचरीकरणे बाधकभावेन
 किञ्चिद्व्यङ्ग्यस्यानुपपन्नत्वमेव । अतो विषयविषयिभावो वा, वि-
 षयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीव-
 विषययोः परम्परासम्बन्धो वा अन्तःकरण इत्युपादानम्य जीव-
 स्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारण-
 संयोगात् साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयाव-
 भागकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नमहाचैतन्याभेदाभिच्यक्तिद्वारा
 विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यात्कजन चिदुपरागत्वेना-
 भिव्यक्तिरतं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन वृत्तिजनकानां चा-
 न्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वेषां सर्वज्ञताप-
 चिरनिर्वाणैव । तथाप्यनुपपत्तेः विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे प्रे-
 म्य चैत्रदर्शनेऽहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानावचिरभिकायानीति फ-
 ल्गुण्येवैवानि कृतानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृत्तान् स्वयमप्रकाशमान-
 तथा विषयाननवमासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणविरो-

धानेन तत्रैवाभिष्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः
 किञ्चिज्ज्ञत्वार्थपालम्भ्यते तदाप्यावरणस्य हृद्युपरागतिरोभाष्य-
 त्वाज्जाते हृद्युपरागे तेनावरणभङ्गे सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्त-
 त्ताद्विषयेष्वभिष्यक्तस्तं विषयं प्रकाशयेद्देवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वो-
 पपत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य तद्योतककाशेन महा-
 न्यकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाज्ञाननाशो वा, पटवद संवेष्टनं वा, भीत-
 भटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृ-
 त्तिर्नमृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरकत्वस्याभाष्यं वा, मूलाज्ञानाव-
 स्थाभेदरूपाज्ञानान्तरेनाशो वाऽन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो नि-
 रुच्यताम् । स सर्वोऽपि हृद्युपरागजन्य एवेति जाते हृद्युपरागे
 पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञैवावातीति
 नैवेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः । नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने
 पूर्वजन्मानुसन्धानादर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजक-
 त्वं पल्लवमिति स एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु ।
 तथान व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरण-
 वृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरिति चेन्न ।
 शरीरभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकताया योगिकापव्यूहे जातिभ्यरे
 भूतादौ च व्यवभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यन्यत्वात् एतेनै-
 ष भोगापननभेदस्य विशिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोज-
 कत्वं परास्मं बोध्यम् । उच्यदायुषदोदण्डाः पतिनस्य शिरोऽक्षि-
 भिः ७ पश्यन्ता पातयन्ति स्म कथन्या अप्यरीम् शुधीति
 भारते भूतार्थादाय । नच योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषेणानु-
 सन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्पन्नमज्ञाताज्ञाननुसन्धानप्रयोज-
 त्वहानिरिति वाच्यम् । यदप्यु व्यवभिचारदर्शनात् । एकत्र तथा दर्शने
 द्वौ नमिहाननुसन्धानन्यत्वाविधायः प्रमाणाविशेषप्रयोजनवशात्

कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथा दर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु
मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः
शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च न पूर्वोक्तोपाधीनामनुसन्धानतन्त्रार्थसाधी-
यः । नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिमृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्या-
न्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्निषाग्निमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुम-
न्यनानाभावमसद्भावात् । साक्षैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेद-
स्याभयोजकत्वाच्चत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः । अ-
न्तःकरणवैजात्येन समर्थने तु मज्जत्वेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्य-
मेव । पादेन स्पृशामि, कर्णोऽभ्यां, शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति
यादृशकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत्त्वेन तेनान्तःकरणेन तच्च ज्ञानामी-
क्षादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात् । मृष्टिदृष्टिवादमा-
लम्ब्यान्तःकरणैकवाऽङ्गीकारेण समर्थनेऽपि यदिःकरणवैजात्य-
स्याभयोजकत्वादुक्तदूषणं निर्वाधमेव । नच फलशलाघान्तःकर-
णभेदस्याभयोजकत्वमिति वाच्यम् । फलशलस्य साधनभेदक-
ल्पनाभाजप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अभयोजकत्वात् । फल-
शलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः
मातिविम्बो जीव इति पक्षे कथमापि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः ।
ननु तर्हस्तु नानाणुजीववादः । तथा सखन्तःकरणे मातिविम्बित-
त्वेनान्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वमंसर्गाभावाच्च सर्वज्ञताप-
त्तिर्भवित्री । विषयमंकाशस्तु विषयममृष्टदृष्टिद्वारा तदागसलिल-
स्य कुल्याद्वारा केदारमलिनैकवद्विषयावच्छिन्नवत्त्वेनान्याभेदा-
ऽभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपास्यत इति चेत् । भेदमुक्तं
भानि । सलिल एको द्रष्टा भवतीति भुक्ता सुपुष्पावेव जीवव्रक्षणो-
रेकीभावश्रवणात्तदितरञ्च नदूषणमे श्रुतिविरोधाज्जाग्रदादी व्याव-
र्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणमत्त्वं विम्बप्रतिविम्बयोरिव जीव-

प्रसङ्गोत्प्रेक्षयाशङ्कयन्ननत्वात् । किञ्च जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदे-
 ऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्यत
 इति नोक्तदूषणोद्धारसम्भारः । यदि च विम्बभूतं विषयाधिष्ठान-
 चैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धन्याभाद् विषयप्रकाशकमित्या-
 ध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु वि-
 म्वत्ताविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति
 विभाव्यते तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मणा त्वैकीभावोऽस्य
 जात एवेति अहं घट इत्यकारकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकर-
 णतादात्म्यापत्त्याऽहमिति ज्ञानवत् । अन्तःकरणधर्माणां सुखा-
 दीनां स्वस्मिन्निमित्तमनवद्विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गः । अयं घट
 इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयावच्छिन्नं प्रसङ्गचैतन्यं
 विषयसंमृष्टाया वृत्तेश्चप्रमाणे विषयप्रकाशकं प्रतिविम्बमर्पयति । तस्य
 प्रतिविम्बस्य जीवैकीभावे विषयप्रतिरिति विभाव्यते तदा तु वृ-
 त्तामसप्रसङ्गः । अस्तन्तराचरन्दे दर्पणादौ प्रतिविम्बादर्शनाच्चद्विषय-
 संमृष्टेऽप्रमाणे प्रत्यक्षप्रतिविम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाभावप्रसङ्गेः ।
 किञ्च प्रतिविम्बापेकं चैतन्यं यदि विषयाद् यदिस्तदा तस्य वृत्ति-
 संमृष्टत्वात् प्रतिविम्बायोगः । यदि च विषयान्तस्तदापि वि-
 षयेण व्यपधानात् तथा । यदि विषयाद् दूरवर्तिनस्तदा विषयाव-
 च्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च, अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिविम्ब-
 स्वाणुत्वादूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् माणानामपि निर्ग-
 मापत्तिः । नमुक्तं यन्तं माणोऽनूत्क्राम्यति श्रुतेः । किञ्चैवं कल्पनैक-
 शणत्वे गोलरूपात् तैमल्यस्य वेगवशो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्ग-
 मादेव प्रमादृष्टिनिषयचैतन्यमभेदमिदृश्याविषयप्रकाशसम्भवे गो-
 लकानिरिक्तेन्द्रियरूपव्यापि ह्यगच्छात् । अस्मादनादरणीया एवेते
 यथाः । एतेन प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यमभेदो ज्ञानस्य

मत्स्यसत्त्वप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । किञ्च यत्र भ्रमन् एते दृष्टे
 तत्र दृष्टुं शक्यं तस्य भ्रमणस्य विषयनिष्ठत्वाभावेन तत्तद्विदुषा-
 गायेत्याह तदग्रहणापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तत्रनन्यत इति
 सुवेन तद्वद्वहसम्भन इति वाच्यम् । दृष्ट्या घटाकारिकया आ-
 वरणाभिपद्येन अभ्युपगमि विज्ञेयस्याशयवचनत्वात् । किञ्च दृ-
 ष्या विषयचैतन्याभेदाभिष्येकावधि विषयप्रकाशके प्रत्यक्षे तन्मे
 तत्तद्व्यावृत्तपदपदेशे तदनुभवनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् दृष्टिपा-
 त्रजनकस्योन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारणत्वावच्छेदकं सम्प्रयोगे-
 नापि विषये तदाधानायोगादन्तःकारणावच्छेदेऽप्यहं भ्रमामीश-
 ननुभावाद् स भ्रमः सर्वत्रालम्ब्यसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्यात्
 वशात्पसन्त घटदेवेऽनुभूयते तस्याचक्षेसावच्छेदेन जायमाने मनो-
 धर्मक्षये ज्ञानेऽस्ति । तच्चेदं प्रमातृविषयचैतन्याभिप्रेतं स्यात् तदा
 स भ्रमः सर्वानुभवरगोचरः स्यात् । यस्मात्तैवं तस्मात्तज्ज्ञानं कार्य-
 क्षमं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादिसूत्रे इदमाकारदृ-
 ष्टौ सत्त्वामपि रजतादयामदर्शनादंशत एवावरणनाश इत्यंशान्तरेण
 भ्रमनिषेधेऽपि मधिक्यतीति न तदनुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 विषये तत्तत्त्वेऽप्येवमापि तदनुभवपक्षः । अन्येषां घटद्रष्टृणां
 प्रमाणे दृष्ट्या तदंशावरणनाशादस्यादि तदनुभववापत्तेश्च विषया-
 श्रितानवरणवत्त्वस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितपक्षे वृत्तरीत्या प्रमाणरि-
 प्रमाणे प्रमेये च वस्तुनशक्त्यत्वेन घटकुटीरपातवदननुभवस्य स-
 र्वानुभवरगोचरत्वस्य बाधनाच्छुक्तिरजतस्याप्येतत्तत्त्वत्वात् । एवं
 मूलाज्ञानावस्थाक्याज्ञानान्तो नानात्वपक्षीकृत्य घटावरकाज्ञानस्य
 घटाकारकदृष्ट्या निवृत्तावपि नैश्वल्यावरकस्यानिवृत्त्या भ्रमविज्ञे-
 यादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठत्वेन तस्य वाच्येति चैतन्याभेदस्य
 पूर्ववदेवाभिदेः । एतेर्ज्ञानाऽऽत्मकत्वप्राप्तकल्पनया तस्योत्पत्तिना-

शशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नात्वात्कल्पनयोगुरुत्वादः
 प्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाद्यानगतावरणशक्तिमात्रनि-
 वृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्च-
 त्वावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्तकताया
 अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोऽप्रत्यक्षे तु प्रतिवि-
 म्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य ततो वि-
 प्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बाद् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव
 दुर्बलत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् । अतो
 जन्यज्ञानस्य इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनाच्छक्तिप्रादुर्भावे
 कोशादिषु मेक्षोपलब्धिश्चित्संविदिति चिदादिभिः सह बुद्धेरैका-
 ध्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्तत्वा-
 च्च । जन्यज्ञानमतिरिक्तमेवेति । तदुत्पत्तिमनादी च पूर्वोक्तरीति-
 कैवेति निश्चयः ॥

भगवत्साक्षात्कारे तु नैया मनादी । तस्य प्रमेयबलादेव भव-
 नात् । नापमात्रेति श्रुतावेतरसाधननिरासेनोपलक्षणावेषया नि-
 रस्तत्वात् । उत्तरार्द्धे वरणस्य लाभसाधनत्वकल्पने स्वस्यैव तनुवि-
 षरणमाधनत्वोक्तेऽर्थः । वरणं चानुग्रहः । स च घर्मान्तरमेव, न तु
 फलदिप्ता । यस्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । स च भक्ति-
 भीतमृतः । भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्या त्वनन्यया शक्यः,
 भक्त्याऽहमेकया ग्राह इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशार्था तु
 यो सर्वे पश्यन्ति त्याकारेकया मामान्येच्छयापि दर्शनम् । तत्रापि
 नानाविधाभिः । यथा, मल्लानापशानिरिसादौ । एवञ्च भक्त्या
 मामान्येच्छया चेति द्वेषा दर्शनम् । उभयधापि प्रमेयबलेनैव
 कारणमिति न विरोधः । स्वमाधनमामान्यादौर्भेददर्शनज्ञानं त्व-
 पिधानमावात् । अथ एव, अविज्ञानं विज्ञानार्ता विज्ञानमविज्ञान-

तामिसादिश्रुतिः सङ्गच्छते । मनसैवानुदष्टव्य इत्यादावपि प्रमे-
यफलानुगृहीतमेव तदभिप्रेत्येति श्रुत्यन्तराविरोधायानुसन्धेयमिति
शुभम् ॥

एवं विशेषबोधाय मन्त्रार्थं विनिरूपितम् ।

अनुमाने त्वितरवन्न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

तथापि शब्दबोधाय मन्त्रान्तस्थापे पूर्ये ।

मन्त्रिणां काश्चिदाश्रय तत्तत्वरूपं निरूप्यते ॥

अनुमितिकरणमनुमानम् । दण्डादिवारणाय मित्तीति । वायु-
रादिवारणायान्विति । करणव्युत्पत्तिबोधनाय करणमिति । अ-
नुमितेः फलत्वेन स्वं प्रति स्वस्य करणान्वायोगात् । अतः समु-
दितमुपाद्यम् । नच लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरेव्याच्छाब्दबोधा-
नुपपत्तिः । अनुमानपदवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनादोषा-
दिति केचित् । वस्तुतस्तु शब्दबोधस्य शक्तिप्रदापीनत्वेन गृही-
तशक्तेर्लक्षणीयशब्देभ्योऽनुमितेः सम्बन्धि करणमिति बोधस्य
सुखेनोपात्तत्वा शङ्काया एवानुदयाद्यदेवोऽप्यदोषादिति युक्तम् ।
ननु योतिष्ठावापयश्रवणे किमनुमानपदवाच्यमित्याकाङ्क्षायां तत्पू-
र्तये लक्षणवक्ष्यक्यनाद् अनुमितिकरणम् अनुमानपदवाच्यमिति
बोधो विवक्षित इति ऐक्याङ्गीकारे तस्याऽनुपपत्तिरेवेति चेन्न ।
अनुमानपदवाच्यत्वस्य श्रोतृनुदयादृष्टत्वेन श्रुतेऽनुमानपदार्थे
सादृशबोधस्यार्थव्यादेव मिदं । ज्ञानकरणकं ज्ञानम् अनुमि-
तिः । आत्मवारणाय करणरूपमिति । वेदान्तनये तस्य ज्ञान-
रूपत्वान् । प्रत्यक्षवारणाय ज्ञानेति । नच स्मृतेरपि संस्कार-
द्वारानुभवाज्जन्तत्वेन ज्ञानकरणकत्वाद् उपमितेरप्यतिदेशवारणार्थ-
स्मरणद्वारा सादृश्यज्ञानजन्यत्वान् तदुपपत्तिवारणाय व्याप्तिज्ञानेति
चक्रवर्णमिति वाच्यमादिद्वान्ते सादृश्यज्ञानादेः सदकारितया नि-

धेनोपमितेश्चक्षुरादिकरणकत्वेन तत्रातिव्याप्यभावात् । संस्कार-
 स्य चानुभवमूर्त्तावस्थारूपत्वादवस्थायाश्च स्वरूपानतिरिक्तत्वात् ।
 स्मृतेरपि हानिकरणकत्वाभावेन तत्राप्यतिव्याप्यभावान्न । ताव-
 तैव तयोर्वारणात् । करणभूतं ज्ञानं व्याप्तिज्ञानमेवेति फलबलादे-
 वाचनीयते । अतो न काप्यनुपपत्तिः । न च व्याप्तिकरणकमिति
 सम्यक् । अज्ञातायास्तस्या अनुमितजनकनकत्वान् । नापि
 व्याप्तिज्ञानजन्यमिति युक्तम् । व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायेऽतिव्याप्तेः ।
 अत्र एव ज्ञापयानव्याप्तिजन्यमित्यापि न । अनुव्यवसाये विषय-
 ज्ञानात्मनां प्रयाणामपि विषयत्वेन जनकतया तस्य तादृशव्या-
 प्तिजन्यत्वात् । यदा, परामुप्यमाणा लिङ्गलिङ्गपरामर्शान्यतरव्या-
 पारकज्ञानकरणकं ज्ञानं सा । तेन व्याप्तिज्ञानसाध्यज्ञानहेतुज्ञानादेः
 करणत्वेऽपि न क्षतिः । व्यापारेण दोषनिरासात् । अत्र लिङ्ग-
 व्यापारपक्षेऽतीतानामतदुपाश्रानुमितिरिति प्रागेवोपपादितम् ।
 परामर्शव्यापारपक्षस्तु मनान्तरबोधनमात्रार्थः । व्याप्तिविशिष्टत्वे
 मति पक्षपक्षत्वं लिङ्गत्वम् । पक्षत्वं च आहार्यानादाद्याऽन्यतरम-
 न्देद्विषयमाध्यक्षत्वम् । तेन सिद्धाध्यापिषायां मत्तामार्हायमंशय-
 विषयतामस्मात् साध्यनिश्चयसत्त्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिस्तु,
 अव्यभिचारितं हेतोः साध्यमायानाधिकरणम् । यत्र यत्र हेतुस्तत्र
 तत्र साध्यं, यत्र यत्र साध्याभावस्तत्र तत्र हेत्वभाव इति नियमो-
 ऽव्यभिचारः । तद्विशिष्टत्वमव्यभिचारितत्वम् । सिद्धाध्यापिषायां
 सतां माधकत्वेनोपादीयमानत्वं हेतुत्वम् । सिद्धाध्यापिषाविषयत्वं
 माध्यमम् । एकाधिकरणशक्तित्वं मायानाधिकरणम् । तद्वान्,
 उक्तज्ञाव्यभिचारविशिष्टं हेतुनिष्ठं साध्याधिकरणशक्तित्वं व्या-
 प्तिरित्यर्थः । इदमेव सांख्यप्रवचनसूत्रे उक्तम् । नियतधर्मसाहित्ये
 उपपारेकतरस्य वा व्याप्तिरिति । उपयोः समव्याप्तिकयोः कृतक-

पेक्षया हेतुमाश्रित्यासन्ताभावाप्रतिषेधिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्या-
 प्तिरिति लक्षणं पूर्वोक्ताविवक्षामात्रेणैव निर्वहतीति तदेव साध्विति
 दिक् ॥ शङ्कराचार्यास्तु गोपालकृटिकायां धूमस्य सत्त्वेन बद्ध्या-
 ऽसत्त्वेन प्रसिद्धानुमाने व्यभिचारं दर्शयन्ति । नचाविच्छिन्नमूल्या-
 ऽर्ध्रलिलहधूमलोत्पाया एव हेतुत्वमिति चिन्तामण्युक्तमपि सम्पक् ।
 स्वल्पधूमेनान्यत्रानुमितसमुदयापत्तेः । नाप्यविच्छिन्नमूलत्वमात्र-
 मत्र विवक्षितमिति युक्तम् । गोपालकृटिकायां तथात्वेऽपि बद्धप-
 ऽभावात् । नचोत्पत्तिदेशस्यैव मूलत्वमगो न दोष इत्यपि युक्तम् ।
 तथापि गुणीयन्त्रधूमे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । गुणीयन्त्राभि-
 र्गस्य दूरं गतापामेव गुलिकायां यन्त्रमुखे धूमदर्शनात् । नच
 तत्राग्निस्त्रापनदेश एव मूर्त्यर्थात् युक्तम् । तत्र तद्वचनरे धूमानुप-
 लम्भात् । नापि यन्त्रान्तर्देशस्तथा । मानाभावात् । अगो बद्धिः
 पूर्वमौपधे प्रविश्य ततो गुलिको प्रविश्यपास्त्य चोद्वेग्यन्त्रेव धूममु-
 त्पाद्य यानीति यन्त्रमुखं वा बद्धिसत्त्वान्तर्देशो वा मूले देशः ।
 तत्र च दर्शनावसरे बद्धयभावात्तद्गीत्या नैवापेक्षापेक्षाऽपि व्यभि-
 चारो न वारयितुं शक्यः । तथाचानेत्ये वानुनि साध्यमूने
 साध्यस्य हेतुपूर्वकान्तिनिमगतायाप्रत्येकानुमितिर्न तु तद्देशकाल-
 विशिष्टाया अपि मत्तायाः । निते तु साध्ये कालविशिष्टाया
 अपीत्यादं बोध्यम् ॥

ज्ञानं कारणमाहुः । उच्यतेऽपि सम्बन्धव्याभिचाराभावान्ननुपि-
 तेयैयार्थत्वहानिः । अनुमानं च द्विविधम् । केवलव्यतिरेक-
 न्वयव्यतिरेकमेदात् । तत्र यन्नव्यतिरेके यस्य हेतोः साध्यसह-
 चारो न लभ्यते, किन्तु व्यतिरेकव्याप्तिमान् स हेतुः केवलव्यति-
 रेकी । तादृशहेतुकं यदनुमानं तच्चथा । यथा पृथिवी इतरेभ्यो
 भिद्यते पृथिवीत्वमिति हेतुसाध्ययोः । साध्याभावहेत्वभावयोश्च
 यत्र व्याप्तिः सोऽन्वयव्यतिरेकी हेतुः । तादृशहेतुकं यदनुमानं तथा ।
 यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति मतिज्ञानुमानमाह द्विविधमपि स्वा-
 र्थपरार्थमेदात् पुनर्द्विविधम् । तत्र स्वार्थं तत्तमेव । परार्थं न्याय-
 पूर्वकम् । न्यायो नामावयवोपकृतावयव । अवयवाश्चावयवि-
 प्रायस्य महावाक्यस्यावयवा इवैकदेशाः । ते च मतिज्ञाहेतुदाहर-
 णोपनयनिगमनाख्याः पक्षेति नैयायिकाः, कापिलश्च । तत्र सा-
 ध्यविशिष्टपक्षमतिपादकं वाक्यं मतिज्ञा । यथा पर्वतो वह्निमानि-
 ति । तत् कुन इत्याकाङ्क्षायां । पक्षम्यन्तं व्याप्यमतिपादकं वचनं
 हेतुः । यथा धूमादिति । कुतो धूमस्य वह्न्यनुमापकत्वंमित्याका-
 ङ्क्षायां धूमे वह्निनिरूपितव्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्पुमे क्रमेण मतिपा-
 द्ये । तत्र सन्धासिकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । यथा यो यो धूम-
 वान् स स वह्निमान् । यथा महानसम् । यदेवं तदेवं, यथा महा-
 नसमिति वा इसन्वयव्याप्तौ । व्यतिरेकव्याप्तौ तु, यो न वह्निमान्
 स न धूमवान् । यथा इदं । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा इदं इति वा ।
 पक्षे व्याप्तिविशिष्टोपसंहार उपनयः । यथा वह्निव्याप्यधूमवानय-
 मिति । तथाचायमिति वा । व्यतिरेके तु वह्न्यभावव्यापकीभु-
 ताभावमतियोगिधूमवानयमिति पक्षे साध्योपसंहारो निगमनम् ।
 यथा तस्माद् वह्निमानिति । परामर्शस्तु अन्यव्याप्तौ लिङ्गस्य
 साध्यव्याप्यत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयः । व्यतिरेकव्याप्तौ तु साध्या-

भावंव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन तथात्वनिश्चयः । तदाकारश्चान्वये
वर्हिष्याप्यधूमवानयमिति । व्यतिरेके तु बहुषभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगिधूमवानयमिति बोध्य इत्याहुः ॥

सौमनास्तु मनिज्ञोदाहरणात्मकद्वयवयवमेव न्यायं स्वीकुर्व-
न्ति । यथा यत्सत् तत् सणिकं यथा घटइति । तदतिहितम् ॥

मीमांसकास्तु श्रवणवमहीकुर्वन्ति । तत्र शाबरभाष्ये उदा-
हरणादिव्रितयमुक्तम् । यथा यत् कर्म तत् फलवत् । पागोऽपि
कर्म तेनापि फलवता भाव्यमिति । भट्टवार्तिके तु प्रतिज्ञादेवि-
त्यमुक्तम् । यथा, वेदस्याध्ययनं सर्वं गुरुध्ययनपूर्वकम् * वेदा-
ध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेति । इदमेव च युक्तम् । व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोरेवं बोधसौकर्यात् । पुराणेष्वेवमेव प्रयाणां प्रयोगद-
र्शनश्च । यथा पञ्चमस्कन्धे राज्ञा, कयमनुमीमहीति मूर्खादिग-
तिप्रश्ने श्रीशुकः प्रयुक्तम् । यथा कुलालचक्रेण भ्रमणा सह भ्रमतां
तदाश्रयाणां विशीलिकादीनां गतिरस्त्येव । प्रदेशान्तरेष्वप्युपल-
भ्यमानत्वात् । एवं नक्षत्रराशिभिरुपलसितेन कालचक्रेण ध्रुवं
मेतं च दक्षिणतः परिचरता सह परिधायमानानां तदाश्रयाणां
मूर्खादीनां प्रद्वणां गतिरस्त्येव । नक्षत्रान्तरे रात्र्यन्तरे चोपलभ्य-
मानत्वादिति ॥ अथ हेतुदोषज्ञानार्थं मन्त्रज्ञादेत्वायामा उच्यन्ते ।
ते च सत्यभिचारविरुद्धमत्यतिपक्षाऽसिद्ध्यापितपेदात् पक्षेति
नैयायिकाः । तत्र साध्यतदभावसापेक्षतया प्रतीयमानः सत्यभि-
चारः । अनेकान्तिक इति तस्यैव नापान्तरम् । स द्विविधः । सा-
धारणोऽसाधारणश्च । तत्रान्वयव्याप्या साध्यतदभावयोः सापेक्षः
साधारणः । यथा धूमवान् बहोरिति । व्यतिरेकव्याप्या तादृशो-
ऽसाधारणः । यथा शब्दः अनित्यः शब्दत्वादिति । नैयायिका-
स्तु अनुपपन्नहारिणमपि तृतीयमाहुः । तन्त्यज्ञं स्वर्गतिसाध्यक-

त्वम् । यथा आकाशवान् दिश इति । अत्र स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्त्यनियामकत्वात् तथात्वमिति तदाशयः । केवलाऽन्वयिधर्मा-
 बन्धिभ्रमकमित्यपि क्वचिद् । यथा सर्वमनिर्लभं, प्रमेयत्वादिति ।
 व्यतिरेकव्याप्तिग्रहमतिवन्धोऽत्र दूषकताबीजमिति च । साध्याऽस-
 मानाधिकरणो हेतुर्विरुद्धः । यथा गौरवत्वादिति । अयं च स्व-
 रूपासिद्ध्यातिरिच्यते । पक्षे साध्यधीनतिवन्धकः सत्प्रतिपक्षः ।
 यथा जलम् उष्णं स्पर्शवत्त्वात् । नोष्णमतेजस्त्वादितिव्यभिचा-
 राद्यन्यपरामर्षमतिवन्धकतावच्छेदकधर्मत्वमसिद्धिः । सा त्रिधा-
 स्वरूपमिद्विराश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च । पक्षे हेत्वभावः
 स्वरूपासिद्धिः । यतः पृथिवी पटत्वादिति । पार्यसारयिमिश्रा-
 स्तु— बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वात् । न हि सर्वज्ञत्वस्य कि-
 चिद् स्वरूपमस्तीत्यतोऽत्र स्वरूपासिद्धिरित्याहुः । पक्षे पक्षताया
 अभाव आश्रयासिद्धिः । यथा गगनकमलं सुरभि कमलं, सुरभि-
 कमलत्वादिति । अत्र पक्षे कमले गगनीयत्वाभावः । नित्यमाका-
 शम् अनवयवत्वादित्याकाशानङ्गीकारिणं सौत्रान्तिकं प्रत्याश्रयासि-
 द्धिरिति पार्यसारयिमिश्राः । एतादृश्यासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः ।
 यथा घृणीपटले धूमनिष्ठव्याप्यभावः । साध्यामसिद्धिर्हेत्वमसि-
 द्धिर्वा व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षे साध्यशून्यत्वे बाधः । यथा जला-
 दौ पक्षे बद्धधभावः । अपमेव कालात्पपापदिष्ट इत्युच्यते । तथा
 उपाधिरपि दोषः । लक्षणं तु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या-
 पकत्वमुपाधिरिति । यथा काका श्यामो, मित्रातनयत्वाद् इत्यत्र
 शाकपाकजत्वम् । यागीया हिंसा अधर्मसाधनं, हिंसात्वादित्यत्र
 निषिद्धत्वम् । शाकपाकजत्वं हि श्यामत्वव्यापकम् । यत्र पुरुषे
 श्यामत्वं तत्र शाकपाकजत्वस्य वैयक्त्यदौ निर्णयात् । मित्रातनय-
 त्वस्य वा व्यापकम् । गौरे मित्रातनये तदभावात् । एवं निषिद्ध-

त्वमपि बोध्यम् । उपाधौ दूषकतावीजं तु यथासम्भवं व्यभिचा-
 रोन्नायकत्वं, सत्यतिपक्षोन्नायकत्वं च बोध्यम् । एतैर्दोषैः शून्यो
 हेतुः साध्यानुमायक इति हेतुविचार एते दाशिताः । अनुमानं च
 श्रुतिभद्रनुगृहीतमस्यप्रोपजीवनेन लोके भगवद्भवेवणे व्यवहारे बो-
 धयुज्यते । तत्राप्ये तपयोगे उक्त एकादशस्कन्धे, अत्र मां मार्ग-
 यन्सद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यपनुमानत
 इति । प्रयोगस्तु— श्रीकृष्णः ईश्वरः । अवस्थासाधनविरुद्ध-
 गोचदेनोद्धरणदिर्कार्यकर्तृत्वात् । यथैवं तन्मेवम् । इतरवत् । यदेवं
 तदेवम् । रामादिवदिति । श्रुतिशरणानां तु श्रुत्यैव तादृशज्ञानस-
 म्भवाद् अत्र युक्ता इत्युक्तम् । अपिकारानुमारेणापाततः श्रुत्या
 स्वरूपं ज्ञात्वा येऽत्र विचारे प्रवृत्तास्त इत्यर्थः । व्यवहारेतूपयोगा
 स्फुट एव ॥ धर्मराजदीक्षितास्तु— ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या । ब्रह्म-
 भिन्नत्वात् । यदेवं तदेवम् । शुक्तिकारजन्यमिति जगन्मिथ्याव-
 साधन इत्ययोगमाहुः । तन्त्रान्तरे मस्थाने च अनिर्वचनीयरजता-
 ऽसिद्धया दृष्टान्तासिद्धेः । यथाकथञ्चित् सिद्धावपि तन्मिथ्यात्वे
 रूपासन्नरस्य बुद्धघाकारत्वरूपैव मयोजकत्वेन ब्रह्मभिन्नत्वस्याप-
 योजकत्वात् । यदस्ति यन्नास्तीत्यादिवाच्यैस्तेषामपि भगवद्भूतत्वा-
 त् । इदं सर्वं यदपमात्रमेसादिश्रुतिविरोधेन हेतुसिद्धेश्च । हेतोः प्र-
 तीयमानत्वघटितत्वे त्वोमिति सूत्रम् । प्रातीतिकस्य बुद्धघाकारत्वेन
 मिथ्यात्वस्यास्माकमप्यभिप्रेतत्वात् । न यदिदमत्र आस न भवि-
 स्यदतो निधनानुमिनमन्तरा त्वयि विभाति सूर्यकरस इत्यादिवा-
 क्यैरन्तरा विभातस्य मिथ्यात्वकथनम् । प्रयोगश्च— ब्रह्मान्यत्वेन
 प्रतीयमानम् अवस्तु । आद्यन्तवत्त्वात् । स्वाप्तिकनद् । नच वि-
 परीतानुमानेन हेतोः साधारणत्वं शङ्क्यम् । स्वाप्तिकानां मिथ्या-
 त्वस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । स्वप्ने स्थिता संश्लेषमानदशां दूर-

देशगणनादिदर्शां चानुपवतो जागरणे स्तिष्या देशान्तरस्य चाद-
 शनात् तत्संस्त्यस्य बाधितत्वाच्च । नचानेन जगन्मात्रस्य पि-
 श्यात्वं शङ्क्यम् । विमतः प्रपञ्चः स्वोक्तपृष्ठतत्ताकक्षदृष्टपृष्ठपूर्वकः ।
 मिथ्यासृष्टत्वात् स्वामिकषादिसनुमानेन, इदं सर्वं यद्यमात्मसा-
 दिश्रुतिभिः, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमात्रमात्रं यथे-
 दानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशमिति, तदेतदक्षयं नित्यं जग-
 न्मुनिवरास्त्रिलपः * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति
 श्रीभागवतविष्णुपुराणवाक्याभ्यां चानुगृहीतेन तदुक्तमुपगम्य मि-
 थ्यात्वसाधनेऽपि ब्रह्मात्मकस्य प्रपञ्चस्य सत्यताया निराबाधत्वात् ।
 मिथ्यात्वं चाऽनत्वे सति तत्त्वेन प्रतीयमानत्वं, तत्त्वेन कथ्यमानत्वं
 च । यत्तु स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठासन्ताभावप्रतियोगित्वं मि-
 थ्यात्वमिति लक्षणम् । तत्तु मायावादिनामद्वैतभङ्गायैव, न त्वद्वैतसाध-
 नाय । अनेनैव ब्रह्मनिष्ठस्य जगदसन्ताभावस्य तत्प्रतियोगित्वेन
 रूपेण जगतश्च मिद्वेः । यच्च, अंशिनः स्वांशगासन्ताभावस्य
 प्रतियोगिता * अंशित्वादितरांशीव दिगेपैव गुणादिष्विति संप-
 र्तिं प्रदर्श्य, पटः एतत्तन्तुनिष्ठासन्ताभावप्रतियोगी । पटत्वात् ।
 पटान्तरवदिति मिथ्यात्वसाधनायानुमानमुपन्यस्तम् । तदप्यसङ्ग-
 तम् । प्रत्यक्षेणैव हेतोर्वाधितत्वावगमात् । नन्वाधिष्ठानब्रह्ममत्ताया-
 स्तत्र विषयत्वमिति न तेन हेतुदोषसिद्धिरिति चेत् । ब्रह्मसत्तेति
 कोऽर्थः । ब्रह्मणः सत्तेति वा, ब्रह्मैव सत्तेति वा । नाद्यः । निर्दोष-
 कत्वाभ्युपगमविरोधात् । नेतरा । न चक्षुषा दृश्य इति श्रुतिवि-
 रोधात् । नचोक्तश्रुतिविरोधो ब्रह्मरादिनोऽपि तुल्यत्वमिति श-
 ङ्क्यम् । तस्याः श्रुतेर्मूलरूपपरत्वात् । तस्य प्रमाणबलेनाप्रसङ्गत्वेन
 अदोषाच्च । प्रत्यक्षस्य च घृणद्वयत्ववद् ब्रह्मधर्मात्मकत्वात् । शेष-
 स्य विषयतारूपस्यान्तराभावेनैव ब्रह्मधर्मात्मकत्वमप्या अपावा-

एव । अत एव, ईदृश विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमति-
लोलपलातचक्रम् ॥ विज्ञानमेकमुखेव विभाति माया स्वप्राप्ति-
गुणविमर्गकृतो विकल्प इत्यादिवाक्यानामपि न विरोधः । गुण-
विमर्गकृतविकल्पस्यैव मनोविलासत्वकथनात् । विकल्पस्य च मनो-
धर्मत्वेन तत्प्रयोजकस्य तथात्वेनाऽनभिप्रेतत्वात् । भ्रान्ताः पुन-
र्गौडवार्तिकस्यैतन्मूलकत्वमनवगम्य यत्किञ्चित् प्रलयन्तीत्युपेक्षणी-
याः । एतेनैव विभ्रमध्याये, मनोविकारा एवेते यथा वाचाभिधी-
यत इतिविभ्रतीनां मनोविकांस्त्वमपि व्याख्यातं द्वेषम् । वाचार-
भ्रममितिपदरूपेणैव तथात्वबोधनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
इत्यनुमानम् ॥

उपमानं तु न मानान्तरम् । सादृश्यातिदेशवाक्यार्थस्मरण-
सहकारेण चक्षुरादिनैव संज्ञासंक्षिपरिच्छेदोपपत्तौ सादृश्यज्ञाना-
देर्मानान्तरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अन्यथा योग्यानुपलब्धेरपि
मानान्तरत्वापत्तेः । नचैवं सत्युपमितेः परोक्षत्वं व्याहन्येतेति
वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच चक्षुर्व्यापारापगमेऽपि जायमानत्वा-
न्नैवमिति वाच्यम् । पूर्वजातस्य करणव्यापारोपरमेऽप्यनुपरम-
स्यानुभवसाक्षिकत्वेन पुनर्जननकल्पनाया एवायुक्तत्वात् । उपेक्षा-
न्यज्ञानस्य त्रिसणावस्थापिताया अभ्युपगमैकशरणत्वात् । मान-
सं वा तदस्तु । अतिदेशवाक्याल्लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञानस्य ततः
पदार्थस्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ
दृष्टसंज्ञादिनिश्चितमाप्राप्यस्य वाक्यस्य च सहकारेण मनसाप्ययं
गवयपदवाच्य इति संज्ञासंक्षिपरिच्छेदस्य श्रौतद्वपदसमभिव्याहृत-
वाक्यस्मरणसद्वृत्तमनसा मधुकरादिकाक्तिग्रहस्यैव उपपत्तेः ।
तदुत्तरमेतत्पदवाच्यत्वेनैवं जानामीत्यनुपपत्त्यायेन मानमत्वनिश्च-
याच्चेति ॥ भट्टास्तु— पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणेऽप्ये दृश्यमानार्थसादृश्य-

ज्ञानमुपमितिः । यथा या सावस्माभिः पूर्वं दृष्टा गौः साऽनेन
 गवयेन सदृशीत्येवं तदाकारमाहुः । तत्रापि जानामीत्येवानुव्यव-
 साधान्मानसत्त्वस्यैव निश्चयः । सादृश्यं तु निरूपकभेदसादृश्य-
 पादिवन्निरूप्यधर्मः षडर्थान्तरम् । निरूपकधर्ममजातीयो निरूप्य-
 धर्म एव वा ॥ सास्त्रदीपिकायां तु—अर्थान्तरयोगिभिः सम्ब-
 न्धितामान्यैरर्थान्तरस्य सादृश्यो योगः सादृश्यम् । यथा निरूपक-
 गोर्धे कर्णाद्यवयवास्तमजातीया एव निरूप्यस्य गवयस्यापि धर्म-
 भूता इति तत्सादृश्यमस्येत्युक्तम् । यत्तु तद्विभक्ते सति तद्गतभूयो-
 धर्मवत्त्वं सादृश्यमिति । तत्र रोचिष्णु । एकेनापि सदृशबुद्धि-
 सिद्धेर्भूयःषडस्यानतिप्रयोजनत्वात् । नचैवं सति इयामत्वमात्रसा-
 धर्म्येण मातङ्गमशक्योरपि सदृशत्वप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
 इयामत्वशरीरित्वजङ्गमत्वादीनां मानङ्गतधर्माणां मशके विद्यमान-
 त्वेन भूयाःषडदानेऽपि तुल्यत्वात् । नच ते तद्गता धर्मा-नेति न
 दोष इति समञ्जसम् । तत्समवेतानामन्वयासम्भवेन तद्गतपदस्य
 साजात्यपरताया एवौचित्यात् । नच ततोऽपि भूयांसो विवक्षिता
 इति वाच्यम् । तथा सति भूयस्त्वस्यापर्यवसानेऽनवस्थापत्तेः ।
 नचोक्तदूषणानुद्धारः शक्यः । विरोधिधर्मग्रहमात्रत्वेनैवोद्धारस-
 म्भवात् । अत एव सदृशपरापि यमलयोर्गुल्ययोर्वा पूर्वं सादृश्य-
 मलयो दृष्टे च त्वरत्वम् । कुसुमवर्णादौ वैसादृश्यनिश्चय इति यु-
 ज्यते । अतो नैपापिकलक्षणं नातिरम्यम् । सर्वं गङ्गासमे तोयं
 सर्वं व्याससमा द्विजा इत्यादौ तोयत्वादिनैकेनापि धर्मेण साम्या-
 भिजापादू यनश्यामस्वर्णगीर्वादिप्रयोगदर्शनाद्योक्तमेव लक्षणं यु-
 क्तमिति दिक् ॥

अर्थापत्तिस्तु प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थान्तरं विना-
 ऽनुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना । यथा जीवनं देवदत्तो

गृहे नास्तीत्यत्र जीवनसंसृष्टगृहाभावात्प्राप्त्यनुपपद्यमानस्योपपत्तये बहिर्भाषिकल्पनाः । साऽपि प्रमाणांतरमिते मीमांसकाः ।

नैयायिकास्तु— देवदत्तो बहिरस्ति, जीवन्ने सति गृहे असत्त्वादिति केवलव्यतिरेकिणैव तत्कार्यसिद्धिर्न सा ततोऽतिरिक्तेसाद्भुः ॥ तत्र पार्थसारथिप्रश्नाः— जीवनसंसृष्टगृहाभावबहिर्भावविषयकयोर्ज्ञानयोरेककालिकत्वेन हेतुहेतुमद्भावाभावात् । न च तयोर्नैककालिकत्वमिति वाच्यम् । बहिर्भावपनन्तर्भाव्य जीवनगृहाऽभावयोः संमृष्टयोः मत्सेतुपशयत्वेन तत्संसर्गग्रहदशायां बहिर्भावान्तर्भावस्य निषेधत्वादेव कालिकज्ञानविषयत्वस्यानपनोद्यत्वात् । नन्वेवं प्रमाणान्तरत्वेऽपि केवलस्य जीवनस्य गृहाभावस्य वा गमकत्वाभावात् संमृष्टमुभयं समकारित्वं प्रतीकार्यम् । तथा सति तथैव संविदा बहिर्भावस्यापि मयिगत्नादेककालमेव भानमित्यर्थापत्तावपि प्रमेयाभावेन प्रामाण्यसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न । संमृष्टबुद्धेरेव प्रमेयशब्दः । न च तत्र कारणाभावः शङ्क्यः । अन्यथानुपपत्तेरेव कारणत्वात् । अन्यथानुपपत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानः प्रमाणासिद्धयोर्द्वयोरेकयोः परस्परप्रतिघातः । तत्समाधानायार्थान्तरकल्पनं चर्यापत्तिः । तथा च समाहिते प्रतिघाते प्रमितयोः संमृष्टबुद्धिः प्रमेयमात्ररूपेणाद्भुः ॥

वेदान्तपरिभाषाकारस्तु— उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थपत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् । उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्रोपपादकम् । यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपाद्यम् । रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् । रात्रिभोजनकल्पनाख्यायां प्रमित्तवर्धस्यापत्तिः कल्पनेति पट्टीसमासेना

ऽर्थापत्तिशब्दो वर्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्या-
पत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तते इति फलकर-
णयोरुभयोस्तत्पदप्रयोग इत्याह । तत्र सूचिरम् । कल्पनायाः स-
म्भावनारूपत्वेन प्रमितत्वायोगात् । उपपाद्यस्य पीनत्वस्य मेदो-
रोगेण तृणाविशेषजन्यतन्दुलपायसभोजितः पक्षमात्रमभोजनेनापि
दर्शनात् । कल्पनायाः सम्भाननारूपत्वे निश्चयात् । कल्पयामी-
त्यनुव्यवसायात् प्रमिणोमीत्यनुव्यवसायाभावाच्च प्रमितित्वायो-
गात् । प्रमितित्वेऽपि तेन विनाऽनुपपन्नस्य तदभावव्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगित्वाद् व्यतिरेकव्याप्तिरूपत्वेन तज्ज्ञानस्यार्थापत्ति-
करणस्यानुमानानतिरेकात् । नच साधनेन साध्यानुमितौ व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानस्य नानुपयोग इति वाच्यम् । याधकाभावात् । घू-
सादावन्वयव्याप्तिज्ञानरहितस्य व्यतिरेकव्याप्त्यैवानुमितिदर्शनात् ।
नच सार्थापत्तयेति वाच्यम् । तस्याः प्रमाणान्तरत्वस्यैव दुर्लभ-
त्वात् । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायदर्शनात् तत्करणस्य प्रत्युत्तानु-
मानत्वेनैव सिद्धिः । अतः शास्त्रदीपिकोक्तमेव सार्थयः । तत्रा-
प्येव विशेषः । द्वारमित्यादावेकस्यैवार्थस्य प्रमितत्वादनुपपत्तिल-
क्षणे द्वयोरर्थयोरिति द्वित्वं साध्यमिति । सा चार्थापत्तिर्द्विधा ।
दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्राद्या तदाहुतैव । द्वितीया तु
द्विधा । अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्चेति । तयोर्मध्ये यत्र
वाक्यैकदेशस्य श्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्या अन्वयाभिधानोप-
योगिपदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा द्वारमि-
त्यादौ पिपेहीत्यादिपदाध्याहारः । वेदेऽपि विश्रान्तिना यजेतेत्यत्र
स्वर्गकाम इति पदाध्याहारः । नच द्वारमित्यादावन्वयाभिधानात्
पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापकपदं विनानुपपन्नमिति कथं
ज्ञानं शक्यत इति वाच्यम् । अभिधानपदेन कारणव्युत्पत्त्या ता-

त्वर्पेभ्य विवक्षितत्वेन द्वारकर्मकविधानक्रियासंसर्गपरत्वं विधानो-
 पस्थापकपदं विना अनुपपन्नामिति ज्ञानस्य तत्रापि सम्भावित-
 त्वात् । अभिहितानुपपत्तिस्तु, यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन
 ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्यम् । यथा ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र वाक्यावगतज्योतिष्टोमस्य क्षणिकतया स्वर्ग-
 साधनानुपपत्त्या यध्यवर्त्सपूर्वं कल्प्यत इति वेदान्तपरिभाषाका-
 रः । वस्तुनस्तु द्वारमिसादौ द्वितीयमभिहिता कर्मताऽनुपपन्ना सती
 स्वान्वयमेभ्यः क्रियां कल्पयतीत्यभिहितानुपपत्तिरेवार्थाध्याहार-
 पक्षमादायादरणीया लायकात् । तात्पर्यान्वयेन काल्पितस्य प-
 दस्य प्रकृतान्वयाभिधानानुपपत्त्यात् । ज्ञाते च तात्पर्येऽर्थस्यैव
 पूर्वं भावेनान्वयबोधमन्वयादेव पदस्यानुपपत्त्याच्च । एवमेव विश्व-
 जिना यजेतेत्यत्रापि स्वर्गस्य स्वर्गप्राप्त्यकारिणो वाऽध्याहारो,
 न तु तद्वाच्यपदस्यापि । न्यायताम्पात् । न वैतृमहादिवोधमत्त-
 क्तिः शङ्क्या । तस्य श्रुत्यनुश्रवणोचरत्वात् । पूयति वा एतद्वचो-
 ऽक्षरं यदेतद्ब्रूति तस्मादेवं नोद्देदिति श्रुत्या ऋगक्षरतिरिक्तस्थो-
 हलभावात् । इदमद्वयमुप्यायुपवायणस्याद्य- द्वारमिसादावपि तथा
 बोधनात् । कल्पनेऽपि, अस्ती ते यद्युरिति द्वेष्ट्यं वा मनसा ध्या-
 यन् यदि न द्विष्याद् आरुस्ते यद्युरिति मूपादिति तथा प्राज्ञणे-
 ऽपि तद्वबोधनाच्च । अत्रो यत्रापिकारवापये मतिरितिष्ठति । वै
 ते य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादौ वादमात्रं श्रुतं तत्रापि भिन्नशब्दः
 प्रकृतोपकारस्य पदार्थानां चापूर्वार्थताय श्रुत्यानुश्रवणोचरत्वादेव
 कल्पनीयः । श्रुतेः शब्दप्रधानत्वाच्च न तु सर्वत्र । प्रयोजनभा-
 वादिति । एवं द्विविधापीयपर्षाभिर्ध्वपापथं मलयशब्दयोरनुप्रा-
 दित्वा । मलयशब्दमितिार्थज्ञानदादर्थहेतुत्वात् । अभ्यासादिवत् ।
 न तु पमाणांतरम् । तद्वचनस्य बलीयसोऽभावादिदे योग्यानुप-

लब्धेः प्रामाणान्तरत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम् । अविदितकर्तृकः शब्दविशेषः— इह वदे पक्षसिद्धीत्यादिरूप ऐतिह्यनामा । स निर्णयाभावात् प्रमाणमेव न भवति । निर्णये शब्दान्तर्गतत्वाच्छब्द एवेति न यानान्तरम् । सहस्रादितंख्ययाऽवयवभूतज्ञातृादिसंख्यावगतिरादकपरिमाणेनावयवभूतकुट्टवपरिमाणावगतिरिति सम्भवारूपं तु तदविनाभावनिमित्तत्वादनुमानान्तर्गतमेव । लोकप्रसिद्धिस्तु प्रसङ्गान्तर्गतैव । चेष्टावास्तन्नुमान एवान्तर्भावः । छिपेः शब्दस्मारकत्वाच्छब्दे इति न तयोरापि प्रमाणान्तरत्वम् । इदो मे भ्राताऽऽगन्तेति प्रतिभास्यं तु छिक्कायाभासजन्यत्वेनागमानिश्चायकत्वादेवाप्रमाणमेति पूर्वोक्तान्येव व्यवहारे प्रामाण्यानि । परमार्थे तु शब्द एवेति सिद्धम् ॥

मनु तृतीयस्कन्धसुबोधिन्या कापिलेये त्रिप्रमाणवाद उक्तः । श्रीण्येव प्रमाणानि— इन्द्रियाणि शब्दो मनश्च, चक्षुः श्रोत्रं मनो वेदादिकथनात् । तस्य विरोध इति चेत् । तस्य मतान्तरत्वात् । पक्षान्तरोक्त्या तथा निश्चयात् । अतो न दोषः ॥

अपेक्षं विचार्यते । ज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये स्वतो वृत्तेते, उत परतः । उताप्रामाण्यं स्वतोऽन्यत् परतः । अथवा प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं परत इति । तत्र केचिद— सर्वकारकाणां स्वक्रियाशक्तेः स्वाभाविकत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यते इत्याहुः । तत्र । ज्ञानस्य स्वविषयतयात्वात्तथात्वयोर्युगपद्वबोधनाऽऽसमर्थत्वात् । नच व्यक्तिभेदेनादोष इति वाच्यम् । कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोभयोपलम्भकरत्वे कया किं कदा बोध्यमित्यत्र विनिगमनाविरहात् । नैयायिकादयस्तु द्वयमपि स्वभावेनानिर्मुक्तं कारणगुणदोषाभ्यामेवावगम्यत इत्याहुः । तदपि न पेशलम् । गुणदोषावधारणात् प्रागन्यतरेणाप्याकारेणार्थस्यानवगमे

ज्ञानस्य प्रमाणमपेक्षणीयत्वोपपत्तेः । बाह्यास्तु—अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु संवादज्ञानादिभिः । अन्यथा ज्ञानोत्पत्तिमात्रेणार्थस्वावधारणापत्तेः । नचेष्टापातः । तथा सत्यव्यभिचारापत्तेः । अनिश्चयाद्याप्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं, यथात् कारणगुणज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यत इत्याहुः । तत्र भट्टस्तु—यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतयात्वावधारणे स्वयमपमर्थं मत्तं समर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयतयात्वावधारणे समर्थमपमर्थमपेक्षेरन् । अपरमपि तथेति न कश्चिदप्यर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेनेति प्रामाण्यमेवोच्येत । अयार्थक्रियाज्ञानं प्रमाणमिति चेत् । को विशेषः । अभ्यभिचार इति चेन्न । स्वप्नावस्थायामतत्सत्पुद्गाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया । तथाऽभ्यभिचार्येव । न हि कश्चिदप्यस्मिन् गुप्ते सुखज्ञानमस्ति । मत्तमेतत् । न तु तेन पूर्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यावधारणार्थं सम्भवति । अप्रमाणेनापि प्रयासकर्मविज्ञानेन स्वप्नावस्थायां सुखदर्शनात् । तत्स्वात्स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमर्थान्यथात्वरकारणदोषाभ्यामपोद्यत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । प्रामाण्यस्य स्वतस्तत्त्वं च ज्ञानग्राहकपावतामग्रीप्राश्लयेन । यावद्ग्री च ज्ञातगालङ्घकानुमानमेव । ज्ञातता च ज्ञातो घट इति मतेनेर्ज्ञानजन्यो विषयनिष्ठः प्राकृत्या परनाश पदार्थ इति । प्रथमस्तु—घटो ज्ञानविषयः । ज्ञानजन्यज्ञानताधातयात् । पटवदिति । अत्र हेतुतावच्छेदकत्वेन ज्ञानमिदं । यद्वा ज्ञानक्रियाद्वारको यः कर्तृकर्मणोरात्मार्थयोः परस्परं व्यापृष्यात्स्वलक्षणः सम्बन्धः स मानसप्रसत्तावगतः यद् विज्ञानमनुमापयति । अतन्तुककारणं विनाऽऽत्मनोऽर्थं प्रति व्यापृतानुत्पत्तेः । तच्च कारणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयत इति

चाहुः । प्राभाकरास्तु । सर्वमेव ज्ञानं मितिमातृपेयविषयकत्वाद्
घटमहं जानामीत्याद्याकारकमेव । स्वप्रकाशमेव च । तत्र यथा-
ऽर्थविशेषणं घटत्वादिकं समानसंबित्संवेद्यम् । तथा ज्ञानविशेषणं
तत्प्रामाण्यमपि तद्विचित्तिवेद्यम् इति ज्ञानमेव तद्वाहकसामग्री-
त्याहुः । कारणदोषबाधकज्ञानाभ्यां रहितत्वे सतस्युद्गीतग्राहित्वं
ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति चाहुः । अत्रायं विशेषोऽवश्यः । तथाहि ।
साध्यार्थलौकिकवाक्यप्रयोगकाले भाविन्या क्रियाया असत्त्वेन
तदानीं ज्ञायमानस्य ज्ञानस्य क्रियःकर्मादिसंभर्गाग्रह एव जननात्
कारणदोषसाहित्येन चवत्रानिष्ठाननुबन्धित्वादिसम्भावनामात्रेणैव
वाक्यप्रयोगात् । एवञ्ज्ञानविषयविषयिणस्तद्बोधनसमर्थस्यैव
पदसमूहस्य प्रयोगेन वाक्यार्थस्याप्यपूर्वत्वाभावात्तादृशवाक्यज-
न्यस्यायुद्गीतग्राहित्वाभावेन पदार्थकरणभ्रंशोऽपि दोषस्य तुल्यत्वात्
तस्य ज्ञानस्य प्रमाणलक्षणाप्रामाण्यतत्त्वेन तादृशस्यले ज्ञानग्राहक-
सामग्या यः प्रामाण्यग्रहः सोऽवधार्य इति यन्तव्यम् । तथा सति
प्रामाण्यादौ स्मरणत्वापपत्त्या तस्य युक्तिरजतज्ञानतुल्यतापीतिश्च ।
तथा सति प्रवृत्तिसामर्थ्यानुपपत्तिश्च स्यात् । अत ईदृशस्यले
परतोऽन्यत्र च स्वत इत्यर्द्धरजनीमेव युक्तमुत्पश्यामः । एवञ्च न
पूर्वोक्तविनिगमनाविर्होऽपीति दिक् ॥

एवं प्रमाणविषयेऽनुपपादितं गद्

यद्विप्रकीर्णमुपपादितमाकरेषु ॥

संगृह्य तद्गदितमत्र मया तथाऽन्यत्

प्रामाणिकं च मुजनत्रजोपणाय ॥ १ ॥

इति धीमदूल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीपीताम्बरतनुज-

श्रीपुरुषोत्तमविरचिते प्रस्थानरत्नाकरे

प्रमाणपरिच्छेदः समाप्तः ॥

भ्रीहृष्णाय नमः ॥

अथ प्रमेयपरिच्छेदः ॥

अथ प्रमेयं निरूप्यते ॥ तत्र तावद्ब्रह्मणोऽप्यधिकरणवि-
धारेण, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विप्रं पुराणं तममः परस्तात्, इदं
सर्वं यदयमात्मेयादिश्रुतीनां, दर्शयामास, लोकं स्वं गोपानां तमसः
परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्य-
न्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इत्यादीनां बृहद्ब्रह्मणीयसन्दर्भा-
दीनां स्मृतीनां च विचारेण यथास्थितं नित्यं सर्वं ब्रह्माभिन्नमेवेति
ब्रह्मैव प्रमेयं ब्रह्मविदाम् । अपमेयं च, न कदाचिदनीदृशं जगदि-
त्यादिश्रुतीनां, तदेतदसं नित्यं जगन्मुनिवरासिलम् * आविर्भा-
वतिरोपावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं
विष्णुमापया * यथेदानीं तथाचाग्रे पञ्चादप्येतदीदृशमित्यादि-
स्मृतीनां च जगतः सदैकरूपत्वमाविर्भावादेर्विकल्पमात्रत्वं वदन्ती-
नामाशयः । अथ सृष्ट्यादियोधकश्रुतिविचारेऽपि, अपि वा त-
मादेशममासो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं यतमित्यादिप्रतिज्ञया, यथा
सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिदृष्टान्तैः,
सदेव सोम्येदमग्र आमीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुरमदेवेदमग्र
आमीदेकमेवाद्वितीयं, तस्यादस्यः सज्जायते, कुतस्तु एतत् सोम्येवं
स्यादिति होवाच, कथममृतः सज्जायेतेति मनान्तरनिराकरणेन,
सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मतज्जलानिति हेतुत्वा, पुरुष एवेदं सर्वं यदमुतं
यच्च मण्यमिति मूनमविष्णुवद्व्यवहारदशायामपि सर्वस्य ब्रह्मा-
त्मत्वरूपनेन च सर्वदा ब्रह्मैव प्रमेयं तत्त्वविदाम् । नचास्थितं पते
यथैतस्य जन्मत्यादिभिरब्रह्मत्वं शङ्क्यम् । अमृतः मन्नामदमृत-

योरनङ्गीकारणादुत्पत्तिनाशयोगविर्भावतिरोभावात्मकत्वेन तद-
 भावात् । नाप्यनियत्त्वात् । घृतघ्नत्ववत् प्रपञ्चस्यागन्तुकत्वेऽपि
 ब्रह्मधर्मत्वानपादाद्धर्मस्य परितादात्म्याददोषात् । नापि प्राकृत-
 त्वभेदमत्तयाभ्यासः । अन्येषां तत्त्ववित्ताभावादन्यथा भाने स-
 बुद्ध्या नानामतकल्पनेन तस्य प्रतिष्ठेत्तुमशक्यत्वात् । लौकिक-
 भ्रमाणानां राजसयमाजयकत्वेन तस्या अपि विरोधस्याकिञ्चित्क-
 रत्वात् । शास्त्रविरोधं प्रतिमन्दयानानां दृष्टशास्त्रीयसाधनकला-
 नामाधुनिकानामास्तिकानामविषयिपक्षेऽपि । नापि प्रपञ्चस्य मायि-
 कत्वं शक्यमङ्गुष्ठम् । उक्तश्रुतेर्विरोधाभावात् । न चेन्द्रो मायाभिः
 पुरुरूप ईयते, सैषा वटवीजतामान्यवदनेकरटशक्तिरेकैव, तद्यथा
 वटवीजसामान्यमेकमेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्ववीजानु-
 त्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सन्निष्ठत्वेनमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि
 परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशाभासेन करोति माया
 चाविद्या च स्वयमेव भवति, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि-
 सादिभ्रुतिविरोधः शङ्कनीयः । आये मायानां पुरुरूपज्ञानकरण-
 तयेनोद्धेतान्यधुविद्यास्थित्यर्थमग्रादकस्यास्य मन्त्रस्य अभ्यासा
 व्याख्यातुमशक्यत्वात् । अन्यथा व्याख्यानं पूर्वग्रन्थस्याप्यं वै
 हरयः पञ्च दश चस्याद्यग्रिपस्यैतद्विवरणरूपग्रन्थस्य च विरोधम-
 सक्तः । द्वितीयेऽपि सैषाऽविद्या जगत् सर्वभिर्युपकान्ताया जट-
 मोहात्मकजगद्व्यञ्जकत्वमुपत्त्वा वटवीजादौलक्षण्यं बोधयितुं स्वा-
 ऽव्यतिरिक्तसंप्रदर्शकत्वाभावात् जीवेशकारकत्वोक्तिपूर्वकंचैतन्परीक्षा
 तस्मादात्मन एव प्रेविध्यं योनित्वमपीत्यनेनात्मन एव प्रपञ्चविष्णु-
 शिवरूपन्ययोनित्वयोः श्रावणान् मा दर्शयिष्ये, न तु जानिमीति
 पूर्वोक्तस्यैवार्थस्यास्मिन् नान्येऽपि स्फोरेणात् । नचोक्तश्रुत्या
 दस्यानां स्वाव्यतिरिक्तत्वकथनात्तेषां मायिकत्वं दुर्वारमिति वा-

एवं । सिद्धे आत्मनो योनित्वे तत्त्वतिविम्बादिभूतानां क्षेत्राणां
 मायिकत्वेऽप्यदोषात् । मायाया अपि भगवच्छोक्तत्वेन शक्तिमद-
 भित्त्वाच्चात्वेऽपि भगवद्रूपत्वात्तानपायात् । न च तादृशत्वेमेव सर्व-
 स्थास्त्वोक्तं शस्यशङ्कम् । पार्थिकस्य स्वोत्कृष्टसत्ताकसदृशत्वतदु-
 च्छेदमावित्वनिपमस्येन्द्रजालादिषु दर्शनाद्यत उक्तसत्ताकस्य त-
 तादृशस्य पूर्वपक्षस्याभ्युपेयत्वेन पारमार्थिकस्य ब्रह्मरूपस्य तस्या-
 द्दण्डवारितत्वात् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्मा-
 धिः । तथापि मूलं यथा महान्ति भूतानीति द्वितीयस्कन्धस्थ-
 घतुःश्लोकीश्लोकस्य सुबोधिनीतोऽवगम्यवयवः । तृतीयेऽपि कार्यस्य
 कारणान्निश्चयवापनार्थं कार्यप्रकाराणां वाचारब्धत्वं वदति, न तु
 तेषाममलत्वार्थमित्येते तदनन्यत्वमृतादेवावगम्यत इत्यतो दोषाभा-
 वात् । न स्याद् ग्रहैव प्रमेयम् । तच्च ब्रह्म पूर्वं निराकारमेव स-
 षिदानन्दात्मकं सर्वप्रबन्धमपर्यं निमित्तान्तरमन्तरैर्वांशतो धर्मरू-
 पेण, तदतु क्रियादिरूपेण, ततः प्रपञ्चरूपेण च भवतीत्येकविद्वा-
 नेन सर्वविज्ञानमनिशोपपादकम्, अरूपवदेव हीति पञ्चमूयुक्तमे-
 कदेशिनमप्यङ्गीकुर्वता भगवता व्याप्तेन निर्णीतं, पूर्ववद्वेति सूत्रे ।
 तेन प्रकारद्वयेऽपि ब्रह्मातिरिक्तं न प्रमेयम् । प्रकारद्वयं च यथायथं
 मुख्यामुल्लेखीत्युपगृह्यते । तेन न विरोधः । तत्र द्वितीयपक्षानु-
 मारिणी सृष्टिमक्रिया । तत्र बुद्धिर्माकर्षार्थं कारणकार्यस्वरूपभेदेन
 विरूपत्वं सर्वनिर्णये व्युत्पादितम् । सृष्टिमक्रिया तु द्वितीयस्कन्ध-
 एवोपनिषा श्रीमदानार्थनिरर्णरेवं मदङ्गिता । ब्रह्म हि धर्मरूपेण
 भगवद्भानानन्दकालेन्द्राक्रियामायाप्रकृतिरूपेण पूर्वं भवति । न च
 सर्वदा तथा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादकस्य हेतुमृगस्य काल-
 म्पाभावात् । ज्ञाने च काले तत्सर्वं निषामकत्वात् सर्वदा भवि-
 ष्यति । कार्यस्य निषामकत्वं तु प्रत्यक्षमित्येव । कालेन मदेत्य-

ज्ञानाभिज्ञादिशक्तीनां च सदैकरूपत्वं भगवान् स्यादप्यतीति
 निसाप्ताः । तत्र कालः क्रियाशक्तिरूपः । योऽयं कालस्तस्य ते
 व्यक्तवन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टे येन विश्वमिति वाक्यात्, क्रियाशक्ति-
 प्रधानत्वदर्शनाच्च । इच्छा त्वभिध्यानरूपेति, अभिध्योपदेशाच्चेति
 सूत्रे निर्णयः । सर्वकामः, सोऽकामयतेति श्रुतयः । तदाकारश्च
 बहु र्पां प्रजायेति द्विविधः । तत्राद्यो भेदरूपः । तेन सच्चिदान-
 नन्दधर्माः कालातिरिक्तक्रियाज्ञानानन्दरूपाः स्वयं भिद्यमानाः ।
 स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति । क्रियावन्तं ज्ञानिनयानन्दिनं च कुर्वन्ती-
 तयः । तदा स भगवान् त्रिरूपोऽपि सर्वतःपाणिपादान्तो भवन्
 साकारतामापद्यते । एवं भिन्नोऽपीच्छया स्वस्याभिमतत्वाल्लोचन-
 रूपया भिन्न इत्यखण्डो भवतीति कार्यविचारेणावसीयते । अत्र
 एव तद्वेष्टया कार्यरूपस्याल्पत्वात् तानि त्रीण्यपि रूपाणि,
 पूर्णमह इत्यादिश्रुतौ पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव च समूहस्य
 मतेकपर्यवमापित्वम् । एतदेवेतरयोरापि द्वेयम् । तयोरेतरेत्वेन
 क्षीयं तथा बुद्धावनारोहेऽपि समानयोगक्षेमत्वान् । अस्ति भाति
 प्रियमितेन बुद्धावनारोहाच्च । शक्तिस्तु सत्तदंशस्य क्रियारूपा चिदं-
 शस्य व्याप्तिरिका माया । विद्यज्जमानया यस्य स्यादुत्पीडापये-
 ऽभुया * विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमिति दूषिय इत्यादिवा-
 षयोक्ता त्रिगुणा सा जगत्कुर्यामायाया व्यंशभूता आनन्दरूपस्य
 जगदुत्पत्तौ करणभूता । साऽपि, सर्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य
 गुणास्त्रयः स स्थितिमार्गनिरोधेषु गृहीता मायया विशो, इत्यस्य
 गुणोपध्यां सम्पादिवृत्ता । सर्वरूपव्यवस्थाम्बन्धात् सर्वमतिकृतिरू-
 पोति प्रतिकृतिर्नवायकम् । तत्रात्र मूलरूपोपांर संचायकरूपा सा
 भवति । ततो मूलरूपे नियतेऽदरांशभूतस्य तत्र मवेशस्तदा तस्मि-
 न्नामाकृति सम्पादयतीति देशकालवस्तुरूपा रात्री कदाचिद्भगव-

दिच्छाया कर्ष्यपि भवति । न तु तावता मूलकर्तृत्वम् । एतत्त्रित-
यरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य मानवतलादिवाच्या । इत्या-
दिकः पूर्वाकारस्य कामस्य त्रयञ्च । द्वितीयस्तत्कर्षापकर्षरूपः ।
तेन त्रिष्वानन्द उत्कृष्टः । इतरौ पयोत्तरमपकृष्टौ तदेतरौ तं सेव-
मानी जातौ । ततस्तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । त-
दा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमाप्नोति । तदाचिदंशस्य शक्ति-
र्या व्यामोहिका माया अवियेति यावत् । सा चिदंशाज्ज्ञानरूपे
धर्मे गते ते व्यामोहयति । स तु बोधरूपोऽपि धर्मरूपज्ञानाभावा-
त् तया व्यामुग्धः । आनन्दस्य पृथग्भूतत्वात् । तत्सम्बन्धेनानन्दो
भविष्यतीति बुद्ध्या तया सम्बद्धयते । ततो व्याकुलः सन् सदा-
नन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मा आसन्नो दशविषमाणरूपस्तपक्व-
म्बु तिष्ठति । तदा प्राणधारणत्रयस्तवत्वाज्जीव इत्युच्यते । सत्-
त्वास्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादव्यक्तत्वाभावात् जडश्च भवति । पश्चा-
न्मूलभूतक्रियांशभिः क्रियाभिर्व्याप्यं शरीरादिरूपेणाभिव्यज्य-
ते । पश्चात्तस्यां क्रियायां तत्कृतधर्मे वा तिरोभूते तिरोभवति ।
तदापि तस्यां क्रियायां जातायां यो नामरूपे व्याकरवाणीति
रूपा मूलेच्छया जातो घटादिशब्दः स जीवे भगवति सुद्धौ चा-
भिव्यक्ते एव तिष्ठन् ध्वस्तादिव्यवहारमुपपादयति । एतस्य
दशवित्तं, यथा महान्ति भूतानीत्यस्य सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् ।
एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतेर्ज्ञानैरभिव्यज्यते, तिरोभवति च ।
तस्य च विभागः प्रारम्भ एवास्माभिः मदर्शितः । एतमेवानन्दव्य-
वस्थाप्युक्तः । आनन्दरूपस्य विभागस्तु सर्गादीनाम्, अदीनन्दी-
लाहमितेति श्रुतीकरीत्या स्वरूपधर्मत्वेन विज्ञेयः । यद्यपि श्रुतौ
विशालविभागनिर्दिष्टे स्फुटे नोक्ते तथापि पूर्वरूपतिरोभावं विनो-
त्तररूपानिर्भावाभावात् यत्रापेयेत्याकारेणैव संदर्शिते । एवञ्चोभा-

भ्यामिच्छाभ्यां सच्चिदानन्दरूपेभ्यो यथायथं प्राणाद्या जडा-
 श्चिदंशजीवबन्धनपरिकरभूताः सदंशा जीवाश्चिदंशा बन्धनीया
 आनन्दंशास्त्राश्रियामका अन्तर्यामिणश्च विस्फुल्लिङ्गन्यायेन व्युत्प-
 रन्ति । एवं बन्धेषु जीवेषु यस्मै भगवोस्ता पूर्णा ज्ञानशक्तिर-
 यच्छेद तदा ता मोहिका यागा राजति, प्रयत्नं च राजति, स्वस्व-
 चिद्रूपे चावतिष्ठते, अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्तृत्वं तु न भव-
 ति । तस्य सा मायाशक्तिर्न भवति । उत्कर्षोऽपि न भवति । आ-
 नन्दस्वैकोत्कृष्टत्वात् । इतिहा संपाततो-वर्तते । आनन्देन सह-
 मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चेद स्वधर्मेण तं गृह्णीयात् । इयं
 प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाचयानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिरिति सर्वत्रैवोपपुङ्ग-
 ते । अन्यथा प्रक्रिया तु वाचयानि वाधते इति छाप्टप्रक्रिया ॥
 एतद्वान्तरप्रक्रियास्तु शास्त्रार्थनिबन्धे पोदा भदोऽनाः । तत्र
 प्रथममाकाशवद् व्यापकं हीति द्वाभ्यां ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा ततो,
 बहु स्वामितीच्छाप्रकारद्वयमुक्त्वा, तदिच्छायावतस्तस्मादिति द्वा-
 भ्यां, स यथोर्णनामिस्तन्तुनोच्चरेदिति हस्तवालाकिब्राह्मणश्लाघि-
 तः साक्षात्सर्वछाप्टमकार उक्तः । तत्र माणलोकदेवभूताः सदंशाः
 सर्व एवात्मान इत्यात्मपदं तु, गुहां मरिष्टाविति श्रुतान्तरानुरोधा-
 ज्जीवान्तर्यामिणोः संग्राहकम् । एवमेवमेतेषां स्वरूपभेदे कारण-
 स्वरूपभेदोऽप्यर्थास्ति इति, बहु स्वामितीच्छया प्रथमं सच्चिदा-
 नन्दानां भेदो द्वितीयस्कन्धप्रक्रियायामुक्तः । तेषां कारणरूपाणां
 त्रयाणां पूर्णत्वं यदुक्तं श्रुतौ तदेवं हेतुम् । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्
 पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । अस्या-
 र्थः । अदः परोक्षं ब्रह्म आनन्दरूपं पूर्णम् आकाशवद् व्यापकमि-
 ति कारिकोक्तरीतिकम् । इदं ज्ञानरूपं द्वितीयपुरुषरूपं पूर्णं पूर्वा-
 करीतिकम् । पूर्णाद् द्वितीयात् पूर्णं सद्रूपं प्रथमपुरुषरूपम् उद-

व्यते उद्दिष्टमे पूर्णात्मस्वभावात्तामेनोदगच्छतीत्यर्थः । कार्यस्वरूपस्य मलये प्रत्यावत्तिदशायां तद्रूपत्वमाह । पूर्णस्य सदादिरूपस्य ब्रह्मणः पूर्णम् एकरसत्वमादाय भगवत्करुणया तद्वत्तं मृदीत्वा पूर्णमेवावशिष्यते तद्रूपमेव भवतीत्यर्थ इति । क्रमसृष्टिमक्रिया तु छान्दोग्यतैत्तिरीयादौ, तदैतत्तं बहु स्यामिति, तत्तेजोऽमृजनेत्यादि, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिना उक्ता । तत्र सदंशोद्गमे एवं प्रकारभेदः । जीवान्तर्धामिणोस्तु तैत्तिरीये देहप्रवेशोत्तरं भेद उक्तः । तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशत्तदनुपविश्य सच्च सच्चामवदित्तादिश्रावणाद् द्वितीयस्कन्धोक्तं तत्राप्याविरुद्धम् । एतदन्यत्रापि विचारेणाऽनुमन्धेयम् । सृष्ट्यनन्तरं कार्यविनारे तु यद्यपि घृष्टदारण्यके त्रयं श्रावितम् । त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म चेति तथापि छान्दोग्ये कर्म न्यक्कृत्य, अनेन जीवेनात्मनानुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति द्वयमेव श्रावितम् । तेन नामरूपभेदाद् द्विविधैव सृष्टिः । तत्र रूपमृष्टौ पञ्चात्मको भगवान् कारणम् । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ॥ ब्रह्मादेवान् परो ब्रह्मज्ञान्योऽर्थोऽस्ति तत्स्वत इति द्वितीयस्कन्धे रूपमृष्टिप्रकरणीयवाक्यात् । तत्र द्रव्यं माया । मकृतिर्गोप्योपादानमिति । अग्रे तु मदाभूतादिकम् । अनन्तरमृष्टौ तु अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् ॥ विविधाश्च पृथक्पेष्टा देवं चैतात्र पश्यमम ॥ शरीरवाद्भूमनोभिर्गतेन कर्म मारमते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पश्येते नस्य देव इति गीतावाक्यादेने पश्यहेतवः ॥ तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्त्ता जीवः । पृथग्विधकरणमिन्द्रियाणि विविधाभेदाः माणवर्षमुताः । देवं भगवादिच्छादीनि रूपमृष्टिन्यवस्था । नाममृष्टौ तु, न एव जीवो विवरममृतेति पूर्वप्रकरणात्तैकादशस्कन्धीयवाक्यात् सूत्ररूप

एव भगवान् सुपुन्तामार्गेण व्यक्तो भवान् घोषात्पा शब्दब्रह्मरूपः प्रकाशते । ततः स एव घोषो नादात्मा वर्णपदवाक्यनामको भवति । तद्विषयको विचारः सर्वोऽपि प्रमाणपरिच्छेद एवोक्त इति न पुनरुच्यते । अतः परं बुद्धिमौक्यार्थं तारतम्यज्ञानार्थं च प्रमेयं त्रिरूपेण वर्ण्यते । स्वरूपकारणकार्यकोटिभेदात् । तत्र स्वरूपकोटौ भगवान् क्रियाज्ञानतद्गुणविशिष्टभेदेन त्रिविधः । तथाहि । वेदादिभावापस्य शब्दस्यैवात्र प्रमाणत्वात् तस्य पूर्वकाण्डे यद् एव प्रतिपाद्यते । स च यद्यपि, यज्ञो वै विष्णुरित्यादिभिः, नारायणपरा लोका देवा नारायणज्ञा इत्याद्युपबृंहणसाहिताभिस्तत्पर्यतो भगवदात्मक एव निश्चितस्तथाप्यनुष्ठानमारभ्य फलानुभवपर्यन्तायां दशार्था साधनत्वेन क्रियैव प्रतीयत इति क्रियायामन्तर्हित एव सन् पूर्वकाण्डार्थरूपः । एवं द्वितीयकाण्डेऽपि सच्चिदानन्दात्मकमनन्तरूपमनन्तगुणमनन्तशक्ति ब्रह्म प्रतिपाद्यते, तथापि गुरुपरात्मिमारभ्य चरमवृत्तिपर्यन्तमनन्तरं च ज्ञानमेव प्रतीयते इति ज्ञानेऽन्तर्हितमेव सद्गुणैरुत्तरकाण्डार्थरूपम् । तदुपबृंहणेषु गीताश्रीभागवतादिषु तु भक्तिविषयत्वेन ज्ञानक्रियाविशिष्टः साकारोऽनन्तगुणपूर्णः प्रतिपाद्यते । परममत्तया च तादृश एव प्रकटो भवतीति । भक्तिस्तत्र गुणीभवतीति ज्ञानक्रियाविशिष्ट एव तदर्थरूप इति त्रिविधोऽपि प्रमाणानुरोधप्रमेयात्मा स्वरूपकोटिः । अक्षरमुत्तरकाण्डार्थे, कर्म पूर्वकाण्डार्थे प्रविशति । कालोऽपि कालोऽस्मीति, कालरूपोऽवतीर्ण इति, प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि * चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षित इत्यादिवाक्येभ्योऽन्तःसच्चिदानन्दरूपत्वाद्गुणप्रभिमानीनां ब्रह्मादीनां भयजनकत्वाच्च स्वरूपकोटौ । एवं स्वभावोऽपि शास्त्र उत्पत्त्यनुत्तया अनभिमानत्वयुक्तत्वाभ्यां लिङ्गाभ्यां स्वरूपकोटौ ज्ञेयः । अन्तर्यामिर्णा

स्वरूपभूतत्वेऽपि जीवेन सह कार्ये प्रवेशात् तज्ज्ञेदानामानन्त्येऽपि
कारणीभूतवक्ष्यमाणतत्त्वशरीरे मविश्ये तत्साहाय्यकरणात् कार-
णकोटावेव निवेशो, न तु स्वरूपकोटौ । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्त
एकः सर्वान्तर्यामी तु भगवानेराऽनो न कोऽपि शङ्कावकाशः ।
क्रमसृष्टिरूपां पौराणप्रक्रियामादाय सर्वनिर्णयनिबन्धेऽक्षरादयो
लक्षिताश्च । तत्र प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा *
यद्रूपं समाधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यत इत्यक्षरलक्षणम् । इदमेव तृतीय-
स्कन्धे मेत्रैयेण आण्डकोशो यद्विरयमित्यादिना तत्र कार्यस्थिति-
कथनेन समवायित्वबोधनपूर्वकं लक्षयता, तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्व-
कारणकारणम् * विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मन इत्य-
नेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि कारणमिति । भग-
वता चैकादशे, आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितमित्युप-
क्रम्य तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् * बाह्मनोगो-
चरातीर्त द्विधा समभवद् बृहत् ॥ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोम-
यात्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत इत्यनेनो-
क्तम् । एतदेव पूर्वोक्तानां त्रयाणां पूर्णरूपाणां मूलभूतं ज्ञानप्र-
धानं गणितानन्दं ब्रह्मकूटस्थान्व्यक्तागात्मतत्त्वमस्यादिपदाभिधेयम् ।
केचित्तु स्यूलमूर्ध्मदेहद्रव्यानच्छिन्नं चैतन्यं कूटस्थपदवाच्यपादुः ।
तन्न । शक्तिग्राहकस्यालाभात् । अतो योम एव तन्नादरणीयः ।
इदमेव मूलरूपचरणासनलोकादिरूपं व्यापिवैकुण्ठ इत्यप्युच्यते ।
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादरूपेण हंसस्वरूपे पुच्छरूपेण च भव-
ति । ज्ञानमार्गे फलरूपमप्येतदेव । इत्यक्षरं निरूपितम् ॥

एतस्यैव रूपान्तरं कालकर्मस्वभावाः । कालस्यांशभूतौ कर्म-
स्वभावौ । तत्र अन्तःसच्चिदानन्दो व्यवहारे ईषत्पञ्चांशेन पकटः
काल इति कालस्य स्वरूपलक्षणम् । अतीन्द्रियत्वेन कार्यानुमेय-

त्वेन चेपत्सत्त्वशिने प्रकटत्वमाकाशादेरप्यस्तीति तद्वारणायार्थं
दलम् । अक्षरवारणाय द्वितीयम् । इदञ्च कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्,
कालेनाव्यक्तिमूर्त्तिनेति वाक्यानुरोधे । निसर्गत्वे सति सकलाश्रयः
सकलोद्भवो वा काल इति कार्यानुसारि लक्षणम् । १

तत्राद्येऽक्षरवारणाय, द्वितीयं ईश्वरेच्छादिवारणाय सत्यन्तम् ।
माणादिवारणाय द्वितीयम् । श्रुतावनस्तमितत्वबोधनेन तस्यापि
निसर्गत्वात् । एतेनैव चिरसिद्धादिव्यवहारस्यातीतानागतादिव्यव-
हारस्य चोपपत्तिः । गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽपतिष्ठितः *
पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽमृजदिति वाक्यानुसारि चेदं
लक्षणम् । एतस्य प्रथमं कार्यं गुणक्षोभः । कालाद् गुणव्यतिकर
इति वाक्यात् । एतस्य च मूर्त्यादय आधिभौतिकं रूपम् । परमा-
णादिद्विपरार्द्धान्तमाध्यात्मिकम् । आधिदैविकं, कालोऽस्मीति
वाक्याद् भगवानेव । तत्र यावत् कालेन सूर्यरथचक्रं परमाणुमात्रं
देशं व्याप्नोति स कालः परमाणुः । चतुर्मुखायुर्द्विपरार्द्धम् । पर-
माणुस्तु सदा संयोगावस्थां कार्यावस्थां च न प्राप्नोति सूक्ष्मः सद-
वयवः । तदुक्तं, चरमः सद्विशेषाणागनेकोऽसंयुतः मदः * परमा-
णुः स विज्ञेयो नृणामैश्वर्यभ्रयो यत इति । अतिमूक्ष्म इति विभा-
जकाघातासहिष्णुः । संयोगावस्थामप्राप्त इति । पञ्चैकास्तिष्ठति
तत्र बहवः पृथग्भूतास्तिष्ठन्ति । अणोरणीयानित्यादिश्रुत्या भग-
वतोऽप्यनिमूक्ष्मत्वमुपगम्यत इति तद्वारणाय संयोगेत्यादि । ततः
कार्योत्पत्तिवारणाय कार्येयादि । कदाचित् संयोगे तस्यां दशा-
यां परममूक्ष्मतानित्वसौ लक्ष्याभावादेव म्लक्षणस्यागमनेऽसम्भवः
स्यादिति तद्वारणाय सदेति । मिद्धान्ते तु स्यूतादेव प्रकृतादेः
सकाशात् कार्यस्य मददादेरुत्पत्तिः । कारणं न तु नन्यभावात्त्वा-
ऽवच्छिन्नं मति कार्ययोग्यावयवस्यूतांशतेनानुगतम् । नच मूक्ष्मरेव

तन्तुप्रभृतिभिः पटादिजननदर्शनादयं नियमः प्रत्यक्षविरुद्ध इति
 वाच्यम् । तत्रापि स्थूलस्यैव कार्पाभादेर्दोर्धावस्थां प्राप्तस्याकृति-
 विशेषसम्पादनार्थं स्वर्णदशोऽवयवयोजने यः समुदायस्तस्यैवो-
 पादानत्वमिति ततः सूक्ष्मस्यैव पटादेरुत्पत्तेः । अन्यथा यन्त्राच्चदु-
 च्चारणे छेदस्तन्वादेर्न क्रियेत । यत्र तु प्रकारान्तरेण पटोत्चारणं,
 तत्रापि समस्यैवोत्पत्तिर्न तु स्थूलस्यैवविरोधात् कारणतानुगमक-
 रूपालोपाच्च । कुण्डलमतिमादावपि मणिसुवर्णलाक्षादिसमुदाय-
 स्यैवोपादानत्वमित्यन्यत्रापि तथैवोक्तम् । एवं गर्भादावपि बीज-
 रजःसमुदायस्यैव उपादानता । कारणस्थूलता तु बहिस्तदंश-
 दर्शनात् स्पष्टैव । एतेनाण्डजा अपि व्याख्याताः । स्वेदजा अपि
 स्थूलादेव स्वेदादुत्पद्यन्ते । उद्भिज्जास्तु मधममङ्कुरमिति बीजात्
 सूक्ष्मा एव । अत एव यावन्नोप्यन्ते तावदङ्कुरभाव एव तिष्ठतीति
 पुञ्यते । उष्मातां वृद्धिस्त्वाहारत्वायेन बोध्या । यत्र पुनर्लोह-
 दारुदन्तनिर्मासादिभिः पर्यायेणावयवयोजनं गृहादौ चेष्टकादि-
 भिस्तत्रापि पट्टपाय एव । अत एकस्यैकमेवोपादानमिति निश्च-
 यः । अन्यथा कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वात् कारणगतै-
 कत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे कार्येऽनेकैकत्वमतीतिरनारम्भे तत्तद्गतै-
 कत्वैरपेक्षाबुद्ध्या बहुत्वमेव प्रतीयेत, न त्वेकत्वम् । अत एकस्यै-
 कमेवोपादानमित्यवदातम् । किञ्च । परमाणुकारणवादे कार्यस्य
 पाञ्चभौतिकत्वाज्जलादयः संयुक्ता भवन्तीति तेऽपि ततः पृग्भूताः
 परमाणुत्वमापद्येरन् । नचैवमभ्युपगन्तुं शक्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् ।
 सृष्टिकादौ तथा अदर्शनात् । ननु परमाणुभ्यः सृष्ट्यनङ्गीकारे
 तदभ्युपगमस्य किमावश्यकत्वमिति चेदुच्यते । देहेन सहात्मन
 ऐक्यभ्रमस्य तत्कार्यत्वेन तदङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । धर्माधर्मसं-
 स्क्रुतेस्तेरेव जीवस्य देहेन सहैक्यभ्रमात् । नन्वेवं सति पुञ्जात्पु-

ज्जोत्पत्तिपक्षापत्तिरिति चेत् । न । इष्टापत्तेः । पीवेति राशौ न विदां भवाद इत्यादिस्मृतौ शरीरे राशित्वकथनात् । भ्रमाद्यमेव तदङ्गीकारात् । यादृहृदयमानस्त्ववयवी तेभ्योऽतिरिक्त एव संघा-
तरूपत्वात् । सामुदायिकध्यायमनो न काऽप्यनुपपत्तेः । ननु
स्थूलात् सूक्ष्मोत्पत्त्यङ्गीकारे विभागादुत्पत्तिरङ्गीकृता भवति ।
तथा मति नाशः कस्मादङ्गीकार्य इति चेत् । संयोगादेवेति धूमः
सत्कार्यवशादिभिः मतिसंचरस्यैवाङ्गीकारात् । लोकमत्यक्षानुग्रहाय
तु पाश्चात्यकार्याणामुभाभ्यां यथासम्भवं नाशोत्पत्ती । अत एव
जलसंयोगेन बह्वः कपालविभागाच्च घटस्य नाशः । तज्जनादन्त-
र्घपकादेस्तन्नुसंयोगाच्च घटस्योत्पत्तिरिति संगच्छते । ननु पर-
माणुभ्यः मृष्टयनङ्गीकारे स्थूलाच्चाङ्गीकारे मनसोऽपि मृष्टिर्न
स्पात् । तथा सति, ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा इत्यादिबाधयाविरोधा-
पत्तिरिति चेन्न । तस्य परमाणुपरिमाणत्वेऽपि परमाणुत्वाभावात् ।
अन्यथा परमाणूनां पञ्चविधत्वापत्तेः । भौतिकत्वे सति निखो
गतिमान् परमाणुरिति वैशेषिकलक्ष्णं तु बाधितमेव । सर्गादौ
भूतातिद्वया भौतिकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । नच भूतत्वे सती-
त्येव विशेषणीयमिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि निखत्वस्याशक्यव-
चनत्वात् । श्रुत्या स्मृतेर्वाधादिति दिक् । एवं परमाणुदेशेन काल-
परमाणौ ज्ञाते ततः पुराणाद्युक्तरीत्या द्विपसार्द्धावभिराध्यात्मिकौ
ज्ञेयः । इति कालो निरूपितः ॥

अथ कर्म ॥ तल्लक्षणं च विधिनिषेधप्रकारेण लौकिकक्रि-
याभिः प्रदेशतोऽभिव्यञ्जनयोग्या व्यापिका क्रियेति । कालिक-
क्रियाप्रारणाय योग्यान्तम् । व्यापिकेति तु स्वरूपकथनमात्र-
परम् । एवञ्च, सर्वकर्माणि मनसेत्यादौ बहुवचनं तदंशाभिप्रायेण
बोध्यम् । लौकिकक्रियापरत्वेन वा बोध्यम् । एतेनैवाहृष्टस्या-

ऽप्यात्मगुणत्वं निराकृतं वेदितव्यम् । एवञ्चापूर्वादिष्टधर्माधर्मादिप-
दैरपीदमेवोच्यते । अतः साधारण्येऽपि फलव्यवस्थोपपत्तेर्न कर्म-
नानात्वमित्यपि । दानाहिंसादौ तु धर्माधर्मादिप्रयोगोऽभिष्यञ्ज-
कत्वोपाधिना भाक्तः । एवञ्च यागादपि साक्षादेव स्वर्गसिद्धिरि-
ति दिक् । नच कर्मण एकत्वे सर्वसाधारणत्वात् । पुण्यदं-
पुण्यमाप्नोति पापदः पापभाग्भवेदित्यादिवाक्यानुपपत्तिः । पूर्व-
क्रिययाभिष्यक्तस्य तदंशस्य वचनबलेन पुत्रेष्ट्यादिवद्व्यधिकरण-
फलसम्पादकत्वात् सुखेनैवोपपत्तेः । अत एव विश्वामित्रादेस्त्रिश-
ङ्गवादीनां स्वर्गोऽप्युपपद्यते । एतस्य चाभिष्यक्त्यनन्तरं फल-
समापनावधिमाकथ्यं फलभोगजनकक्रियया क्रमेण तिरोभाव इति
दिक् । एतस्य च मुख्यं कार्यं जन्मरूपम् । कर्मणो जन्म महतः
पुरुषाधिष्ठितादभुदिति मथपत एव जन्मजनकत्वोक्तेः ॥ इति कर्म
निरूपितम् ॥

अथ स्वभावः ॥ परिणामहेतुत्वं तल्लक्षणम् । स्वरूपं तु भग-
वदिच्छाऽऽकारकं, न त्विच्छैव । कालं कर्म स्वभावं चेति वाक्ये,
उपाद्द इति कथनात् । अयमापि व्यापकः । सर्ववस्तुपश्चात्कृत्य
स्वयं गोचरो भवति । यथा स्वभावदुष्टेषु शानादिकं तिरस्कृत्य
मागेवानुभवमारोहति । यत्रापि नारोहति तत्रापि परिणामः स्व-
भावत इति वाक्याच्चत्कार्येण परिणामेनानुमेय इति न विशिष्य
तत्र कश्चिद्विचार इति स्वरूपकोटिः । द्वितीया कारणकोटिः ।
तत्राष्टाविंशति तत्त्वानि । तेषां च तत्त्वत्वं भगवद्भावरूपत्वात्
तस्य भानस्तत्त्वमिति । भगवता या कारणता सा लोकेऽष्टाविंश-
तिषा प्रकटेति यावत् । न त्वनारोपितरूपत्वेन । श्रुतिविरोधात् ।
कारणत्वं त्वण्डमृष्ट्याविर्भावकशक्त्याधारत्वाद् असाधारणत्वेन, न
स्वीश्वरेच्छादिनव साधारणत्वेनेति ज्ञेयम् । अतः परं गीतां नृनीय-

स्कन्धं चाश्रित्य तेषां लक्षणान्युच्यन्ते । कार्यकोटिस्तु पञ्चादा-
 च्या । तत्र तावत् सुखानावरकत्वे प्रकाशकत्वे सुखात्मकत्वे च
 सति सुखासत्तया ज्ञानासत्तया च देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं स-
 चम् । तदुक्तं, तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् * सुखस-
 क्तेन बध्नाति ज्ञानमङ्गेन चाऽनघेति । अत्र गुणान्तरेऽतिव्याप्ति-
 वारणाय जन्ये सत्त्वविशेषेऽव्याप्तिवारणाय च तृतीयान्तद्वयम् ।
 गुणान्तराभिहितज्ञानसुखात्मकस्वरूपकथनाय ससन्तम् । तच्च केवलं
 स्वरूपलक्षणं पुरुषेऽतिव्याप्नोतीति तद्वारणाय कार्यलक्षणेन सहैवो-
 पदिष्टम् । देहिन इत्यमम्भववारणाय । जीवादन्यस्य बन्धाभावा-
 द् । रागात्मकं वा तृष्णामद्वादिजनकं वा कर्मासत्तया देहिनो
 निरारां देहाद्यासक्तिजनकं वा वजः । तदुक्तं, रजो रागात्मकं
 विद्धि तृष्णासङ्गममुद्भवम् * तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्ममङ्गेन
 देहिनमिति । अत्र तृतीयलक्षणे गुणान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय
 तृतीयान्तम् । बन्धेन मन्वादाधिव्यवहापनाय निररामिति । द्वितीयं
 उपलक्षणविशेषा लोभः मष्टितिराम्भ इत्यादिवाच्योक्तकार्यान्तरा-
 णामपि ज्ञापकम् । प्रथमं तु स्वरूपलक्षणम् । विद्धीति कथना-
 द् । रागश्च स्त्रीपुंसोः परस्परं सृष्टेति शम्भानुज्ञाचार्याः । विषये-
 शु गर्द इत्यन्ये । आवरणशक्तिजन्यं सर्वदेहिमोहकं ममादालस्य-
 निद्राभिर्देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं तमः । तदुक्तं, तमस्त्वज्ञानत्रं
 विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् * ममादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति
 भारतेति । अत्र तृतीयान्ते उपलक्षणाविषा ज्ञेया । अपकाशोऽप्र-
 कृष्टश्चेति वाक्यात् । शेषं पूर्ववत् ॥ कापिलास्तु, मीलमीतिविषादा-
 धैर्गुणानामन्योन्यं वैषम्यं, लब्धादिधर्मन्योन्यसाधर्म्यं गुणा-
 नाभितिप्रवचनमूत्रद्वयस्यादिषदाभ्यां कार्यान्तराण्यावे सहसृष्टहे ।
 यथा हि सांख्यकारिका । मीलमीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रकृति-

नियमार्थाः * अन्योन्याभिप्रायप्रयजननमियुनवृत्तपक्ष गुणाः ॥
 सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपपृम्भकञ्चलं च रजः * गुरु वरणकमेव तमः
 मदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति । एतदर्थं तु— मुखदुःखमोहस्वरूपाः
 प्रकाशप्रवृत्तिनिग्रहफलका यथाक्रमं गुणाः । ते पुनरन्योन्याभि-
 भवनान्योन्याधारत्वान्योन्यजननान्योन्यमियुनक्रियाकाः पुरुषार्थं
 स्वत एव भवन्ति, न तु केनचित् मेरिताः । यथा चर्त्तिनैले अनलवि-
 रोधिनी सदानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतो, यथा वा वात-
 पित्तश्लेष्माणः परस्परविरोद्धाः शरीरधारणलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति
 तथैते गुणाः परस्परविरोधिनाऽप्यनुवर्त्तन्ते, स्वकार्यं च कुर्वन्ती-
 ति । शेषं स्पष्टमिति सांख्यतत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातः । तत्र स्वतो-
 ऽनुवर्त्तनादिकपनादरणीयम् । स्वभाववादान्नीश्वरवादाश्रयणात् ।
 तथात्वे श्रुतिस्मृतिविरोधात् । अन्योन्यजननमियुनवृत्तित्वं च
 तथा । लक्षणसाङ्ग्यमसङ्गात् । रजसो दुःखात्मकत्वं च तथा ।
 रागात्मकत्वविरोधात् । शेषं तु गीतादिविरोधाभावादनुमतमेव ।
 एते च गुणा यदा भगवतः सकाशादेवोत्पद्यन्ते तदा माया चि-
 त्छक्तिरूपा आनन्दरूपा विज्ञेया । इत्ये विचिन्त्य परमा स तु
 ब्रह्मदेवनामाऽवधार्य निजकारणमुक्तिदाता * तस्याग्र्यैव नियता
 परमापि रूपं ब्रजे द्वितीयमिति यत् प्रवदन्ति मायामिति पञ्चरात्र-
 वाचयात् । तन्मायाफलरूपेणति, दैवी शेषा गुणमयीति च भग-
 वदाक्यात् । द्वितीयस्कन्धे, सत्त्वं रजस्तम इति त्रिगुणस्य गुणा-
 स्त्रयः * स्थितिसर्गनिरोधेषु वृद्धीता मापया विधौ इति मायायाः
 करणत्वबोधकब्रह्मवाक्याच्च । एतेषु मूलगुणेषु स्थितावधिकृत-
 सत्त्वं यदान्योपमर्हवशाद् दुर्बलं भवति तदा देवादिरूपेण भगव-
 न्ते प्राध्यायितारपति स्वाश्रयार्थादिस्थापनार्थम् । तदा स्वयं, तद-
 वतारशरीरसमवाये वा, शरीरशोधकं वा, शरीररूपं वा, मादु-

भावे निमित्तं भवति । तदा सत्त्वस्यावयवा अपि पृथक्पृथक्
 रूपाणि विभ्रतीति प्रथमस्य दशमे, यदा हीति श्लोके स्थितम् ।
 यदा पुनस्तन्मायाफलरूपेणैकादशोक्तरीत्या उभयात्मिका वि-
 श्वक्तिरूपा । दैवी ह्येषा गुणमयीति वाक्याद् गुणमयी माया
 भवति तदा तु, तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवत् गुणाः *
 मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन चेति वाक्यात् प्रकृतिधर्म-
 रूपविषयगुणा भवन्ति । क्षोभ्यमाणत्वोक्तेः । तदग्रे च, तेभ्यः
 समभवत् सूत्रमिति पदसत्त्वोत्पादकत्वकथनान्महदुत्पत्तेश्च । ततो-
 ऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालनोदितादिति, दैवात् क्षुभितर्षि-
 णां स्वस्यां योनौ परः गुवान् * वीर्यमापद्यत साऽयुत महत्तत्त्वं
 हिरण्यमिति तृतीयस्कन्धादिवाक्यैः क्षोभोत्तरभावित्वनिश्चया-
 द्वैषम्यापरपर्यायस्य क्षोभस्य च सजातीयसंबन्धनात्मकपरिणाम-
 रूपत्वादपि तथा । एतेषां च सत्त्वादीनां गुणत्वं न परार्थत्वात् ।
 तथा सति संघाततया गुणानां प्रत्येकं सर्वदा त्रिगुणत्वे लक्षणा-
 सांकर्यमसद्भात् । किन्तु बन्धकत्वादेव । नच क्षोभस्य पाश्चात्य-
 स्वेताश्विन्यानां स्वरूपाप्रच्यविकत्वात् कार्यलक्षणाव्याप्तिः शङ्का ।
 स्वस्वायोग्यतया गुणाभिमानिवन्धकत्वेन च लक्षणममन्वयात् ।
 भगवतो निर्गुणत्वं तु सूत्रकार्पासन्यायेन । यथा कार्पासे सूत्रं न,
 किन्तु कार्पासमेव स्वावयवैः पौर्वापर्यमापद्यमानं सूत्रतामापद्यते,
 तथा निर्गुणो भगवान्गुणानुत्पादयतीति सुबोधिन्पुक्तदिशा ज्ञेयम् ।
 सदंशात्मत्वं चिदंशाद्रज आनन्दांशाच्च तम इत्यादित्वादिसर्गाभिप्रा-
 यं, कल्पान्तराभिप्रायं वाऽतो न दोषः (१) इति गुणानां लक्षणानि ॥

(१) पूर्वोक्तकल्पामिप्रायम् । कल्पान्तरे त्वेकादशस्कन्धो-
 क्तरीत्या मन्त्रिदानन्दात्मकाद् ब्रह्मणः सकाशान्मायोत्पत्तौ तदुत्तर-
 मयं विभाग इत्यतो न दोष इति या पाठः ॥

अथ पुरुषः ॥ तल्लक्षणं त्वात्मेति देहेन्द्रियादिकं सर्वं परा-
 ऽर्थमतीति व्याप्नोत्यधितिष्ठतीत्यात्मा । आत्मनस्तु त्रीणि लक्षणानि ।
 तेष्वनादित्वे सति निर्गुणत्वे सति प्रकृतिनियामकत्वे सत्यहंविधि-
 वेद्यत्वमित्येकं लौकिकम् । स्वयम्प्रकाशत्वमित्यपरं स्वरूपलक्षणम् ।
 विश्वगतगुणदोषसम्बन्धाभावेऽपि सम्यक् संसर्गवच्चाभिती तृतीयं
 मुक्त्युपयोगि । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे । अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः
 प्रकृतेः परः * प्रत्यक्षमा स्वयञ्ज्योतिर्वैश्वं येन समन्वितमिति ।
 अत्र प्रथमलक्षणेऽनादिपदं महदादिसाधारणसादित्वनिषेधपरत्वेन
 व्याख्येयम् । द्विधा समभवद् बृहदिति वाक्यानुरोधात् । तेनैव
 भगवद्धारणमपि । शेषं तुपयोगि । तत्र देहादिवारणाय प्रकृतिनि-
 यामकत्वे सतीति व्यतिरेकव्याप्त्या तथात्वसाधनायानादीति ।
 तथैवानादित्वसाधनाय निर्गुणेति । कालवारणायाहंविच्छीसादि ।
 इदं च लक्षणं व्यतिरेकमुखेनेतरभेदसाधने न्यायत्वेन पर्यवस्यति ।
 मयोगस्तु— पुरुषः प्रकृतिप्रकृतभिन्नः । उक्तलक्षणकत्वात् ।
 पक्षैवं तत्रैवमिति । द्वितीयं त्वास्तित्वसाधकम् । तथाहि । सुषुप्तौ
 द्विविधेऽपि करणे लीने ततः कुतोऽपि हेतोरुत्थितस्य पुंसः सुख-
 महमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति । आत्मानमप्यबुद्ध्वा शायितो-
 ऽस्मीत्यादिस्मरणात् सुषुप्तावनुभवोऽस्तीति अनुगीयते । अनुभव
 विना स्मरणायोगात् । अनुभवेन स्मरणत्वेन कार्यकारणभा-
 वात् । सत्त्वेन सविषयकः । तथा सति विषयमपि तदानीं प्रका-
 शयेत् । नापि साक्षात्परम्परया वा विषयजन्यः । तथा सति स-
 विषयकः स्यात् । सविषयकस्य विषयजन्यत्वनियमात् । प्रत्यक्षं
 परोक्षं वा विषयप्रकाशनप्रसङ्गाच्च । अतो विषयजन्यो निर्विष-
 यक एव विलक्षणः कश्चिदनुभवोऽस्तीति निश्चीयते । एवं सति
 विषयकालभेदेन भिन्नेष्वपि स्मरणेषु योऽहंतामभिमन्यमानो नि-

यादि ॥ मुखमहमस्वाप्पमिति स्मरणे स्वप्रक्रियाविशेषणत्वेन स्मर्यमाणस्य मुखस्य सुपुष्पितमानकालीनत्वमेव गोचरीक्रियते । तच्च मुखं सत्सम्पत्त्येति श्रुत्याऽवसीयते । अतो नार्यं गौण्या व्य-
वहारः । कामुकनिर्वेदस्तु बाह्यमुखाभावादेवावकल्पमानो न तत्र-
त्यमुत्तवाधक इति । आत्माद्योधज्ञानं तु विषयत्वेनात्मबोधभावावि-
षयकमिति न स्वयकाशर्ता बाधने । अन्यथा सुखात्मानावपि न स्मर्येयाताम् । अनुभवमन्तरेण स्मरणायोगादित्युक्तम् । ननु स्मरणस्य स्वसजातीयानुभवजन्यत्वनियमानुरोधाद्विषयत्वेनैवैषां भानमङ्गीकार्यम् । तच्चार्थान्तरतापादकं प्रसङ्गविरोधि च । नि-
र्विषयं तु ज्ञानं न क्वापि सिद्धमतो नेदं युक्तमिति चेन्न । तच्चाया इवेदानीं सविषयत्वस्य स्फूर्तिरपि तदानीं निर्विषयत्वस्याबाधाद्
उक्तनियमस्य वाऽपयोजकत्वात् । अन्यथा तत्तापामतीतत्वस्य चास्फुरणापत्तेः । निर्विषयत्वस्य च जन्यज्ञान एव बाधकत्वेना-
त्मरूपाज्जन्यज्ञानाबाधकत्वात् । अतो न चोद्यावसरः । अत एव श्रुतिरपि, अत्रात्मा स्वपञ्चयोतिर्भवतीत्यादेति दिक् ॥

एवं तस्य केवलत्वे सिद्धे यत्तोस्मिन् कर्तृत्वादिना सगुणत्व-
प्रत्ययः स सृष्ट्यानुकूलभावदिभ्यः प्रकृत्याद्यविवेककृतः । सूर्य-
स्येव रक्तादर्शादौ रक्तप्रत्ययः । अत एव च मुक्तियोग्यत्वम् ।
अन्यथा बन्धस्य स्वाभाविकत्वापत्तौ मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः ।
स्वाभाविकस्य नाशयोगात् प्रवृत्तिविषयातेऽननुष्ठानलक्षणाभ्यामा-
ण्यापत्तेश्च । स्वभावनाशाङ्गीकारे च दुग्धादिवत् स्वरूपनाशप्रस-
ङ्गादनित्यतापत्तेश्च । नच ध्वनिलपट्प्रत्यायेन स्वभावनाशाङ्गीकारे स्वरूपनाशाभावाददोष इति वाच्यम् । तत्र स्वभावनाशात् क्षा-
लनादिना पुनरुद्भवदर्शनात् । अभिभवमात्रं परम् । तथा सति पुनर्वन्धापत्तौ न स पुनरावर्तन इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । तदिदं

हृदि कृत्वा तृतीयं लक्षणम् । सोऽयं न नाना, किन्त्वेक एव सर्व-
 म् । अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति वाक्यात् । प्रकृ-
 तिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपीति वाक्यस्य पोरैकवचनान्तयोः
 पदयोर्मध्य एकस्य व्यक्तिपरत्वमन्यस्य जातिपरत्वमित्यत्र विनि-
 गमकाभावाच्च । ज्ञानं त्वन्यतमो भाव इति वाक्याच्च । कालवृ-
 क्ष्या तु मायायां गुणमय्यामथोऽक्षजः * पुरुषेणात्मभूतेन वीर्य-
 माधत्त वीर्यवानिति प्रकृतौ वीर्याधानमाश्रयमेव करणत्वेनैव त-
 स्यापेक्षणाच्च । सांख्यानतरे स्वयमेवेश्वर इत्युच्यते । पुरुषेश्वर-
 योरत्र न वैलक्षण्यमप्यत्र * तदन्यकल्पनाऽपार्थेति पञ्चविंशतितत्त्वो-
 पपादन एकादशे भगवद्वचनात् । चिद्रूपत्वेन पुरुषेश्वरयोरवैलक्ष-
 ण्यात् । तदुपपादितं तृतीयमुच्यते धिया श्रीमदाचार्यैः । तथाहि ।
 पुरुषस्त्वेक एव । पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यम् अप्यत्र तदन्य-
 कल्पनाऽपार्थेति । अतो जीवेश्वरावयवस्याभेदेनैव भिन्नौ, न स्वतः
 इति यदेव पुरुषलक्षणं तदेव जीवलक्षणम् । प्रकृतिरपि यद्येका
 भवेद् भवस्या न भिद्येत । अतः प्रकृतिद्वयं मन्तव्यम् । तत्रैका
 व्यापारिका, द्वितीया तु मूलप्रकृतिः । यदा भागवदिच्छया पूर्वा-
 मभिन्त्यते तदा इच्छाव्यापारभूतैर्गोहकप्रकृतिगुणैर्वद्भो वशीकृतौ
 जीवावस्थां प्राप्नोति । यदा तु मूलप्रकृतिं तदा स्वरूपस्थित एव
 जगत्कारणं भवति । यदेशभेदेन वा ते उभे पुरुषसङ्गते । यथा-
 ऽऽकाशे क्वचिद् व्रदादि, क्वचिन्न, तद्वत् । जीवानां पृथक्त्वे श्रुति-
 स्मृतिविरोध आपद्येत । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽपि शास्त्रविरोधः ।
 अनिमोक्षः । एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरविश्वासश्च स्यात् । अथ उभयं
 यथोपपद्यते तथा मूलपुरुषः प्रकृतिद्वयं गृह्णातीति मन्तव्यमिति ।
 प्रकृते स्वयं द्वारभूत एव भगवदंशः । ईश्वरस्तु भगवान् स्वयमेव ।
 जलमः पुरुषस्त्वन्य इति वाक्यात् । तत्स्वरूपं तु शास्त्रार्थमकरण-

निवन्ध एव मयश्चिनमिति । नात्रोच्यते । जीवस्तु पुरुषतत्त्वाद्
भिन्न एव । एकस्यैव मयांशस्येति, मयैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः
सनातन इति भगवद्वाक्यात् । परं तु विद्रूपत्वेन तत्सजातीयः
पुरुषस्यैवांशो वा । क्षरः सर्वाणि मृतातीति वाक्यात् । एकस्य
फलत्वमित्यनेनाचार्यैः फलत्वाङ्गीकारात् । मयमस्कन्धे, तस्यैव
हेतोः मयतेत कोविद् इत्यस्य सुशोधिन्पामपि पुरुषांशत्वोक्तेः ।
त्वमात्मनात्मानमवेहीत्यत्राक्षरांशपुरुषांशभेदेन द्विविधजीवाङ्गीका-
राच्च । एवमपि भगवदंशत्वाविरोधाच्च उभयथापि स्वरूप-
लक्षणे कोऽपि न विशेषः । तेन मृगुष्यादिसंज्ञितत्वेन जीवात्म-
सिद्धयैव मूलपुरुषस्यापि सिद्धिरप्रत्यूहा ॥

कापिञ्चास्तु—अन्यक्तमददहङ्कारादयः परार्थाः । सङ्घात-
त्वात् । पर्यङ्कासनादिवत् । संघाताः, त्रिगुणत्मकत्वाद्, विवेकि-
त्वाद्, विषयत्वाद् सामान्यत्वादचेतनत्वाद्, असत्त्ववर्धितत्वादिति
पट्टभिर्हेतुभिः संघातत्वम् । तेन च परार्थत्वमव्यक्तादीनां साधयि-
त्वा, यदार्था एते स परः पुरुषोऽस्ति । स च पूर्वोक्तेऽव्योऽव्य-
क्तादिभ्यो विपरीतस्तद्भिन्नश्च । तथाहि । पुरुषः, अपरार्थः ।
असंघातत्वात् । असंघातः । अत्रिगुणत्वादविवेकित्वादविषयत्वा-
दसामान्यत्वाच्चेतनत्वाद् असत्त्ववर्धितत्वाच्च । यन्नैवं तन्नैवम् ।
अत्रिगुणः । परानधिष्ठीयमानत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । रयादिवत् ।
व्यक्ताव्यक्तभिन्नः । भोक्तृत्वात् । कैवल्यार्थमवर्तमानत्वाच्च ।
यन्नैवं तन्नैवम् । व्यक्ताव्यक्तवत् । यद्यपि संघातलिङ्गकानुमाने
दृष्टान्तस्य पर्यङ्कादेः सङ्घातान्तरार्थत्वमेव दृष्टमिति दार्ष्टान्तिकेऽव्य-
व्यक्तादौ सङ्घातान्तरार्थत्वापत्त्या पुरुषस्यापि सङ्घातत्वापत्तिरित्य-
र्थान्तरताऽऽपत्तिरिति, तथाप्यनवस्थापत्तिभिषा पक्षे दृष्टान्तीयाशेषध-
र्मापत्त्याऽनुमानमात्रोच्छेदमसङ्गेन चासंघातरूपस्यैव पुरुषस्य तेना-

पि सिद्धिः । एवं सिद्धः पुरुषः प्रकाशस्वरूप एव, न तु जन्मज्ञान-
वान् । अतद्भ्रूनेः । अन्यथा परिणामित्वापत्तेरनिर्गोप्यसत्केश्च ।
सुपुण्याद्यभाषितापत्तेश्च । स च व्यापको नित्यः प्रतिशरीरं मिश्र-
श्च । यथाहुः— संघातपरार्थत्वादित्रैगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् *
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ जन्ममरणकरणा-
नां प्रतिनिपमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च * पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुणविपर्य-
याच्चवेति । तेषु प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिविम्बितो यः स सर्व-
विप्रां सर्वकर्तृत्वं चात्मन्यभिधान्यमान ईश्वर इत्युच्यते । रजस्त-
मोभ्यामुपरक्तंऽधर्मादियुक्ते महत्तत्त्वादीं तादृशमहत्तत्त्वे वा प्रति-
विम्बितश्च जीवात्मेत्युच्यते इत्याहुः ॥

पाञ्चमलास्तु— अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाऽऽख्यैः
पञ्चभिः क्लेशैर्बद्धितमनिपिद्ध्यामिश्ररूपैस्त्रिविधैः कर्मभिर्जासा-
नुर्भोगात्मकैर्विपाकाख्यैस्त्रिभिः कर्मफलैराशयाख्यैः संस्कारैश्च
त्रिष्वपि कालेष्वसंस्पृष्टः पुरुषान्तरेभ्यो त्रिशिष्टः स्वत एव सकल-
जगदुद्धरणक्षमः पुरुष ईश्वरः । स चाऽनुमानागमाभ्यां सिद्ध्य-
ति । तथाहि । अभीतानागमज्ञत्वं ववचिन्निरनिशपत्वरूपां काष्ठां
प्राप्तं सातिशयधर्मत्वान्महत्त्वाल्पत्वादिवत् । यत्र चेदं निरतिशय-
तां प्राप्तं स ईश्वर इति सामान्यतस्तत्सिद्धौ विशेषेण तत्स्वरूपम्
आगमादवगम्यते । स एव च निर्माणार्थं कायमधिष्ठाप्य ब्रह्मादिभ्यो
वेदाद्युपदिशति । यस्य यस्य यद्यदिष्टं तत्तेभ्यो दत्त्वा सर्वान्
संभारिण उद्धरिष्यामीत्यध्यवसायेन प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगौ च
करोति । न च क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन तत्संयोगसिद्धिः । तेषां प्रकृति-
स्वरूपानभिज्ञत्वेन तत्कृताधिष्ठानस्याशक्यवचनत्वात् ।

नच वतमार्थं क्षीरस्येव स्वतः प्रकृतेः संयोगार्थं प्रवृत्तिरिति वाच्य-
म् । तथापि चेतनानधिष्ठितस्य क्षीरस्याप्रवृत्तिरिति दृष्टान्तयत्नेना-

ऽप्यभिप्रातुः सिद्धौ क्षेत्रज्ञानाद्ययोग्यत्वादीश्वरं विना तदभिदेः ।
एतन्नैव कृषीवलकृतधान्यारोपदृष्टान्तोऽपि दत्तोत्तरः । कालादृष्टा-
दीनामुत्तरभावित्वाच्चैः स्वपूर्वकालीनसंयोगासम्भवात् । अतो-
ऽन्यपुरुषविलक्षण एव भगवानीश्वरः । तस्य च तथाविधौश्वर्य-
प्रदानेनिरतिशयसर्वज्ञानप्रमाधिकरणादनादिसम्बद्धमन्वोत्कर्षात् ।
तस्य च सत्त्वस्यानादिः केवलसात्त्विक एवोत्कर्षवान् परिणाम
ईश्वरभोग्यतया व्यवस्थितः । अन्यप्राणिनां चित्तं यथा सुखदुः-
खमोहात्मना परिणमन्निर्मले सात्त्विके धर्मात्मपरख्ये प्रतिसंक्रान्तं
चित्तप्रतिबिम्बस्य संवेद्यं भवति, नैवमीश्वरस्य । अत एव च न
मुक्तात्मनां तत्तुल्यत्वम् । तेषां पूर्वं क्लिष्टत्वात् । अनेकेषामीश्वरत्वे
भिन्नाभिप्रायत्वेन कार्यानुत्पात्तिप्रसङ्गाच्चेति भगवानीश्वरोऽतिरि-
क्त एवेति । संसारिणस्तु निखोदितचिच्छक्तिरूपाः स्वमभिहिते
सत्त्वे प्रतिसंक्रान्ताः सत्त्वगतं चैतन्यमभिव्यञ्जयन्ति । अत एवा-
स्मिन् दर्शने द्वे चिच्छक्ती, निखोदिताऽभिव्यङ्ग्या चेति । तत्रा-
भिव्यङ्ग्याधारभूतं सत्त्वमामोक्षप्राप्तेर्भोग्यं भवति । तदेव भोग्य-
सत्त्वं सांख्यैः सुखदुःखभोक्तृत्वात्कर्मात्मेत्युच्यते । भोगस्तु सुख-
दुःखमोहात्मकचित्तस्य इन्द्रियविषययोगाद्रिषयाकारेण परिणतस्य
पूर्वोक्ते सत्त्वे स्वाकारसमर्पणाद्भवतीति जीवेश्वरव्यवस्थामाहुः ॥
शेषं तु सांख्यवदेवेति ॥

भाटास्तु— प्राणनादिलिङ्गैः सुखादिभिर्ज्ञानेन चात्मानं श-
रीरादिभिन्नत्वेन साधयन्ति । तथाहि । कौष्ठ्यस्य बायोर्ध्वाधो-
गमनं प्राणपानशब्दवाच्यमात्रदेतुभूतः प्रयत्नः सुखादयो ज्ञानं च
न शरीरधर्माः । अथावच्छरीरमावित्वात् । ये हि कार्यद्रव्यविशेष-
गुणा रूपादयस्ते द्रव्यनाशाद् विरोधिगुणान्तराद् वा नश्यन्ति ।
प्राणनादयस्तु शरीरनाशाभावेऽपि विरोधिगुणान्तराविर्भावाभावे-

ऽपिनश्यन्तीत्यतो न शरीरगुणाः । किञ्च, ये शरीरगुणास्ते स्वपरम-
 सक्षविषयाः । मुखादयस्तु न तथेति न शरीरगुणाः । अतोऽया-
 वञ्छीरभाविनं प्रत्यक्षत्वे सति स्वपरमसक्षत्वं चेति द्वौ हेतु-
 मुखादिषु शरीरगुणतां निवारयन्तावन्यगुणतां बोधयतः । तत्र
 योऽसावन्यः स आत्मेति । किञ्च । पूर्वाभ्यस्तस्मत्सनुबन्धेन व-
 ल्लिना हर्षशोकभयादिसम्प्रतिपत्तिर्षालस्य दृश्यते । जातिस्मराश्च
 केचिदद्यत्वेऽपि देहान्तरवृत्तं वृत्तान्तं बोधयन्त उपलभ्यन्त इत्यु-
 पलब्धिभिर्द्वयः शरीरात्मनोर्भेदः । एतेन देहात्मवादिनश्चार्वाका
 निरस्ताः । किञ्च, सर्वं एवं विशेषगुणाः कारणे वर्तमाना एव
 कार्यद्रव्यगुणतां भजन्ते, न त्ववर्तमानाः । शरीरारम्भकेषु च
 परमाणुषु न चैतन्यमस्ति । ततः कथं चैतन्यस्य शरीरगुणता
 स्यात् । तस्मादन्यथेतन्न इति । एतेनैव शरीरारम्भकपरमाणुपुञ्ज-
 रूप आत्मेति वदन्तो निरस्ताः । किञ्च । एकभ्यैव पुञ्जस्य तत्त-
 ज्जन्मीयदेवंनरतिर्यस्यकीटांदिशरीरारम्भकत्वे पर्यायेण तेनः पृथि-
 व्यादिमिधानत्वविरोधः परिमाणादिविरोधश्च । चेतनत्वे बुद्ध्या-
 श्रवसाद्यकानुमानादिषु लाघवोपनीतैकत्वभानविरोधश्च । न च पु-
 न्रैकत्वमेव तत्र भासते इति वाच्यम् । पुञ्जघटकानां चेतनत्वेन
 बहुत्वाभावे नियामकाभावादिसन्यत्र विस्तरः । किञ्च, ज्ञातृविषय-
 स्तावदहम्प्रत्यय इत्यविवादम् । यो हि परामृषति स स्वात्मानमह-
 मिति परामृषति । पश्याम्यहमिति । न च शरीरस्य ज्ञातृत्वम् ।
 दत्तोत्तरत्वात् । स्थूलोऽहमित्यादौ तु भ्रान्तैवोष्णतोषणज्ञातृवि-
 षण्डप्रतीतिवत् । अन्यथा मम शरीरं, मुखं मम जायतेऽहं गच्छा-
 मीत्यादौ वैपरीत्यमपि भासते । तथा श्रुतार्थापत्त्या श्रुत्याद्यनिर्ण-
 यः । तथाहि । स्वर्गकर्मवादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तपरलोक-
 फलोपभोगयोग्यकर्तारमन्तरेणानुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति । किञ्च,

साक्षादेव उपनिषदा समर्थयन्ति । अविनाशी वा अरेऽपमात्मा-
ऽनुच्छित्तिधर्मेति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षरूपाहम्प्रत्ययगम्यो ज्ञाता ।
नच शरीरादाविवात्मन्यप्यहम्प्रत्ययो भ्रान्त इति वाच्यम् । बाध-
काभावात् । नापि योगिनां प्रत्यक्षम् । तेषामप्यात्मन्यहंवेत्ति-
वेद्यस्वव्यवहारदर्शनात् । अत एव, अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयस्तथा । यस्मात्क्षरमकीतोऽहम् । मम योनिर्गहद् ब्रह्मेत्येव-
मादावहंशब्दः परस्मिन् पुरुषे ध्रुवः । न हि महद्विकारोऽङ्कारः
कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः । नापि क्षराक्षराभ्यामुत्तमः । नापि प्रह्म-
शब्दवाच्ये प्रधने गर्भं दधाति । पुरुषसम्पर्ककृतत्वात् प्रकृति-
क्षोभस्य । उपनिषत्स्वपि, प्रह्म वा इदमग्र आसीदित्युपक्रम्य पठ्य-
ते । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । मन्त्रवर्गेऽपि मनुरग्रमहं
एषश्चेति । अतोऽभ्रान्ताहंवेत्तिवेद्यो ज्ञाता योगिनां मानस-
प्रत्यक्षः । निर्मुक्ताहङ्कारममकारवचनन्तु संमृष्टाहंमतिनिर्मुक्तिपरम् ।
अत एव ज्ञानिनां न पितृपुत्रत्वाद्यहङ्कारो, नाऽपि तेषु ममकार इति
युज्यते । इन्द्रियाज्जेदस्तु, योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामि, योऽहमस्पृशं
सोऽहं शृणोमि स्मरामीति सर्वत्र ज्ञातुरेकस्य प्रत्यभिज्ञानादेव सि-
द्धः । मनस्तु न ज्ञातृ । प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातुः स्वरूपादिज्ञानानां स्व-
व्यतिरिक्तकारणाधीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु करणत्वेनैव तस्य क-
ल्पितत्वात् ॥ तस्माच्छरीरेन्द्रियान्तःकरणव्यतिरिक्त एव जन्यज्ञान-
सुखाद्याधारो मानसप्रत्यक्ष आत्मा । स च नात्रैव । व्यवस्थासा-
मञ्जस्यात् । ईश्वरत्वं तु कर्मणामेव । यदि कश्चिदस्ति तदा सो-
ऽपि कर्म विना फलासम्भवाच्चदधीनः फलसमर्पकोऽस्तिवत्याहुः ॥

माणाकरास्तु— सर्वास्त्वर्थवेत्तिषु तत्रदेत्ता भासते । अन्य-
था कस्याचित् सर्वधर्मस्फूर्तिरित्यस्य नेत्यतिशयो न स्यात् । नच
करचरणादिसन्निवेशनिशिष्टस्य तदा भावमस्ति । अतोऽस्ति माते-

शरीरं शरीराद् भिन्न आत्मा । स च स्वप्रकाशसंविदाश्रयोऽणु-
श्वेसाद्गुः । शेषं तु भाववदिति ॥

नैयायिकास्तु— योऽहमद्रासं सोऽहमधुना स्पृशामीति मन्त्र-
पाद् अनुभवमंस्कारस्मृतीनां सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभा-
वाच्चात्मनः स्थिरत्वम् । जातमात्रवालस्य स्तनपानादौ प्रवृत्ति-
दर्शनात् । तस्यास्य पूर्वानुभूतक्षुब्धचित्तकारणाऽनुभवजन्यस्मृति-
विनाऽनुपपत्त्या तस्यात्मनः पूर्वापरजन्यीयशरीरावच्छिन्नस्य पूर्वो-
क्तयुवसैवैक्यम् । तेन चानादिन्मनादिभावत्वेन च विरामाप्रति-
योगित्वमप्यत्र निवृत्तिसिद्धिः । किञ्च पूर्वशरीरादिविरामानन्तर-
मपि शरीरान्तरे यः सुखदुःखाद्यनुभवः स पूर्वशरीरकृतपुण्यपाप-
फलीभूतत्वेन श्रुतिपुराणानुमानवामिद्धिममितोऽस्ति । स च नान्य-
कृतपुण्यपापादिना सम्भवति । तथा सति कृतस्य निष्फलत्वेना-
कृतस्याकस्मात् फलवत्त्वेन कृताहान्यकृताभ्यागमादिदोषापत्तेः ।
गवाश्राद्धजातेष्टिज्यं तिष्ठोपादी तु पुत्रपितृत्विकृतकर्मणा पितृ-
पुत्रयजमानानां वा फलसिद्धिः सा तु श्रुतिविशेषरूपनिमित्तव-
लादिति वैयधिकरण्येऽपि न दोषः । अतः शरीरोन्द्रियव्यतिरिक्त
आत्मा । एवं मनसोऽपि व्यतिरिक्त आत्मा । अन्यथा ज्ञानेच्छा-
दीनामतीन्द्रियत्वापत्तेः । अणुगुणानामतीन्द्रियत्वान्मनसश्चाणुत्वा-
त् । विभुत्वं तु पुरीततादिसंयोगस्य सार्वदिकत्वाज्जाग्रदाद्यव-
स्थान्पवस्थानुपपत्तिः । एवञ्च तस्येतरभिन्नस्यात्मनोऽणुत्वे गुण-
पत्त्यादिशिरःप्रभृतिषु सुखदुःखाद्यनुभवो न स्यात् । अयौगपथ्ये-
ऽप्यतिशयैवयायौगपथ्यम इति चेन्न । अणुवसाधकप्रमाणाभावा-
त् । एवोऽणुरात्मसादीनां श्रुतीनां दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायकत्वात् ।
नाप्यध्यात्मपवनः शरीरावच्छिन्नचैतन्यरूपो वाऽऽत्मा । तथा सति
मध्यमपरिमाणवत्त्वेनानित्यतापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । पूर्वमनिस-

ताया निरस्तत्वात् । अत एव च न सङ्कोचविकाशशालिपरिमाणवत्त्वमनः क्षपणकदिगम्बरादिपतं कदर्पमेव । सावयवत्वापत्तेश्च । एतेनैव च नानापरिमाणवत्त्वमप्यपास्तम् । अतः पारिशेष्यात् तस्य विभुत्वासिद्धिः । किञ्च, देशान्तरे यद् द्रव्यमस्मद्भोगायोत्पद्यते तत्रास्मददृष्टं कारणत्वेन वक्तव्यम् । अग उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं वर्ततेऽनोऽपि विभुत्वासिद्धिः । स च जीवात्मपरात्मभेदाद् द्वेधा । तत्रैश्वर्यस्तु कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैः सिद्धो निसङ्गानचिकीर्षाकृतिमानेक एव । जीवात्मा तु प्रतिशरीरं शरीरिभिरहं जानामीज्यामि करोमि सुखीसादिप्रतीतो तत्तच्छरीरावच्छिन्नमुखादिवैशिष्ट्येनाहंतया प्रतीतो बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मसंख्यापरिमाणपृथक्त्वमयोगविभागाख्यचतुर्दशगुणवान् नानैवेत्याहुः ॥ वैशेषिका अप्येवमेवाहुः ॥

तत्र तावत् पूर्वोक्तपक्षेषु तनुमृतां व्यापकत्वं स्वतो नानात्वं च यदुक्तं तन्न सङ्गच्छते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणिष्विन्द्रियादिश्रुतिस्तु तस्य भगवत्त्वाभिप्राया । मुक्तानां तथात्वस्फूर्त्तेश्च । युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाधुवैरिति वाक्यादैश्वर्यादीनामिव तदानीं व्यापकत्वस्याप्याविर्भावकथनेऽपि बाधकाभावात् । ग्रहभावे ज्ञाने विरुद्धधर्मश्रपत्वाङ्गीकारेऽपि दोषाभावाच्च । नच मुक्तानां निषम्यत्तानुपाधिः । भगवतो मुक्तोपस्यत्वकथनात् । चतुर्विधा भजन्ते मामिह तत्र ज्ञानिनोऽपि भजनश्रवणाच्चेत्यत्र विस्तरः । एतेनैव स्वतो नानात्वमपि निरस्तं बोध्यम् । विशेषतस्तु सर्वं प्रभुभिरनिरोधतृतीयचरणमाप्ये शार्त्तार्थनिबन्धे विद्वन्मण्डनादौ च मपञ्चिर्गं, कर्तृत्वं च जीवस्य शार्त्तार्थवत्त्वाधिकरणे । तच्च भगवत्कृतमिति, परात्तु तत्तत्तन्नेरिसाधिकरणेऽशत्वं च नानाव्यवदेशाधिकरणे स्यापिनामिति दिदृ-

चेतनाधिष्ठानेन तत्साधने तु क्षेत्रज्ञाधिष्ठानस्याशक्यवचनत्वात्
सिद्धं तदधिष्ठात्रेश्वरेणेति दिक् ॥

सन्तानविज्ञानवादिनस्तु— क्षणिकविज्ञानसन्तानं एवात्मा ।
नचाश्रयमन्तरेण ज्ञानेच्छासुखादिकमनुपपन्नमिति वाच्यम् । आ-
श्रयानुसलब्ध्या तेषां स्वतन्त्रत्वाङ्गीकारात् । नचाहम्प्रत्ययगम्य
एवाश्रय इति वाच्यम् । ज्ञानस्यैव नीलमहं जानामीति विपर्यव-
सितदर्शनस्याभ्यवसायात् । क्षणिकज्ञानाऽन्यात्मसत्त्वे प्रमाणाभा-
वात् । नच प्रसभिज्ञानुपपत्तिः । सन्तानैक्यादेवोपपत्तेः । उपल-
ब्धुः स्मर्तुश्चैक्याभावात् । एकस्य स्यात्स्रोः पुरुषस्य स्वाप्पनुप-
लम्भात् । अतः क्षणमहुरे ज्ञानमेवात्मा, न तु ततोऽन्य इत्याहुः ।
तदपि कदर्थम् । यथाहुः शास्त्रः—

प्रसभिज्ञायते कर्त्ता यः पूर्वापरकालयोः ।

तस्य स्यात्स्रोः स्फुटो भेदो विज्ञानात् क्षणमहुराहुः इति ॥

तथाहि । विपप्रसभिज्ञाया भवेत् तन्तानेनापि निर्वाहः ।

ननु ज्ञातृप्रसभिज्ञायाः सोऽहं पूर्वमद्राक्षं सोऽहमधुनाऽनुपपत्त्याधीत्यत्र
ज्ञातुरेकत्वावगमात् । विज्ञानस्य क्षणिकस्य तदानीं विनष्टत्वेना-
ऽऽविधिगोचरस्य तदानीं व्यवतुषंशवत्त्वात् । सुषुप्तावहम्प्रत्ययस-
न्तानस्य नष्टत्वेन तत् क्षयितस्य ज्ञातृप्रसभिज्ञानुपपत्तेर्द्वारत्वा-
च्चेति । जीवस्य प्रतिबिम्बरूपता तु शास्त्रार्थप्रकरणे विद्वन्मण्डना-
दौ च निराकृता । जीवस्वरूपं च विचारितमिति नेह प्रपञ्चाः ॥
इति पुरुषो निरूपितः ॥

अथ प्रकृतिः ॥ तल्लक्षणं तु प्रधानमिति । भगवता जगदुपा-
दानत्वेन निर्मितं मुख्यं भगवद्व्यपमित्यर्थः । तस्य च षट् लक्षणानि
भगवद्वत्तत्त्वगुणवत्त्वोपकानि । तदुक्तं, यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं
सद्मद्रात्मकम् * प्रधानं प्रकृतिं प्रादुरविशेषं विशेषवदिति ॥

तत्र त्रिगुणमिति साम्यावस्थोपलक्षितगुणत्रयात्मकम् । कार्यकार-
णाय साम्यावस्थोपलक्षितेति । यथा सच्चिदानन्दं ब्रह्म, क्रिया-
ज्ञातानन्दो धर्मा अपि भवन्ति, तथा त्रिगुणात्मकं प्रधानम् । उद्ग-
तास्त्वशतो गुणा अपि भवन्ति । तेन धर्मधर्मिभावोऽपि नानुपपन्नः
अवभाषे कापिलाद् विशेषः । एतेन त्रिविधसृष्टिकरणार्थं भगवद्भक्त-
भेदस्य मुक्तम् । एते च गुणाः, मजायेयेतीच्छया जन्मभवां माताः
सच्चिदानन्दानामामाता भ्रंशाः, भगवत उत्पन्नायां तस्यां शक्ती
प्रतिष्ठितास्तस्याः प्रधानत्वबोधकाः । अव्यक्तमिति तस्य धीर्यम् ।
न केनापि कालादिना तदाभेद्यत्वं भवति । तथा सत्यनित्यतायां
पुनः सृष्टिर्न स्यात् । नित्यमिति सदैकरूपं कीर्तिरेषा । प्रकृता
सदैव कालादयोऽप्युत्पद्यन्ते तिष्ठन्ति विलीयन्ते चेति त्रैकालि-
काबाधविषयत्वरूपस्य नित्यत्वस्य न हानिः । सदसदात्मकमिति
श्रीः । तस्यैषा शोभा यत्र कार्यकारणात्मकपरिशेषमिति ज्ञानहे-
तुः । अन्यथा संसारिणो विवेकतुल्यसमर्था न मुक्ताः स्युः । विशेष-
पक्षेति नैराशयेतुः । सर्वान् विशेषान् महर्षे पुनस्तुष्टीं तिष्ठ-
तीति । एतस्या भगवद्दर्शनं च प्रतिष्ठादृष्टान्तानुपपत्त्याधिकरणे
स्वरस्यापितम् । प्रकृतिपुरुषयोश्च स्वस्वामिभाव एव सम्बन्धो-
ऽयम् । प्रकृते तु वीर्याधानस्य विवर्तितत्वात् संयोगोऽपि ।
साकारत्वं चेतयोर्भगवतः साकारत्वादेवोपपन्नमिति न काचिद्
देहेन्द्रियाद्यनुपपत्तिः । उपादादेतं चैतदाचार्यस्तत्त्वस्तुती । तथाहि ।
भगवतः सर्वतःपाणिशब्दत्वाद्यदंशा एते प्रतिरूपतया निर्गतास्तत्र
सर्वत्रैव कारणप्रतिरूपदृष्टपादादीनां विद्यमानत्वात् तैरेव तेषां
व्यवहार इति ॥ शरीरं त्वन्मपेव, अभिमानिनोऽपि चिदंशा
एव विशेषा इति तु महदादिसंग्रहायेति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥
इति प्रकृतिः ॥

अथ महान् ॥ स चात्र ध्रुवेष्वभ्यो गुणेष्व उत्पद्यते । तपोरजः
सत्त्वमिति मङ्कनेरभवत् गुणाः ॥ यथा भक्षोभ्यमाणायाः पुरुषा-
ऽनुगमेन च ॥ तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुत ॥ इति
वाक्यात् । अर्थस्तु, सूत्रं सूचनात् क्रियाशक्तिमान् मय्यमो विकारः ।
ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण संयुतः सम्यग्भिश्चितः ।
ततः पृथङ्मनः, किन्त्येकमेव वाच्यम् । ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां द्वयो-
रूप्यम् इति । नच, देवात् ध्रुविताधर्मिभ्यां स्वस्यां योनौ परा पु-
मान् ॥ कीर्यमावत्त साऽमृत महत्त्वं हिरण्यमिसादिवाक्यवि-
शेषः । ध्रुव्यानां गुणानां व्यापारतया तत्रात्र च विवक्षितत्वात् ।
एतद्वाक्यार्थस्तु— देवात् कालात् ध्रुविता धर्माः सत्त्वादयो
यस्याः, तादृश्यां स्वक्षेत्रभूतायां मङ्कनी परा पुमान् मय्यमपुरुषो
कीर्यमावत्त यथा स्वभार्यायां पुरुषः । तस्येन्द्रियाणि भगवन् इत्या-
ऽऽगन्दयवानि । रेतस्तु तत्त्वद्विंशः । चिदंश एवेसेके । सदंशस्तु
मङ्कनेः सकाशात् सम्बद्ध्यते । ततः सा मङ्कतिर्ब्रह्मचरममृतम् । तस्य
शरीरं हिरण्यमम् । यथा सूर्योन्मर्गनारायणस्य । आनन्दगतोरै-
श्वरे हिरण्यरूपता भवतीति । महत्तत्र लक्षणत्रयमाध्यात्मिकाभिदै-
विकाभिर्भौतिकभेदेन । तत्रायं स्वरूपलक्षणं, द्वितीयं तु देवेषु त-
त्त्वमिद्विर्देन रूपेण तद्रूपज्ञानादुपागमार्थम् । तृतीयं तु लोके तद्रु-
पलक्षणम् । अन्यथा पवित्रादिनो न मन्वीरन् । तद्रूपं, विष्णुमा-
त्मनं व्यञ्जयिष्यादिश्लोकप्रयेण । विस्तृत्यादय तदर्थं सङ्क्षिप्त
लक्षणानि मददर्शन्ते । प्रथमश्लोकोक्तानि त्रीणि लक्षणानि गुण-
अवकार्यत्वव्यञ्जकानि । तत्र कूटस्थस्ते सति स्वाधारविशेष-
व्यञ्जकत्वमिति सात्त्विकं स्वरूपलक्षणम् । मन्त्राण्डवारणाव तत्त्व-
म् । मङ्कतिवारणाव शेषम् । जगद्रूपत्वं द्वितीयं राजमम् । भ-
विमर्षमयोनाशकत्वापिति तावमम् । द्वितीयश्लोके त्वाभिर्देवैके

षामुदेवाविर्भावस्यानष्टसत्त्वत्मात्मकत्वम् । तद्रूपतयोपास्यत्वं चो-
क्तम् । इदमेव च कार्येश्वररूपं निरीश्वरसांख्यानाम् । तृतीये
त्वाधिभौतिकं चित्तत्वमिति लक्षणम् । चित्तत्वं च निर्विषयसर्व-
विकाररहितज्ञानवृत्तिकत्वम् । बुद्धिवारणाय निर्विषयेति । मनो-
वारणाय सर्वविकाररहितेति । अहङ्कारवारणाय ज्ञानेति । सा-
त्त्विकाहङ्कारस्य तत्पात्वेऽपि पदार्थस्यैकत्वाच्छान्तिघोरविमूढात्
केवलज्ञानत्वं व्यावर्तत एव । एवं शुद्धमनसोऽपि । आत्मवारणाय
वृत्तीति ॥ सांख्यास्तु— निश्चयवृत्तिकमन्तःकरणं त्रिगुणात्मक-
माद्यं कार्यं वा बुद्धिरिति लक्षणमाहुः । तन्मते बुद्धिचित्तयोः
पर्यायत्वनत्र तु पर्याययोर्भेद इति विशेषः । अस्य च गोलकं
हृदयम् । प्रज्ञा देवता । एतत्तत्त्वे प्रमाणं चाग्रे पश्यते ॥ इति
महान् ॥

अथाहङ्कारः ॥ स च महतः सकाशादुत्पद्यते । तदुक्तं, ततो
विकुर्वतो जातो योऽहङ्कारो विमोहनः * वैकारिकस्तैजसश्च ताम-
सश्चेत्यहं प्रवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदविन्मय *
इति । विकुर्वत इति कालेन क्षुब्धगुणात् । प्रवृद्धिति त्रिव्यूहः ।
चिदचिन्मय इति । चिदाभासत्वाच्चिदचिद्वन्निरूपः । तस्याध्यात्मिकं
सामान्यलक्षणं तु— तत्तन्मात्रेन्द्रियमनोजनकतमआदिगुणवत्त्वम् ।
तत्र तन्मात्राजनकत्वं तामसत्वम् । इन्द्रियजनकत्वं राजसत्वम् ।
तदेव चास्य तैजसत्वम् । मनोजनकत्वं सात्त्विकत्वं वैकारिकत्वं
वैकृतावमिति च तस्यैव पर्यायो । मनःपदं देवानामप्युपलक्षकम् ।
तेन दिगागोकादशदेवजनकत्वमपि सात्त्विकस्य लक्षणम् । तदुक्त-
म्, अर्थस्तन्मात्रिकाज्जगत्ते तामसादिन्द्रियाणि तु * तैजसादेवता
आसमेकादश च वैकृतादिनि । देवास्तु, दिग्वातार्कपंचेतोऽश्वि-
षट्पिन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः * चन्द्रशेखरादश श्रेयः । चकारान्वयः ।

इत्याध्यात्मिकानि विशेषलक्षणानि । आधिदैविकलक्षणं तु मङ्ग-
 र्पणाधिष्ठानत्वमित्येकमेव । भौतिकलक्षणं तु कर्तृकरणकार्यत्वम् ।
 तत्र प्राणिषु विद्यमानस्य सार्वत्रिकहङ्कारस्य कर्तृत्वं लक्षणम् ।
 करणत्वं राजसस्य, कार्यत्वं तामस्य । कर्तृत्वं च, कर्ताहमिति
 बुद्धिविषयत्वम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इदं धर्मपुरःसरं लक्षण-
 मयम् । धर्मपुरःसरं तु शान्तयोरविमूढत्वमिति भौतिकं स्वरूप-
 लक्षणम् । अत एवाहङ्कारेण शान्तिरप्रयोजिका । अत्रापि तृतीय-
 स्कन्धादेव पूर्ववद्विभागः । निरहङ्कारस्य नैते भावा उत्पद्यन्ते ।
 अत एव भगवत्परस्मैतपयिलक्षणो भवति । भौतिकलक्षणेन प्रमा-
 णमप्युपदिष्टं भवति । विशेषस्तृतीयसुबोधिनीतोऽवगन्तव्यः ।
 माणो बुद्धिश्चास्पैवं रूपान्तरम् । ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः
 माणस्तु तेजस इति द्वितीयस्कन्धात् । तेन सर्वेन्द्रियबलदातृत्वं
 माणलक्षणम् । क्रियाशक्तिमखात् । बुद्धेस्तु त्रीणि लक्षणानि ।
 तत्र द्रव्यस्फुरणवित्तान्तत्वं स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियानुप्रादकत्वं संश-
 यादिपञ्चशक्तित्वं चेति द्वयं कार्यलक्षणं तृतीयस्कन्धादवगन्त-
 व्यम् । अहोऽपि हृदयं गोलकं रुद्रो देवता । एवं माणबुद्ध्योर-
 पीसहङ्कारः ॥

अथ तन्मात्रा । सा च भूतसूक्ष्मावस्था । इदमेव तत्त्वलक्षणम् ।
 ताः पञ्च भूते उद्दिष्टाः । निर्विशेषशब्दादिगुणवद् भूतत्वम् । अ-
 हङ्कारोपादेयत्वे सति तत्त्वान्तरोपादानत्वं वा तत्त्वलक्षणम् । ताश्च
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धभेदात् पञ्च । योगिनी गोचराः । विशेषा
 एव तेषामस्मदादिगोचरा इति सांख्याः । नदस्माकमपि संगमम् ॥

अथ विशेषलक्षणानि । तत्र श्रोत्रप्राग्रधर्मज्ञान शब्दः । अनेन
 प्रमाणमुक्तम् । शब्दार्थेऽनविच्छेदातिव्यवहारणाय धर्मपदम् । नमस्त-
 न्माश्रितत्वं द्रष्टृदृश्यलिङ्गत्वं चेत्यपि तत्त्वलक्षणम् । गतो गत इत्युक्ते

गृहस्थितो बहिःस्थितं गजद्वष्टारं स्वरेणानुमिनोति । एवं दङ्कारा-
दिना घण्टादिकमपि । इदमपि तृतीयस्कन्ध उक्तम् । अर्थाश्रयत्वं
शब्दस्य द्रष्टृलिङ्गमेव च * तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो
विदुरिति द्वितीये च । लिङ्गं यद् द्रष्टृदृश्ययोरिति ।

अर्थाश्रयत्वं चाधिदैविकं वर्णेषु तन्मात्ररूपे शब्दे नानुमन्यते ।
यतान्तरत्वात् । तेषां नाममृष्टयन्तःपातित्वेनैतद्विधत्वादिति घोष-
म् । रूपमृष्टयन्तर्गतोऽयम् । ततोऽयं तु कार्यगतः सविशेषः सन्
पञ्चानामपि गुणः । यत्तु नैयायिकाः शब्दस्याकाशमात्रगुणत्व-
मिच्छन्ति । तत्र । परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरास्मिन् समन्वयात् *
अनो विशेषो भावानां युमात्रेवोपलक्ष्यत इति । नभसोऽथ विकु-
र्षाणादभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः * परान्वयान्द्वयबोधेसादिवा-
क्यविरोधात् । नचात्र कणादादिमुनिमणीतदर्शनविरोधात् तौ-
ल्यमिति वाच्यम् । शब्दप्रामाण्ये मुनिमणीतत्वात्तत्त्वस्यातःप्रत्वात् ।
अन्यथा तापागतादिदर्शनानामपि प्रामाण्यमसत्त्वात् । किन्तु वेदा-
द्यविरोधस्यैव तन्वत्वं पुराणस्य तु वेदहृदयत्वाद् वेदरूपत्वाच्च
दर्शनापेक्षया प्रबलत्वात् तदर्शनमुपेक्ष्यमेव । तेन भेषादिशब्दो
भौम एव । अयं च कार्यगतो विसारी सावयवधेतुपवादितां शब्द-
रत्ने । तथा शब्दोत्पत्तिप्रकारः शब्दध्वन्यप्रकारश्च तत्रैव
निपुणतरमुपपादित इति न पुनर्निरूप्यते । कार्यगतश्च शब्द उ-
दात्तानुदात्तस्वरितकम्पितपङ्कजर्पमगन्धारमध्यमपञ्चमपैवतनिपा-
दादिभेदादनन्तविध एव । तथा स्पर्शज्ञानपि । नच मानामावः ।
नेत्रगोलकावच्छेदे धूमस्पर्शस्यैव महागुप्तीयन्त्रशब्दजन्यस्पर्शस्य
सर्वमृग्यावयवतन्मस्य स्पर्शस्य च हृदयावच्छेदेन तत्राऽनुभवत्वात्
अत्र एव न काश्चिन्मर्षाणि स्पृशोदात्तानि स्मृतिरापि मद्गच्छते । नच
गुणे गुणानङ्गीकाराच्चैरमिति वाच्यम् । मन्त्रपाठद्वयं वक्तुं शक्य-

त्वात् । कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादिति ॥ यत्तु शब्दस्य भूम्या-
दिगुणत्वे घ्राणेन्द्रियादिग्राह्यत्वापत्तिरित्युक्तम् । तन्न । तत्तदभूत-
गुणत्वेन तत्तद्भौतिकोन्द्रियग्राह्यत्वेन व्याप्यभावात् । पार्थिवरूपा-
दीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । यत्तु भाट्टः, शब्दो
द्रव्यम् । साक्षात्सम्बन्धेनेन्द्रियग्राह्यत्वात् । घटवदिति प्रयुज्यते ।
सङ्कोचविकाशात्मकपरिमाणशाली चेति कल्पयन्ति । तथाहि ।
भेरीशब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इत्यनुभवासिद्धम् । तत्र कदम्बगोलका-
दिन्यायकल्पनेऽनेकशब्दतत्प्रागभावनिरामादिकल्पनागौरवम् ।
एक एव शब्दस्तावद् दृष्टवर्त्ता समुत्पद्यत इत्यङ्गीकारे निकटस्य दू-
रस्थशोर्गुणवच्छ्रवणापात्तिर्न तु क्रमेणेति सङ्कोचविकाशाशालिपरि-
माणवान् कल्प्यते । प्रयोगश्च— शब्दो द्रव्यमेव, न तु गुणः ।
सङ्कोचविकाशात्मकपरिमाणवत्त्वात् । गच्छावदिति । तेन तत्रैव
शब्दे वाद्यनुसारेण विकाशात्मकं परिमाणमुत्पद्यते । तदाऽमौ
शब्दः श्रोत्रमामोतीति मत्सङ्गीक्षेय इत्याहुः ॥ तेषां यद्यपि क-
ल्पना लघीयसी, तथापि मत्सङ्गानापेक्षतस्य परिमाणस्य कल्पनया
सिद्धौ तेन शब्दे द्रव्यत्वसिद्धिः । तन्निर्दिष्टौ च तत्र तादृशपरिमाण-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । किञ्च पूर्वप्रयोगेण द्रव्यत्वसिद्धावापि ।
तादृशपरिमाणवतः शब्दस्य दूरस्थश्रवणपर्यन्तमुत्पत्तिदेशो स्थितौ
निकटस्थस्य श्रवणवारापत्तिः । वायुना ततो नयने च समस्वर-
श्रवणापात्तिर्न तु मरुत्प्लुतप्लुतदीर्घइत्यादिश्रवणव्यवस्था । तस्मा-
दस्मदुक्त एव पक्षः साधीयान् । यत्तु शब्दो नित्यो, निःस्पर्शद्र-
व्यत्वाद् आत्मवदिति, निस्तत्तासाधनम् । तदपि हृदयदेशावच्छे-
देन स्पर्शानुभवादुक्तरीत्या द्रव्यत्वासिद्धेय निरस्तं ज्ञेयम् । यद्य-
पि शब्दो नित्यो, व्योमैकगुणत्वादिति साधनम् । तदपि पञ्चभूतगुण-
तास्याङ्गीकारादेव पक्षे हेत्वासिद्धेर्निरस्तमिति शिष्यम् ॥ इति शब्दः ॥

अयं स्पर्शः । स च स्वग्राहः । तल्लक्षणं, वायुतन्मात्रत्वम् ।
 अयं कार्यगतः सविशेषः सन् चतुर्णामपि गुणो भवति । तेन श-
 ब्दव्याप्यगुणत्वं वा रूपव्यापकगुणत्वं वाऽपि तल्लक्षणम् ।
 सिद्धान्ते तु मात्रारूपो मृदुकाठिनशीतोष्णभेदाच्चतुर्विधः । मृदु-
 त्वं कठिनत्वं च शैत्यगुणत्वमेव च ॥ एतस्पर्शस्य स्पर्शत्वं
 तन्मात्रत्वं न भस्वत इति यावयात् । गुणात्मा तु मृदुपिच्छिलक-
 ठिनशीतोष्णानुष्णाशीतलघुगुरुसंयोगादिभेदाद् बहुविधः । मृदा-
 दिशब्दाश्च धर्मवाचका एवं मत्तुरभयोगादभिणमपि बोधयन्ति ।
 यथा कोशकारा, शीते गुणे तद्दर्थाः सुशीमः शिशिरोजह इति ।
 श्रीभागवते च, वस्तुनो लघुकाठिन्यं मृदुगुरुष्णशीतताम् । जिघृक्ष-
 तस्त्वद् निर्मिश्रेति युक्तोऽप्याह । अत एव लोके भारादिपद-
 मयोगश्च । तत्र मृदु कोपलः । यथा मालतीकुसुमादौ । स च
 गादस्पर्शेन दृश्यते । चाक्षुषं दृषनीतमानरूपम् । अन्यथा काठिने
 गुहननवरक्षाखपुष्पे मृदुत्वभ्रमो न स्यात् । पिच्छिलोऽपि तस्यैव
 भेदः । स च पट्टदुकूलादिषु । कठिनस्तु पाषाणादिषु । शीतो
 जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतस्तु वायौ, भूमौ च । लघुस्तु
 पायुनेजोजलभूमिषु । यथा सूक्ष्मवायुस्पर्शो व्वालास्पर्शस्तुल्यस्पर्श-
 श्च । लघुत्वादेवोर्ध्वगमनं तेजसः । जलीयस्तु गङ्गायमुनयोः कूप-
 नद्योर्वा पयसि पेयीयमाने मुक्तावच्छिन्नत्वधैव मयसः । गुरुरपि
 बापुनलभूमिषु । तत्र बायवीयस्तु वायुपृथितहतिनमनोन्नेय एव ।
 प्रचिनस्यैव बायोस्तदारम्भकत्वात् । बाहिर्वायौ त्वनारम्भादेव ।
 तदननुभवस्तु वेगप्रातपद्धत्वात् । जलीयस्तु मुक्तावच्छिन्नत्वचा प्र-
 ससोऽपि भौमस्तु विष्टम्भेन मयसः । पाणौ फलकुसुमयोः स्था-
 यने पाणिनमनतोलनाभ्यां विनैव फले गुरुत्वानुभवात् । यद्यपि
 शास्त्रान्तरे गुरुत्वं भिन्नो धर्म उच्योलनादिनाऽवगम्यते, तथापि

सोऽस्मिन् शास्त्रे स्पर्श एव । स्पर्शमाहितेनैव तोलनादिना तद्वग-
मात् । स्पर्शं विना यत्र गुरुत्वाद्यगमस्तत्र त्वानुमानिक एव । पर्वते
बह्वेरेवाकिञ्च गुरुत्वं यत्र दृष्टं, तत्रापेक्षिकमेव दृष्टमात्रं परमाणौ ब्रुवौ
यान् वक्तुं शक्यम् । आद्यपतनासमवायिकारणस्य तत्र मसक्षतो
वाधात् । जालार्कशम्पवगतः खमेवानुपतन्नगामिति वाक्यात् ।
एतेन लघुत्वमपि व्याख्यातं श्रेयम् । कार्योत्पत्तेः पूर्वमपेक्षाबुद्ध्य-
नुद्ध्येनापेक्षिकस्य लघुत्वस्याशक्यवचनत्वात् । यत्तु वैशिष्टिकाः—
अस्ति नित्यमतिरिक्तं गुरुत्वं परमाणुमात्रवृत्ति, तेन कार्ये गुरु-
त्वान्तरं तु न जन्यते । यदि जन्येत तदा तोलकमितावयवद्वयार-
भ्येऽवयविनि अवयवगुरुत्वाभ्यां सदास्य तोलकचतुष्टयमितं गुरुत्वं
स्यात् । तच्च तदनुसार्पितमनादर्शनादशक्यवचनम् । तच्च ताभ्यां
कार्ये सूक्ष्ममेव गुरुत्वं जन्यते । स्वभावेन तज्जनने नियामकामा-
यात् । तच्च घटलज्जट्टणादेरिवाम्राद्यमिति वाच्यम् । अमसक्षस्य
तस्यानुज्ञेयत्वे तदुत्पत्तायेव मानामायात् । अतो नित्यं निरपेक्षं
परमाणुमात्रवृत्त्येव गुरुत्वम् । अवयविनि तु तद्वद्वृत्त्यादेव गुरुत्वा-
विवक्षस्य इति । तन्न । बहुत्वस्य महत्त्वमात्रबोधकत्वात् । तूला-
दिपुञ्जेषु तथावधारणात् । बहुतूलपुञ्जाल्पपापाणयोः पातने
पापाण्यथमपातवाधापत्तेः । बहुत्वबोधितगुरुत्वस्य पापाणेऽभा-
वात् । किञ्च, तूलपुञ्ज आद्यपतनासमवायिनो गुरुत्वस्याभावात्
पापाणे बहुत्वबोधितगुरुत्वस्याभावादपेक्षाबुद्धेः पर्यायेणोभयप्रो-
क्ष्यमात्रापेक्षिकस्यापि तस्य निर्वचतुषाक्षयत्वाल्लक्षणेऽव्याप्तिग्रा-
सात् । किञ्च, यत्र शिथिलावयवाश्छेष्टावयवौ तूलपापाणौ द्वाव-
पि संश्लिष्टौ तत्र तोलनेन शिथिलावयवे पातमज्जननाभ्यो शिथ-
लावयवे गुरुत्वबुद्धिरुदेतीति सत्यतिपक्षग्रासः साध्यामसिद्धिश्च ।
अतोऽनिरिक्तस्वातीन्द्रियत्यागङ्गीकारः मशम्रादाविम्रासादेवेति

दिक् । केचित्तु, परमाणुषु गुरुत्वं नाङ्गीकुर्वन्तः संयोगेन शब्दव-
 ञ्छिषिपिलावयवसंयोगेन लघुत्वं त्रिलघ्वावयवसंयोगेन गुरुत्वमि-
 साहुः । तदप्यसङ्गतम् । स्पर्शातिरेकस्य संयोगस्यापि वक्तुमश-
 क्यत्वात् । स्पृष्ट एव लोके संयुक्तव्यवहारात् । संयोगे स्पर्श-
 व्यवहाराच्च । नच लौकिकव्यवहारो भ्रान्त्येति वक्तुं शक्यम् ।
 शवस्पृशं दिवाकीर्तिं चितिं यूपं रजस्वलाम् * स्पृष्ट्वा त्वकामगो
 विमः स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यतीति स्मृतावपि तथा मयोगात् ।
 पशु, चण्डालान्सास्त्रियो गत्वा मुक्त्वा च प्रतिष्ठश्च * पतस्रज्ञान-
 तो विनो ज्ञानात् गाम्यं तु गच्छतीत्याशुक्त्वा । यत् करोत्येक-
 रात्रेण वृषलीमेवनान्द्रिजः * तद्वैश्यभुज्जपान्नितं श्रिभिर्वैश्व-
 पोदनीति मायश्रितान्तरविधानादस्ति स्पर्शसंयोगयोर्भेद इति ।
 तदप्यसङ्गतम् । तस्य ज्ञानपयुक्तत्वादष्टविधमप्युनाक्रमानिर्देतिमयु-
 क्तत्वाच्च । नच संयोगस्य द्विष्टित्वेन स्पर्शस्य चैकष्टित्वेन
 प्रत्यक्षतो भेदनिश्चयान्नैवमिति वाच्यम् । संयोगे व्यासञ्जपटुत्तित्वस्य
 विप्रतिपन्नत्वात् । इदमेव सद्दशमिदमेवेति प्रतियोगिनमपेक्ष्य
 तत्र तत्रावगम्यमानस्य सादृश्यस्य प्रतिधर्मिभिश्चत्ववदिदमेव
 संयुक्तमिदमेवेति बुद्धिनिपयस्य संयोगस्यापि प्रतिधर्मिभेदाङ्गी-
 कारे बाधकाभावात् । हरिद्राचूर्णरूपाभ्यां विजातीयरूपवत् पा-
 कजम्बुत्वादिवच्च द्रव्यद्वयस्पर्शाभ्यां तदानीं संयोगाख्यस्य
 विजातीयस्य तस्य जननाद् भेदज्ञानेऽपि स्पर्शातिरेकस्य दुरुपपा-
 दत्वाच्च । अन्यथा द्वित्वादावपि संरूपातोऽतिरेकप्रसङ्गात् । सं-
 योगस्तु न संयोगः । भिन्नतया प्रतीयमानत्वात् । नच स्पर्शस्य
 स्वोक्तगम्यत्वात् संयोगस्य त्ववच्छूर्गम्यत्वादास्ति भेद इति वा-
 च्यम् । अयोजकत्वान्न । त्वग्रहणगुणत्वस्यैव स्पर्शत्वात् । चक्षु-
 र्ग्राह्यत्वेऽपि स्वग्राह्यत्वानपायात् । ननु के द्वितीयरक्तम्भवावये

ः सन्धोदिग्रहणत्वङ्निर्भेदकथनेनार्थन इतरनिषेधसिद्धेः संयोगे स्पर्श-
 त्वं न युक्तमिति चेत् । अत्र पृच्छामः । कथमत्र निषेधः । किं यस्मा-
 देवं तस्मान्नेतरग्रहणाय त्वङ्निर्भेद इति, उत तस्मादेत एव स्प-
 र्शो नेतर इति । अथवा तस्माल्लब्धादिपट्टकं नेतरग्राह्यमिति । तत्र
 नाद्यः । संयोगस्यापि त्वचा अग्रहणापेक्षः । न द्वितीयः । वाक्ये
 निर्देशात् स्पर्शसामान्यस्पर्शत्वहानिप्रसङ्गात् । अतस्तृतीय एव
 पक्ष आदर्तव्यः । ततश्च न संयोगे स्पर्शत्वायोग इति न किञ्चि-
 देतत् । ननु संयोगस्य स्पर्शत्वे त्वगलक्षणस्य चक्षुष्यतिष्ठ्याप्तिरि-
 ति चेन्न । वायुविशेषगुणत्वेन स्पर्शग्रहणं तत्र विवक्षितत्वेन चक्षु-
 ष्यपि च तदभावेनादोषात् । नच स्पर्शस्य पृथिव्यादिचतुष्टय-
 वृत्तित्वादस्ति भेद इति वाच्यम् । संयोगस्याकाशादिपञ्चकवृत्तित्वे
 मानाभावात् । आकाशे कन्दुक, इदानीं घटाः, प्राच्या चन्द्र इत्या-
 दौ तु कालिकसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धाभ्यामेव यथासम्भवं वृत्ति-
 नियमसिद्धेः । अन्यथा सर्व एवात्मानः काले न स्युः । किञ्च,
 आकाशादौ संयोगाद्वीकारे समवायिकारणनिर्वचनाशक्तैः । त-
 थादि । न मंखपापृथक्त्वयोक्तयात्वम् । तयोर्विजानीयगुणजनक-
 त्वस्यान्यथासिद्धत्वात् । यत्र समविषयानेकद्रव्यजन्ये कार्ये वि-
 जानीयरूपरमाद्युत्पत्तिस्तथापि कारणजनकरसादरेवासमवायि-
 त्वं न मंखपावास्तस्याः स्वरूपतो भानं नियम्यैवान्यथासिद्धत्वात् ।
 नापि परिमाणस्य । अतिमहतस्य कार्यजनकत्वात् । नापि
 विभागस्य । तस्य संयोगजनकतायाः पराव्यदर्शनात् । नापि
 विशेषगुणानाम् । संयोगानन्तरमावृत्तत्वात् । नापि घटादिकर्मणः ।
 तस्य तथात्वे निमित्तकारणनिर्वचनाशक्तैः । नच कालेश्वरेत्यादी-
 नामेव निमित्तत्वमिति साम्प्रतम् । तेषां सामान्यत्वेनागतिकर्मा-
 स्वादेने । नचैवं देहादिष्ट्यानुपपत्तिः । प्राणसंयोगेनैव तत्सम्भ-

षात् । यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः * माणिनः
सा स्वसमये मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति मृत्युलक्षणेन तथावधारणात् ।
नचात्ममनसोः संयोगरादिसौ ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
कार्यकारणकर्तृत्वाध्यासेनेन्द्रियमेरेणेन च तत्सम्भवस्योपपादित-
त्वात् । व्यापकत्वं च न सकलमूर्च्छद्रव्यसंयोगित्वं, किन्तु दैशिक-
परिच्छेदरहितत्वमेव । जन्मे ईश्वरे तु देशकालपरिच्छेद्यत्वमिति न
कोऽपि चोद्यावसरः । मनसस्तु स्पर्शवत्त्वेऽपि न दोषः । अन्नम-
यत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्याश्च स्पर्शातिरिक्तः संयोगो, न वा
शुरूत्वादयः । श्लेषस्तु विभागाभाव एव । संयुक्ता अप्यङ्गुलप-
श्चतस्रो भवन्ति । संश्लेषे तु न तथा । यथा मिलिताङ्गुलेरिति ।
एवञ्च स्नेहोऽपि स्पर्शस्यैव भेदः । त्वचैवावगमात् । नच संग्रह-
निमित्तत्वेन मृजा नाशपत्तेन च शोऽतिरिक्त एवास्त्विति वाच्य-
म् । स्पर्शस्यैव तथात्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । एतेनैवोभयाविवेकं
द्रवत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । चक्षुषा तद्ग्रहस्तूपनीतभानरूपएव-
रूपान्तरक्रियाद्युन्नेयत्वात्तस्येकलं भसक्तानुभसक्त्या ॥ इतिस्पर्शः॥

अथ रूपम् । तच्च चक्षुर्ग्राह्यम् । तल्लक्षणं च तेजस्तन्मा-
प्रत्वम् । द्रव्याकृतितुल्याकृतिकत्वम् । सर्वदोषमर्जवश्या मतीय-
मानत्वम् । व्यक्तिमस्यासमानसंस्थाकत्वं च । तदुक्तं, द्रव्याकृतित्वं
गुणता व्यक्तिमस्यात्वमेव च * तेजस्तत्त्वं तेजसः साध्वि ! रूपमात्रस्य
वृत्तय इति । तच्च तन्मात्रारूपमेकविधमेव । मूले रूपभेदागणना-
त् । कार्यगतं तु गुणरूपं भास्वरशुक्लनीलपीतहरितलोहितदिभे-
दादनन्तविधं रङ्गकारादिषु भासिद्यम् । तेन स्पर्शव्याप्यगुणत्वं,
रसव्यापकगुणत्वं च तल्लक्षणं ज्ञेयम् । चित्रमप्यतिरिक्तं रूपम् ।
पार्थसारथिमिश्रास्तु कारणगुणानां न कार्यगुणारम्भकत्वम् ।
गुणद्रव्यपतीत्यभावात् । यदि हि द्वौ गुणौ मतीयेयातां तन्तुध्वेकः

पटे चापरः । ततः कार्यकारणभावं मपद्येयाताम् । किन्तु तन्तु-
रूपमेव तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपमपि मतीयते, न तु रूपा-
न्तरम् । चित्रपटेऽप्यवयवभेदद्वारेणैव नानारूपममशायस्य शक्य-
वचनत्वाच्चित्रशब्दस्य नानापर्यायतया लोकप्रसिद्धेश्च चित्रमपि
नानैरिक्तं रूपमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । चित्रे तथा वक्तुं शक्यत्वे-
ऽपि यत्र हरिद्राचूर्णयोः कार्ये कुङ्कुमादौ निम्बूकरसाक्तहादिद्र-
वसनादौ वा विजातीयं रक्तं पीतं च रूपं मतीयते तत्र कारण-
गुणारम्भत्वस्यावश्यकत्वाच्चित्रस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेऽपि बाध-
काभावात् ॥ केचिदालङ्कारिकास्तु—अपि रूपाणि पदविधा-
नि तथापि पारिशोष्यात् ग्रीष्मेव सिद्ध्यन्ति । पीतारुणयोर्नोलह-
रितकुण्डानां वैषयात् । ननु घटपटयोरिव पीतरक्तयोर्भेदमती-
तोर्नहोत्तुमशक्यत्वात् । कारणविशेषगुणानां कार्ये स्वसज्जानीय-
गुणारम्भकत्वस्याभावाच्च न तयोरभेदः सिद्ध्यति । नच भेदम-
तीतिर्भ्रमः । बाधकाभावात् । पीते काश्चने रक्तमतीतिरेव बाध-
कमिति चेन्न । सा पीतातिरिक्तविषयेति । नच कारणगुणानार-
म्ये पाकजन्ये रक्ते तयोरभेदमतीतिः सुस्थ्या । तत्र, पीतं नष्टं
पाकेन रक्तगुणश्रमिति मतीतिरेव भेदमसायकत्वात् । रक्तस्य
पीतध्वंससमानाधिकरणत्वादितिचेत् । तादृदं न सोदशमम् ।
हरिद्राकिंशुकादिरमे चूर्णादिसारयोगेन रक्तयोपलब्धेस्त्वत्वानुप-
लब्धेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तदभेदस्यासत्त्वान् । पञ्चलनीलयोगे
वर्णान्तरमुपलभ्यत एवेतिचेत् । मिथो वर्णयोर्योगि वर्णान्तरपल-
ब्धेर्नाभेदमसायकत्वम् । सारादेरवर्णत्वेन तत्प्रसायकत्वमिष्टम् ।
एतदन्यथानुपपत्त्या तदभेदकलनमावश्यकम् । तत्र सारादि-
र्घवृक्षक इति चेत् । अमिति द्रुमः । विशमानभावस्यैव व्यञ्जकानो-
पलब्धेः । उत्कर्षापायकः स इति चेत् । उत्कर्षस्य स्वसज्जानीय-

सत्तया सिद्धेस्तदभेदो दैवसिद्धः । न हि रासभस्य उत्कर्षो-
 ऽशक्तं, किन्तु स्वसजातीयेष्वाधिवयम् । हरिद्रारुणेति प्रसयात् ।
 तत्र पाकेनैव रूपपरावृत्तिरिति चेत् । स्वटिकेऽङ्गालादौ चूर्णाद्य-
 योगेऽपि पाकमसत्तया रूपपरावृत्तिर्दुर्वासा । किञ्च, अभिव्यञ्जरू-
 समवधानेऽभिव्यञ्जरूस्य तदाविर्भावकत्वेन पीते रक्ताभेदासि-
 द्धेः । पीतं, रक्तात्यन्ताभावप्रतिपोगि । तदन्याप्रतिपोगित्वे सति
 प्रतिपोगित्वात् । रक्तवत् । व्यतिरेके नीलादिवदित्यादिना तद-
 ऽभेदाभिदेः । उभयत्रापि पीतत्वस्य स्वन्मते साध्याभ्यापकत्वाभ्यो-
 पाधिना । साध्याभावोपाध्यभावव्याप्तेः पीते व्यभिचरितत्वात् ।
 पक्षतावच्छेदकस्यानुपाधित्वाच्च । मधुपामनायां पत्पीतं चारुणं
 चेति प्रकृत्य, न पीतादरुणं नारुणात् पीतं भिन्नमिति तयोरभेदो
 दर्शितः । तस्मात् प्रसयाऽनुमानशब्दाऽर्थापत्तिप्रमाणेभ्यस्तयोर-
 ऽभेदः सिद्धयतीति । अत एवोदयेऽरुणेऽधुमालिति पुनः पीतिप्र-
 मतीतिः । तस्यादारुण्यापकर्षः पीतः पीतोत्कर्षोऽरुण इत्युत्कर्षा-
 पकर्षयोः स्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिष्पत्त्या तयोरैक्यसिद्धिः । अत
 एव न पीताम्बरे हरावरुणपदवाच्यता । एतेन तेजसः शुक्रभा-
 स्वरं रूपमित्युक्तिः प्रत्युक्ता । भास्वरत्वाऽङ्गीकारेऽपि शुक्लान-
 र्हीकारात् । चन्द्रमणि मण्यादौ च तदौष्ण्यवत् प्रभृतपायः पृथिवी-
 भागगतरूपेणाभिभवसम्भवात् । यदरुणं तत्तेजसो यद् धूम्रं
 तद्वायोर्षनीलं तज्जम्भस इति आपर्वणीवाचनं वैदिकस्यैव तच्छोभते ।
 एवं नीलमेघश्यामो हरिरिति सार्वजनीनपयोगान्नीलश्यामयोः
 पर्यायतया तयोरपि न भेदः सिद्धयतीति । अजामेकां लोहित-
 शुक्रकृष्णमिति श्रुतौ प्रकृतेस्त्रिगुणत्वप्रतिपादनात्तज्जम्भस्य जग-
 तोऽपि त्रिगुणत्वमेवेति सिद्धम् । गुणानां चैतद्रूपत्रयवत्त्वमेव ।
 इतरेषामर्थवाञ्छन्तर्भाव इत्याहु ॥ तत्र रोचिष्णु ॥ अवाधितप्रसवे-

नैव पीतारुणयोर्भेदनिश्चयात् । नच तत्सोत्कर्षापकर्षविषयत्वा-
 न्न जातिभेदनिश्चायकत्वमिति वाच्यम् । हरिद्रारुण्यादिमलये
 पीतिमारुणिभ्योः सहैव भावेन पीतिभिर्न तदपकर्षरूपत्वस्याशङ्क्य-
 वचनत्वात् । एकविषययोस्तयोः सहानवस्थानात् । अन्यथा
 कौमुद्याद्यपकर्षेऽपि पीतप्रत्ययापत्तेः । अतः सारादिनापि पीति-
 म्ना सहैवारुण्यमभिव्यज्यते । अम्लादिना चारुण्यनाशेनाभिभवेन
 तत्रापि वा पीतिमोत्कृष्टपते इति मलक्षानुरोधेनावश्यं मन्तव्य-
 मकामैरपि । किञ्च, पीतोत्कर्षस्यारुण्यं यवतुमुद्यदंशुपालिनिद-
 र्शनमप्यसङ्गतम् । उत्कर्षदशायां पीतत्वभावात् । तथैव सुवर्णा-
 दावप्यवगन्तव्यम् । एवं सिद्धे भेदे प्रसक्तवाधितमनुमानादिकम-
 प्यममाणम् । मधूपासनाश्रुतिरपि भिन्नपदेनाविविक्तत्वमेव तयो-
 र्धक्ति, न स्वैक्यमिति न विरुद्धयते । अत एवायवर्णीयश्रुति-
 रपि बायोर्धृष्टमधिकं रूपं वदन्ती कार्येषु कार्याकृतेष्वद्रूपमप्यति-
 रिक्तं बोधयतीति युज्यते । नीलमेवश्यामो हरिरित्यादावपि इयाम-
 पदस्य रूपद्वयवाचकत्वम् उपमानपदसमभिध्याहारद्वयगतव्यम् ।
 कर्पूरगौरः शिवः, स्वर्णगौरी पार्वतीसादिषु तथा दर्शनात् । न
 च श्वेतपीतयोरैक्यं युज्यतस्त्वम् । अतस्तद्वदन्यध्राप्यवधेयम् ।
 अजामैक्यमिति श्रुतिरपि सारूप्यमते प्रकृतिपरा, वेदान्तिमते तेजो-
 ऽवन्नपरा । उभयथापि कारणरूपं निरूपयन्ती कार्यमिव रूपान्तरं
 जन्यं संश्लक्षति । न तु निन्हुत इत्यन्तर्भावेऽपि रूपान्तरमवर्जनीय-
 मिति दिक् ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ मास्वरं तु परमकाशकम् । तच्च स्वाश्र-
 याधिकदेशट्टति । विगारित्वात् । मणिमभादौ तथा निश्चयात् ।
 नच तस्यास्तज्जनितविरलतज्जातीयद्रव्यान्तरत्वाधिति वाच्यम् ।
 रूपरूपेण स्पर्शनरूपेण व्याप्तेस्तस्या अपि स्पर्शनमसङ्गात् । नच

तस्या अनुद्भूतः स्वर्शोऽस्तीति वाच्यम् । मानाभावात् । उद्भवस्य क्वाप्यदर्शनात् । कारणे उद्भूतः कार्येऽनुद्भूत इति वैपरीत्याच्च । नच तदवयवा अतिरिक्ता एवेति वाच्यम् । मणिनाशेऽपि तदारम्भकावयवाऽनाशाच्चतिष्ठेत्तापत्तेः । मणिं निनापि तदुत्पत्तिवसङ्गाच्च । मणेः प्रभेदितवत् प्रभावयवानां प्रभेदापत्तेश्चेति । इदं च, गुणादालोक्यवदिति सूत्रे मपश्चिन्माचार्यैरिति विशेषाकङ्क्षायां ततोऽवधेयम् ॥ इति रूपम् ॥

अथ रसः ॥ स च रसनेन्द्रियग्राह्यः । तल्लक्षणं तु जलतन्मात्रत्वम् । स च तन्मात्रारूपोऽव्यक्तमधुर एव । कार्यगतस्तु भीमो व्यक्ताव्यक्तभेदभिन्नः कषायमधुरतिक्तकट्वम्लक्षारमिश्रभेदात् मसविधः । तद्वान्तरभेदैस्त्वनन्तविधः । गुडशर्कराद्रासादुग्धादौ तथोपलम्भात् । तेन गन्धव्यापकगुणत्वं रूपव्याप्यगुणत्वं च तल्लक्षणम् । अपं जलेऽव्यक्तमधुर एव । रसान्तरमतीतिस्त्वाधारधर्ममन्वन्धात् । तदुक्तं, भौतिकानां विकारेण रस एको विमिद्यते इति ॥ इति रसः ॥

अथ गन्धः । स च घ्राणेन्द्रियग्राह्यः । तल्लक्षणं तु पृथिवीतन्मात्रत्वम् । स च व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधः । कार्यगतस्तु गुणरूपः पञ्चविधः । करम्भपूतसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् * द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विमिद्यते इति वाक्यात् । तद्वान्तरभेदैस्त्वनन्तविधः । तेन रसव्याप्यगुणत्वं तल्लक्षणम् । तत्र करम्भो मिश्रः । स च व्यञ्जनादिषु मसिद्धः । एतेन जातिसाङ्ग्यमपि परिहृतं बोध्यम् । अन्यथा लवङ्गादौ यत्र सौरभ्यं न तत्र पूतित्वम् । यत्र पूतित्वं हिङ्गवादौ न तत्र सौरभ्यम् । उभयसमावेशश्च व्यञ्जन इति तत्र स्यादेव । पूतिर्दुग्न्धः, सौरभ्यं सुगन्धः । पूतिसौरभ्ययोरेव शान्तोग्री भेदी । तत्र शत-

पत्रादिगन्धः शान्तः । उग्रधम्पकादेर्लघुनादेश्च । अम्लो निम्ब-
कादेः पर्युपिनसूपादेश्च । आदिशब्देन धूमधूपादीनामनेकविधो
गन्धोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः । अयं च स्वाश्रयाधिकदेशवर्ती केत-
कादिमुगन्धस्येव दूरत उपलब्धेः । नच द्रव्यावयवनिर्गमा-
देवोपपत्तौ स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वाङ्गीकारो न युक्त इति
वाच्यम् । प्रामाणिकत्वात् । तदुपपादितं विद्वन्मण्डने मधुचरणैः ।
तथाहि । दृश्यते विविधचर्मपुटवेष्टिनस्यापि मृगमदस्य गन्धोप-
लम्भो वाणिक्नार्थेषु । न हि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्त्ववेशो
सम्भवतः । नच तत्रापूर्वतत्त्ववेशस्य वक्तुमशक्यत्वेऽप्यवयवनिर्ग-
मस्त्वदृष्टवारितः । तद्वागपगपग्यानुभवसाक्षिकत्वादिनि वाच्य-
म् । तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलब्धि-
प्रसङ्गात् । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोप-
लभ्येत । गन्धस्यैवोपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथे-
ति चेत् । अहो गौरवभीतिर्वावदृकस्य पदवयवनिर्गमं पुनस्तदव-
यवपूर्णं तद्गौरवदृष्टस्य च कल्पनं रसाद्यनुभवमतिवन्धकादृष्टा-
न्तरस्य च कल्पनां वदतोऽप्यसङ्कोचस्तुष्टस्य, गन्धातिरिक्तेति
मात्रकथने च सङ्कोचः । ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि ध्रुवौ रू-
पस्येव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं कल्प्यत इति चेन्न । यत्रोग्रगन्धस्य
कस्यचित् कुसुमस्य लघुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृदस्नया
क्षालनेऽपि करस्य न तद्गन्धापगमोऽनुभूयते तत्र तेषां वक्तुमश-
क्यत्वात् । स्पर्शमात्रलग्नतदवयवानां सकृत्सोऽञ्जनेऽप्यसहिष्णूनां
सकृत्क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः । कुनस्रां मुहुस्तथा करणे ।
अतो द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं गन्धस्य मन्तव्यम् । विनश्यदवस्थ-
गुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तत्र तथा द्रव्याधिकदेशवृत्ति-
त्वेनानुभवेऽपि कुरुप्रेक्षादि । श्रुतिरपि, यथा दृष्टस्य संपूर्णतस्य

अथम् । तदुक्तं, मृतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च कृत्वाणे-
न्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो दृत्तिलक्षणमिति । तत्राद्यमाधिदैविकस्य
स्वाधिभौतिकस्वरूपकर्मकदातृत्वस्य तत्रैव सत्त्वात् । द्वितीयं स्वा-
धिभौतिकं स्वरूपलक्षणं व्यनहारोपयोगि । नचावरणेऽतिव्याप्तिः ।
तस्य विषयपरिच्छेदकत्वात् । अत एव, न भूमदेशे दिशि च ।
आन्तरो देशो बाह्यो देशः । आन्तरा दिग् बाह्या दिगिति । तत्र
विद्यमानत्वेनाभिलष्यमानत्वात् । अतो भूमोऽन्तरेव, न बहिरिति
व्यवहारसाक्षिको विवर एव बहिरन्तरव्यवहार इति । एतेनाकाश-
मनिच्छन्तो म्लेच्छा माट्टिकदेशिनश्चापास्ताः । अयं निस इति
वैशेषिकादयः । तथाहि । समवायादिकारणत्रयमामग्न्या हि
सर्वोत्पत्तिः । तत्राकाशावयवामभिद्ध्या समवाय्यभावेन तद्वद्वयसं-
योगरूपासमवायिनोऽप्यभावात् । केवलनिमित्तेन कार्योत्पत्त्यद-
र्शनात् । सृष्टिगणभावादशायामसुपिस्त्वस्यासम्भाव्यत्वात् । पृथि-
व्यादिवैवर्ण्याद् विमुञ्चात् सम्भवश्रुतेरुपाधिपरत्वेन गौणत्वेनाज-
त्यसिद्धिरतोऽयं निश्च इति वदन्ति । तद्विषयतुल्यधिकरणे दृष्टिर्न
व्याप्तैः । तद् दिङ्मात्रं प्रदर्शयते । तथाहि । नभोजन्यं, विकारि-
त्वान् । विकारि, लौकिकव्यवहाराभेदभावात् । घटादिवादिसमु-
मानेन, भास्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्यनुगृहीतेन जन्यत्वमिद्ध्या,
ईश्वरस्यैव समवायिनो निमित्ताद्विभागाच्च समवायिनः सुत्वेन
जन्यत्वसिद्धिः । क्रमसृष्ट्यन्तरेऽपि तत्सिद्धिरन्यूहाऽतः सुष्ठु ॥

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते । आकाशनीलमयीतिर्या सा भ्रमः
प्रमा वेति । तत्र बहवः । आकाशस्य रूपवच्चे न मानम् । तथाहि ।
न तावत् प्रसङ्गम् । आकाशं तद्रूपं वा वदन्नापीत्यप्रसङ्गात् । नीलं
नभोऽस्तीति शक्तीतिः सार्वलौकिकीति चेत् । न तथा भ्रान्तत्वात् ।
ननु रूपवतः मयसाधेयता न निवृत्ता । परमाणौ व्यभिचारादि-

तिचेन्न । सहकार्यभावस्य तत्र तन्त्रत्वात् । किं तत्सहकारीतिचेत् ।
महत्त्वमेव । नापि, वायुभिन्नत्वे सति महत्त्वात् । पृथिवीवादस्यनेन
आकाशे रूपसिद्धिः । द्रवत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । नापि, क्रियादि-
रहितत्वे सति भूतत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । कालवादस्यनेनसिद्धिः ।
द्रव्यारम्भकत्वस्योपाधित्वात् । आद्यक्षणीयघटादौ व्यभिचारा-
च्च । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवद्बुद्धिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्म-
वत्त्वस्य कालादीतरद्रव्यत्वस्य वा भूतत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ।
किञ्च । आकाशो यदि रूपवान् स्यात् परममहान् स्यात् । बहि-
रिन्द्रियग्राह्यो वा स्यात्, स्पर्शवान् वा स्यात्, पृथिव्यादित्रयं
वा स्यादिति बाधकतर्कपराहतमाकाशस्य रूपवत्त्वमित्याहुः ॥ तत्र
सादृश्यसर्वस्वकारः ॥ नेदमुचितम् । नीलं नमः पश्यामीति निःश-
ङ्कं सार्वजनीनमस्यपात् । नचासौ भ्रमः । तत्कारणीभूतदोषस्य
विकल्पपराहतेः । तथाहि । किमसौ विषयदोषः सादृश्यनिवन्धन
इदं रजतमिति वदुः ? उत करणदोषः पिप्तादिनिवन्धनः । शङ्खः
पीत इतिवत् । नाद्यः । असम्भवात् । विषयगतदोषजन्यभ्रम-
त्वावच्छिन्नं प्रति धर्मिणोपसहकृतारोपस्य तन्त्रत्वात् । प्रकृते तद-
सम्भवात् । नमस्त्वस्यावच्छेदकताया व्यवस्थापिप्यमाणत्वात् ।
न द्वितीयः । अस्य प्रत्ययस्य सार्वजनीनत्वाद् युगपत् सर्वजन-
करणदोषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नचैन्द्रजालिकमायायां यथा
वस्तुग्रहणप्रतिवन्धरूपः करणगतो विषयगतो वा दोषः सार्वजनीन-
स्तथात्रेति वाच्यम् । तत्रेन्द्रजालिकस्य तत्परिपन्थिमन्त्रादिमतो-
ऽन्यस्य यथावस्तुग्रहणदर्शनेन तस्यासार्वजनीनत्वनिश्चयात् ।
किञ्च सर्वेषां रूपातिवादिनां मते आकाशस्यातीन्द्रियतायाः सम्म-
तत्वेन तदधिकरणकभ्रमायोगात् । अगो बाधकाभावात् सा मती-
ति । प्रमैव । सामीप्ये नैव्याभावप्रत्यय एव बाधक इति चेन्न ।

व्यापकव्याकाशस्य देशिकपरत्वापरत्वात्मकदूरत्वसामीप्ययोरनपि-
करणत्वात् । पुरुषसृष्टदेशविनक्षयः सामीप्यमस्य इति चेत् । तत्रा-
काशस्यातीन्द्रियत्वेन सामीप्याद्यविषयत्वात् । नयनसंसृष्टाञ्जनवत्
सागरनीलिमवच्च सामीप्येतदग्रद्वेष्टेऽप्यदोषात् । तस्माददुष्ट आकाश-
मस्यततापक्षः । एवञ्च पूर्वोक्तानुमानमपि मानम् । नच द्रवत्वमु-
पाधिः । तस्य मलये पृथ्वीतेजःपरमाण्वोः साध्याव्यापकत्वात् ।
घटवह्मणादावपि तथात्वाच्च । घटादौ द्रवत्ववददृष्टिद्रव्यत्वसा-
क्षादुच्चाप्यजातिमत्त्वेन द्रवत्वसिद्धेर्न साध्याव्यापकत्वमिति चेन्न ।
तददृष्टितादृशजातिमत्त्वेन तत्तद्गुणसाधने । द्वेषवददृष्टिद्रव्यत्वसा-
क्षादुच्चाप्यजातिमत्त्वेनेवरेऽपि द्वेषापत्तिः । किञ्च ।
व्याप्यधर्मस्यैव विशेषेण व्यापकधर्मस्यापि नियामकत्वापत्तिः ।
तदिष्टत्वे गन्धवददृष्टिपृथिवीरवव्यापकजातिमत्त्वेनाकाशादावपि
गन्धादिसाधनापत्तिः । नचैवं घटवह्मणादावसत्त्वेन द्रवत्वं पृथिवी-
तेजसोर्भागासिद्धं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तत्पालक्ष्यत्वात् ।
यथोपलम्भं तद्विषयस्य युक्तत्वादिति । यद्यप्यत्राकाशभिसम्बन्धमु-
पाधिस्तथापि साध्याभावोपाध्यभावयोर्वाची । व्यभिचरितत्वेन परे
साधनाव्यापकत्वस्यादुपकत्वेन च न तत्सम्भवः । एतेन द्रवत्वा-
ऽभावस्य क्वाभावसाहचर्यादुपाधिद्वीकरणमुत्तिष्ठत् । वस्तुतस्तु
द्रवत्वं जलपृथ्वीनच घृतनैलमुत्तर्णादौ बह्व्यादिसंभर्मेण तदुपलब्धि-
स्तर्हि न स्यादिति शङ्क्यम् । तदन्तर्गतानां जलांशानामेव तद्र-
चाभ्युपगमेन तदभिव्यक्त्यानुपलम्भमभवत् । अन्यदा तदनुपल-
ब्धिस्तु हिमकरकादाविव पार्थिवभागवाहुरयादु, अभिव्यक्तकर्म-
योगाद्रेयाहुः । अपिच, द्वितीयानुगाने द्रव्यारम्भकत्वोपाधिस्तु रूप-
वदन्त्यावयविति साध्याव्यापकत्वाभिरस्तः । अ. यत्तन्वावाञ्छन्ने
यद्विसिन्द्रयग्राह्यविशेषगुणवत्स्वरूपभूतत्वस्य हेतोरभावान्न व्याप-

माणसमानाधिकरणरूपवत्त्वस्यैव मयोजकत्वात् । पक्षी चलति,
 नेह पक्षी, इह पक्षीत्यादिमत्प्रयानामपि त्रियत्प्रत्यक्षसाधकत्वमुप-
 पद्यते । आलोकमण्डलविषयत्वे तु तदपगमेऽपि तथा प्रत्ययानाप-
 त्तिः । इहेति निर्देशानुपपत्तिश्च । तदभूदेशोर्ध्वभागानुगमेन प्रत्य-
 यस्य देशविषयत्वापादनं प्रत्यभिज्ञानिर्वहणं चानिर्वहणमेव । तदु-
 पेक्षितमित्यलं विस्तरेणेत्येवमाकाशस्य रूपवत्त्वं साधयति स्म ।
 सिद्धान्तस्तु— नाकाशे रूपम् । उपरि नीलं पश्यत अ काशं प-
 श्यामीत्येव प्रत्ययात् । नीलं नभः पश्यामीत्यत्रापि न गुणित्वेन
 नभसो भानम् । गुणत्वेन नीलवत्त्वे मानामावात् । घटादौ पा-
 कादिना रूपपरत्वात्तन्ने तन्निष्ठ-नीलादेर्गुणनिश्चयेन प्रकृते वैलक्ष-
 ण्यात् । नच वायुमिश्रत्वे सति महत्त्वात् पृथिवीवदिसाद्यनुमानेन
 तत्सिद्धिः । नीरूपः, परममहत्त्वात् । आत्मादिवादिति मत्तनुमानेन
 सत्प्रतिपक्षत्वात् । नापि वायुमिश्रत्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यविशे-
 षगुणत्वादित्यनेन । तत्र स्पर्शवत्त्वस्योपापित्वात् । नच तस्य म-
 भावां साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तस्या गुणत्वेन रूपवत्त्वा-
 भावाददोषात् । पृथिव्यादित्रयमिश्रत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।
 नचात्र वायुमिश्रत्वे सति निष्क्रियत्वमुपाधिरिति वाच्यम् । तस्य
 मनसि साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिवात् । अतः पुराणादौ तेजो-
 विशेषगुणत्वेनैव रूपस्य निरूपणादाकाशे तदुपगमो न मामाणि-
 कः । नच यद् धूम्रं तद्वायोर्ध्वनीलं तन्नभस इति श्रुतिसिद्धत्वाच्च
 तथेति वाच्यम् । तस्यासदेवतारूपपरत्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा
 वायावपि धूम्रवर्णपत्तेः । नच स्वच्छकाण्डाभगोसाभमिति दृष्टि-
 लक्षणेण ज्योतिर्वचनाद्यैवमिति वाच्यम् । यत्र कर्मसु काम्येषु
 स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति स सिद्धिं तत्र विजानीयात् तस्मिन् स्वप्न-
 निदर्शन इति श्रुत्या स्वप्नस्य सिद्धिर्गृह्यकृतवत्तादृशभ्रमस्य दृष्टि-

तथाऽन्धकारवादे प्रपञ्चितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । तेनैतत्
सिद्धम् । चक्षुःस्वसामर्थ्येनाकाशं न गृह्णाति । आकाशमेव तु
स्वसामर्थ्येन स्वात्मानं ग्राहयति । गन्धर्वनगरवत् पिशाचवच्चेति
दिक् । एतेनैवाकाशमतिबिम्बतत्पतीती अपि व्याख्याते ज्ञेये ।
अस्य च शब्द एव विशेषगुणः । तस्य मात्रा गुणः शब्द इति
वाक्यात् । विशेषगुणत्वं च कारणेऽनुद्भूतत्वे सति स्वस्मिन्नुद्भू-
तगुणत्वमित्याकाशः ॥

अथ वायुः ॥ तल्लक्षणं तु अरूपित्वे सति चालनव्यूहन-
द्रव्यशब्दगन्धनयनसर्वेन्द्रियबलदानारूपकार्यकत्वमेकमेव । तदुक्तं,
चालनं व्यूहनं व्याप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः * सर्वेन्द्रियाणामात्म-
त्वं वायोः कर्माभिलक्षणमिति । तत्र चालनं शास्त्रादेः । व्यूहनं
पतितनृणादेर्वासयैव । मेलनं प्राप्तिर्गन्धस्य घ्राणाप्रापणम् । द्रव्य-
नयनं च द्रव्यघटादेरन्यत्र नयनम् । शब्दनयनं तु पूर्वमुपपादित-
म् । सर्वेणामिन्द्रियाणां बलदक्षायम् । एतद्भावे किमपीन्द्रियं
कार्यक्षमं न भवतीति । एवञ्च प्राणरूपोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः ।
अस्य च स्पर्शो विशेषगुणः । शब्दश्च कारणान्वयात् । तेनार्थ-
द्विगुणः । तदुक्तं, नमसोऽथ विकुर्वाणादभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयाञ्छब्दवोश्च प्राण ओजः सदो बलमिति । अयं च पीमा-
सक्तमनस्त्वचा मलसः । यथाहुः । महदुद्भूतस्पर्शरद्द्रव्यत्वेनैव
त्वचो योग्यता । लार्थवात् । उद्भूतरूपवच्चरस्य प्रवेशे गौरवापत्तेः
अनो द्रव्यचाक्षुगत्वावच्छेदनैवोद्भूतरूपहेतुता लाघवाद्युचिता ।
एवञ्च सार्वजनीनप्रतीतिरप्यनुकूला भवतीति ॥ इति वायुः ॥

अथ तेजः ॥ तस्य च प्रकाशनपाचनपानहिममर्दनादनशोष-
णावपद्रुकार्यकत्वं सामान्यलक्षणम् । तदुक्तं, द्योतनं पचनं पान-
मर्दनं हिममर्दनम् त तेजसो एतयस्त्वेताः शोषणं क्षुण्णदेव चेति ।

तच्च तत्त्वरूप एव प्रसिद्धम् । ब्रह्माण्डान्तःस्थे त्वन्यतरष्टिक-
त्वं लक्षणमिति ज्ञेयम् । तेन चन्द्रादावपि जलकृतो नोष्णस्पर्शा-
भिभवः । तत्र द्योतनं प्रकाशनं सूर्यादेरेव । पाचनपौर्दर्यबद्धः ।
पाककरणं वा वह्निर्वह्नेः । फलादेः सूर्यस्यापि । पानं जलादेः ।
अदनमन्नादेः । इदमप्यौर्दर्यस्यैव । हिममर्दनं हिमदूरीकरणम् ।
शोषणं चानुमेयम् । हिमनाश्वपेक्षया आतपे वस्त्रादिषु जलाकर्ष-
णस्य शैल्यात् । एतेनैव सिकताखर्परादौ व्यभिचारः परिहृतो
घोष्यः । पानमर्दनं चान्तःप्रवेशरूपत्वादेकमेव । तेन पञ्चैव वृत्त-
यः । क्षुत्तृषौ च तेजोरूपे एव । तेन चेतनकर्तृकत्वेऽपि पानादन-
घोर्न तेजःकार्यत्वहानिः । अस्य च रूपं विशेषगुणः । शब्दस्पर्शी
च कारणान्वयात् । तेन त्रिगुणम् । तदुक्तम्, उदपद्यत तेजो वै
रूपवद स्पर्शशब्दवदिति ॥ इति तेजः ॥

अथ जलम् ॥ तस्य च, क्लेदनपिण्डनतृप्तिशीणनाप्यायन-
मेरणनापापनोदनभुवस्त्वारुणाष्टकार्यकत्वं सामान्यलक्षणम् । तदु-
क्तं, क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यापनोदनम् * तापापनोदो
भुवस्त्वमम्भसो वृत्तपस्त्रिमाः । तच्च तत्त्वरूपे कार्येऽपि च समम् ।
क्लेदनमाद्रीकरणं वस्त्रादेः । पिण्डनं संग्रहश्चूर्णीभूतानां पिण्ड-
तासम्भवादनम् । यथा सक्त्वाप । तृप्तिः क्षुदादिनेष्ट्या पुरुष-
स्य मन्तर्पणम् । भुक्त्वापि जलेऽपीते तृप्तो न भवतीति । प्राणनं
जीवनम् । आप्यायनं प्राणमन्तर्पणम् । मेरणं च प्रवाहादौ ।
प्रवाहेनैव पदार्था नीयन्ते, कूलादिश्च वास्यते । तापापनोदः प्रमि-
द्धः । मृगस्त्वम्, एकस्मिन् देशे सजातीयप्रचुरस्यैवावस्थानम् ।
यद्वा, यत्रापि प्रविशन्ति तद् मृगो भवतीति एवं घृतनेलादौ यत्
क्लेदकत्वं संग्राहकत्वं च दृश्यते, सोऽपि जलधर्म एव । बह्वधादिसं-
सर्गेण परमभिव्यज्यते । कार्यस्य पाञ्चभौतिकत्वात् । तेन नाति-

व्याप्तिशङ्कालेशः । तेषु जलव्यवहाराभावस्तु - भूतान्तरकृतपमि-
षन्निबन्धनः । करकादेव । करकास्वपि काठिन्यपतीतिर्न
भ्रान्ता । तत्र नैमित्तिकस्य तस्य सत्त्वात् । दृष्टेर्वातिशयेन मरु-
द्धे वायौ जलस्य पिण्डने करकोत्पत्तेः । अत एव हिमालयोपस-
कागनगङ्गापवाहोपरि पुरुषाः पञ्चधा पचन्ते । अन्यथा मञ्जुपुरे-
व । शीतकाले च निर्वति मिहिकायामम्भसि निशि स्यापिते मान-
श्च तज्जलपात्रेऽधोमुखे कृतेऽपि न तज्जलस्य पातः । छुरिकपा-
विदार्य फलवज्जलस्य भक्षणायपि मध्यदेशीयजनानुभवगोचर इति
दिक् । अस्य च विशेषगुणो रसः । शब्दस्पर्शरूपाणि परान्वया-
त् । तेनेदं चतुर्गुणम् । तदुक्तं, तेजसस्तु विकुर्याणादासीदम्भोरसा-
त्मकम् * रूपवत् स्पर्शवच्चाग्मो घोषवच्च परान्वयादिति इति
जलम् ॥

अवसितिः ॥ तल्लक्षणं तु, भावनं ब्रह्मणः स्यात्तं धारणं
सद्विशेषणम् * सर्वमस्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणमिति वा-
च्यम् । भावनादिपञ्चवृत्तिकत्वं शास्त्रे उक्तं, तथापि मरुते व्यव-
हारोपयोग्येव विस्तरमेया विवेच्यते । वाक्यव्याख्यानं सुबोधिन्मा
द्रष्टव्यम् । तत्र रूपवच्चे सति माप्तात्सर्वजगद्धारकत्वमिमेकं लक्ष-
णम् । कालादिवारणाय सत्यन्तम् । आवरणतत्त्ववारणाय मा-
प्तादिति । आधारत्वे सति सर्वमस्वव्यावर्तकत्वं वा । न हि का-
ष्ठादिकं विना वह्निर्वाविर्भवति । न वा पृथिवीं विना समुद्रादिः ।
न वा व्यजनादिकं विना वायुः । न वा गर्वादिकं विना आका-
शः । न वा शरीरं विना सर्वेन्द्रियादिकमात्मा चाविर्भवतीति सर्वं
सुस्पष्टम् ॥

नैपायिकास्तु, पाकजानुष्णाशीतस्पर्शवती पृथिवीशाहुः ॥
मुक्तावलीकारस्तु— तन्वयती पृथिवीति लक्षयित्वा पापाणादी

अध्याप्तिवारणाय यद् द्रव्यं यद् द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेय-
मिति व्याप्तिं दर्शितत्वात् । तदर्थस्तु— यद् द्रव्यं पापाणमस्मा-
रूपद्रव्यं, यद् द्रव्यध्वंसजन्यं पापाणारूपद्रव्यध्वंसजन्यं, तद् भस्म,
तदुपादानोपादेयं पापाणोपादानभूता येऽवयवास्तदुपादेयमिति ।
अनया च व्याप्या पापाणारम्भकेषु सिद्धे गन्धे तत्कार्ये पापाणे-
ऽप्यस्मनुद्भूतो गन्ध इति न लक्षणव्यभिचार इति । तद्विचार-
चारु । पापाणध्वंसजन्यत्ववद्बहिर्ध्वंसजन्यत्वस्यापि भस्मनिसम्भवात्
पापाणोपादानोपादेयत्ववद् बहुषुपादानोपादेयत्वस्यापि शक्यव-
चनत्वात् । सति बहो भस्मासम्भवात् । तथा सति बहुधादाव-
प्यनुद्भूतगन्धापत्तिर्व्याप्तिव्यभिचारो वेति । न चोद्भूतरूपवद्यद्-
द्रव्यध्वंसजन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तथाच बहिर्ध्वंसजन्यत्वेऽप्यनुद्भू-
तरूपवद्बहिर्द्रव्यध्वंसजन्यत्वं, न उद्भूतरूपवद्द्रव्यध्वंसजन्यत्वम् ।
उद्भूतरूपे तस्मिन् ध्वस्तेऽपीकालभावेन भस्माभावात् । यदा
चानुद्भूतोऽपि ध्वस्पते तदैव भस्म भवतीति न व्यभिचार इति
वाच्यम् । तथापि दग्धकर्करे व्यभिचारात् । उद्भूतरूपवद्बहिर्ध्वंस
एव दग्धतासम्भवात् । सति बहुवद्भारण्यवहारात् । जलादिसेकेना-
नुद्भूतध्वमे तु भस्मतासम्भवात् । अतो दुर्वारस्तत्र व्याभिचारः ।
यत्तु तेजोऽवयवानां विजातीयद्रव्यं मत्पुनोपादानत्वादत्रोपादानपदे
विजातीयोपादानता विवक्षिता । अतोऽत्र विवक्षां विनैव निर्वाह
इति । तन्न । सुवर्णरूपं विजातीयद्रव्यं प्रति तेजोऽवयवानामवो-
पादानत्वात् । अत एव वक्तव्यं— यन्निःस्नेहं गुरुद्रव्यं निःस्नेह-
गुरुद्रव्यध्वंसजन्यं तन्निःस्नेहं गुरुपादानोपादेयम् । अथवा, यद्-
गन्धवद्द्रव्यमितरध्वंसजन्यं तत्स्वमजातीयोपादानोपादेयमिति । एवं
भस्मारम्भकावयवेषु गन्धसिद्धौ तदुपादेये पापाणेऽपि साजाता-
दनुद्भूतगन्धसिद्धिर्भवति । तथापीयं नास्त्यकार्यवादिनामुपयोग-

नी । अयमेवेष्टं सत्त्वेव गन्धो निमित्तवशाद् मसंमन्येवोत्पद्यते ।
तस्यागभावस्य तत्र सत्त्वात् । कपालेषु घटवत् । द्वितीयक्षणे गुण-
मदिति । अत इदमपि तन्मतमपाकुर्वत् सत्कार्यवादमेव स्याप-
यतीति समर्थितं स्वमतमिति दिक् ॥

अस्याश्च विशेषगुणो गन्धः । शब्दस्पर्शरूपरसास्तु कार-
णान्वयात् । तदुक्तं, विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् ॥
परान्वयादसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वित इति नेयं पञ्चगुणेति ॥ इति
पृथिवी ॥

सौगतास्तु—रूपादिव्यतिरेकं द्रव्यं नाम न किञ्चिदुपलभा-
महे । न च तस्योपलम्भकमस्ति । चक्षुरादीनां रूपादिस्पर्शोपक्षी-
णत्वात् । गन्धरूपरसस्पर्शसङ्घातः पृथिवी । रसरूपस्पर्शसङ्घात
व्यापः । रूपस्पर्शसङ्घातस्तेजः । शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः । एवं
रूपादिसङ्घातमेवादेव पृथिव्यादेविभागो, न द्रव्यं नाम किञ्चि-
दित्याहुः ॥

तदन्ये न सहन्ते ॥ यथाह शास्त्रदीपिकाकारः । आगमापायि-
रूपादिषु यदनपायि प्रत्यभिज्ञायते तद् द्रव्यम् । दर्शनस्पर्शनाभ्यां
चास्य ग्रहणम् । प्रत्यभिज्ञा च । यथा बदरफलं श्यामावस्थायाम्
रक्तावस्थायाम् च । यथा घटपिण्डकपालावस्थायाम् मृदुद्रव्यम् ।
अस्ति हि तत्र पिण्डाद्यवस्थामेदे श्यामरक्तरूपमेदेऽपि द्रव्यमप्रति-
ष्ठा । मृदिर्यं पिण्डावस्थाम् अपहाय घटावस्था सञ्जाता । सा
श्यामिमानं सक्त्वा पक्वा सत्वरुणिमानं मृदीभवती । अनन्तरं घटाव-
स्थामप्यपहाय कपालिका सञ्जातेति । एवं तन्तुपटाद्यवस्थास्ताप
द्रष्टव्यम् । आह च । आविर्भावतिरोभावधर्मिकेष्वनुपायैः यत् ॥
तद्धर्मि यत्र वा ज्ञानं प्रत्यक्षग्रहणाद्भवेदिति । तथा यादृशमस्मा-
भिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते, न स्वर-

रूपमिति । तत् मिदं द्रव्यमिति । अत्राकाशादिभ्यो वाय्वाद्युत्पत्त्य-
 क्लीकाराच्छ्रुतिसिद्धो विजातीयारम्भकतावादोऽङ्गीकृतो बोध्यः ।
 यत्तु विजातीयं न विजातीयस्याऽऽम्भकमिति नैयायिकादिमतं
 तत्तूपेक्ष्यम् । तन्तुपटयोरेव वैजात्येन व्यभिचारात् । तन्तुत्वपट-
 त्वयोर्भिन्नत्वात् । नाऽपि पृथिवीत्वकार्पासत्वादिकमादाय नि-
 र्वाहः । नियामकाभावात् । द्रव्याद् गुणकर्मोत्पत्तिदर्शनाच्च ।
 स्यूताग्नौ वायोरेव कारणत्वेनोपलम्भाच्च । अन्यथा तदवयववा-
 ह्युत्पत्त्यनुपपत्तेः । ततः पूर्वं पटे तन्तूनामिव वायौ बह्वयवयवानाम-
 नुपलम्भात् । एवञ्च गोमयाद् वृश्चिकादेर्देवान्मनुष्यादेर्वानराद्
 ऋक्षादेः प्रत्यक्षतः शास्त्रतश्च सिद्धोत्पत्तिरिति तद्विरुद्धं तन्मतमिति
 दिक् ॥ इति भूतानां लक्षणानि ॥

अधेन्द्रियाणां लक्षणानि ॥ तत्र तैजसाहङ्कारोपादेयत्वे सति
 ज्ञानक्रियान्यतरकरणमिन्द्रियम् । घट्टगन्धादिक्रियाजनकवाय्वा-
 दिवारणाय मयन्तम् । प्राणबुद्धिवारणाय शेषम् । देहसंयुक्तत्वे
 सति स्वफलेनात्मज्ञापकत्वं वा । इदमेव मुख्यं लक्षणम् । साक्षाद्-
 व्युच्चरणेऽपि तु समन्वयात् । कालिकाव्याप्तेर्दुष्टत्वाच्चेति ।
 मीमांसकास्तु, यत् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं ज्ञानं जनयति तदि-
 न्द्रियम् । नैयायिकास्तु, शब्देनरोद्भूतावशेषगुणानाश्रयत्वे सति
 ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वपादुः ॥ तानि ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियभे-
 दाद् द्वेधा । तत्र वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । श्रोत्रादीनि पञ्च
 ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ नैयायिकान्तु, कर्मेन्द्रियाण्यनङ्गीकुर्वन्तः श्रोत्रा-
 दीनां पञ्चानां भौतिकत्वमाहुः । तत्र साक्षात्स्पृष्टौ भगवन् एवेन्द्रि-
 योत्पत्तिश्रुतेः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
 खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य घाग्निणीति । क्रमस्पृष्टौ चाहं-
 कारिकत्वश्रुतेः । मृदगुल्लान्तेन ज्ञानकारणत्वानुपपत्तेश्च । आदि-

सं वै चक्षुर्गच्छतीत्यादिना देवतासु तल्लयश्रवणाच्च । अन्यथा
 देवताम् अनादृत्य परमाणुभाव एवोच्येत । केचित्तु इन्द्रियाणि
 निसान्पाहुः । तदप्येतैनैवापास्तम् । अन्ये तु गोलकानां दृश्य-
 त्वादिन्द्रियाणामैन्द्रियकत्वमाहुः । तदप्यसङ्गतम् । छिन्नकरणस्य
 शब्दश्रवणानुपपत्तेः । नष्टलिङ्गचक्षुषश्चाक्षुषापत्तेश्च । अतो रूपा-
 शुपलादेवः करणमाध्या क्रियात्वात् । छिदिदक्रियावदित्यनेनेन्द्रि-
 याणां करणत्वेन रूपेण सिद्धौ गोलकं न करणम् । उक्तरीत्यान्वय-
 व्यतिरेकव्यभिचारादिसेवं गोलकातिरिक्तेन्द्रियसिद्धौ तस्यातीन्द्रि-
 यत्वमवसीयते । अपरे, तु एकमेवेन्द्रियम् । उपापिकायास्त्वच्च एव
 तत्तदवच्छेदेन तत्तज्ज्ञानजनकत्वात् कृतमिन्द्रियान्तरेणेत्याहुः ।
 तदपि न । उपाधिभेदशक्तिभेदयोः कल्पनापत्तेः । सर्वेन्द्रियाणि
 चेति श्रौतबहुवचनवाधापत्तेश्च । नच क्रमस्रष्टावेकस्मात् तैजसात्
 कथं नानाविधेन्द्रियोत्पत्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । भगवदिच्छा-
 सहकृतात्तस्मात्तदनुसारेण गुणपरिणामभेदे देहस्यावस्थाभेदेनेव
 तस्यापि भिन्नाऽवस्थत्वेन नानाविधोत्पत्तिसम्भवात् । अतो
 न किञ्चिदनुपपन्नम् । तानि चैकादशाणूनि च । तद्रूपपादितमवि-
 रोधचतुर्भावाद्भाष्ये । नित्यानि चेत्यापि । मायावादिनस्तु, अनि-
 त्यत्वं मध्यमपरिमाणत्वं भौतिकत्वं चाहुः । तदपि तत्रैव निरस्तम् ।
 देवताभिष्टितत्वादेव च स्वकार्यत्वमत्वमतो न स्वचो व्यापकत्व-
 कल्पनमपि युक्तम् । चक्षुषो गमनादेरपि तत एवोपपत्तेरित्यापि
 तत्रैव । तत्र व्यवहारजनकमिन्द्रियं, बहिर्देवताकमिन्द्रियं वा वाक् ।
 शिल्पजनकमिन्द्रियमिन्द्रदेवताकमिन्द्रियं वा दोः । आनन्दजनक-
 मिन्द्रियं प्रजापतिदेवताकमिन्द्रियं वा मेदुम् । गतिजनकमिन्द्रियं
 विष्णुदेवताकमिन्द्रियं वा रूढिः । विसर्गजनकमिन्द्रियं मित्रदेव-
 ताकमिन्द्रियं वा पायुः । गोलकान्पेषां मसिद्धानि । एतानान्

परं विशेषः । दोरादिचतुष्क्रमन्पदेशावच्छेदेनापि कार्यं जनय-
ति । अन्यथा गल्लविद्याकुशलानां स्वप्नानां च हस्ताभ्यां चलनं,
विषयेन्द्रियसंयोगाच्चक्षुरादिस्वानन्दः, पञ्चपां तालादिवादनं,
नेत्राभ्यामश्रुः, शरीरे च खेदरोमहर्षादीनि न स्युः । नागिन्द्रियं
तु न तथेति ॥ इति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि ॥

अथ ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ तत्र नभोगुणविशेषत्वेन शब्दग्राहक-
मिन्द्रियं दिद्वेवताकं वा श्रोत्रम् । वायुगुणविशेषत्वेन स्पर्शग्राहकमि-
न्द्रियं वायुदेवताकं वा त्वक् । एवमग्रेऽपि । पाथिवेषु गन्धसा-
मान्यत्वात् । गन्धलक्षणेऽपि न विशेषपदवैयर्थ्यम् ॥

गन्धग्राहकमिन्द्रियम् आग्निदेवताकं वा घ्राणम् । रूपग्राहकमि-
न्द्रियं सूर्यदेवताकं वा चक्षुः । रसग्राहकमिन्द्रियं वरुणदेवताकं
वा रसनम् । एतेष्वार्यं लक्षणं तृतीयस्कन्धीयकपिलवाक्योक्तम् ।
द्वितीयं द्वितीयस्कन्धवाक्यानुसारीति बोध्यम् । गोलकान्येषां
प्रसिद्धानि । एतावान् विशेषः । त्वच्चक्षुषी द्रव्यस्यापि ग्राहके
नान्यानीति नैयायिकादयः । भस्पाकं तु न तथेत्युपपादितं प्रत्यक्ष-
विचारे । एतानि दशापि राजमाभ्यां बुद्धिमाणाभ्यां परिसृष्टी-
तत्वादपि राजमानि । न तु ज्ञानजनकानि सात्त्विकानि क्रिया-
जनकानि जडपर्यवसानात् तामसानि । तदुक्तं, तैजसानीन्द्रिया-
ण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राण-
स्तु तैजस इति । एतेन, सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्का-
रादिति प्रवचनसूत्रोक्तमत्र नाभिप्रेतमिति ज्ञापितम् । एतेषु चक्षुः-
श्रोत्रघ्राणहस्तपादा द्विगोलकाः । जिह्वाख्यं तु गोलकं वाग्रसना-
भ्यामाभ्युपगतम् । पायुषस्याथैकैकगोलकौ । त्वग् व्यापिकेति ।
एतेषां देवाः पूर्वमुक्ताः । तेषां कार्यं विषयाभिधायकः । तदुक्त-
माचार्यैस्तृतीयस्कन्धे, अर्याभिव्यञ्जनं यत् इत्यस्य व्याख्यानं,

देवाधिष्ठानव्यतिरेकेण केवलादिन्द्रियान्ध्रद्वहानादिकं न भवती-
ति सामर्थ्यं देवतानामेव । इन्द्रियाणामेव सामर्थ्यं कल्प्येत यदि
कल्पितं शास्त्रं स्यात् । यथासिद्धमत्रोच्यत इति देवाधीनैव विषय-
मकाशनशक्तिरिति ज्ञानेन्द्रियाणि च वस्तुमाप्यमकाशकारीणि ।
सौगतास्तु श्रोत्रस्याप्याप्यकारित्वमाहुः । तदन्ये दूषयन्ति । यथाह
शास्त्रदीपिकाकारः । अप्याप्यकारित्वे हि सन्निकृष्टविमकृष्टस्थितौ पुण-
पञ्चदशमुपलयेयाताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथञ्चिदप्यप्याप्य-
कारित्वे समर्थयितुं शक्या । किञ्च, सणिको वा शब्दः ? स्थायी
वा । यदि सणिकः मत्स्यासन्नैर्दृष्टमात्रो नष्टः, कथं विमकृष्टेष्ट-
ते । स्थायित्वं तु सौगतानामनभिमतमेव । स्थायित्वे मत्स्यासन्नानां
चिरकालं श्रवणमनुवर्त्तेतेति । तस्माज्ज्ञाप्याप्यकारित्वं श्रोत्रस्य स-
म्भवतीति दृष्टंस्तु न व्यापारत्वं, किन्तु ज्ञानायस्यात्वमेवेति व्यु-
त्पादितं पूर्वम् । कर्मेन्द्रियेषु तु तत्तत्किञ्चैव व्यापारः । सर्वेषामा-
नन्दानामुपस्थ एकाग्रममिसादिश्रुतेः । तज्जन्या स्पृहशरीराक्रिया
च फलमिति सङ्क्षेपः ॥ इतिन्द्रियाणि ॥

अथ मनः ॥ तच्चोभयात्मकमुपमकार्यकर्तृत्वात् । तस्य च
सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वं स्वरूपलक्षणम् । कामजन्यकत्वं कार्यलक्ष-
णम् । एतद्राध्यात्मिकं लक्षणद्वयम् । आधिदैविकं तु आनिरुद्धा-
विर्भावस्थानत्वम् । भौतिकं तु योगिभिः शनैः संराध्यत्वम् ।
तदुक्तं, यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भव इत्यादिना । एत-
स्येन्द्रियत्वं मलसखण्ड एव विचारितम् । इदं च, नेन्द्रियम् ।
इन्द्रियेभ्यः परा दृष्ट्या अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ मनः सर्वेन्द्रियाणि
चेसादिश्रुतेः । मनःपष्ठानीन्द्रियाणीति भगवद्वाक्यं तु यजमान-
पञ्चमा इहां भक्षयन्तीत्यत्रापि, अनृत्विक्त्वेऽपि यजमानस्य पञ्चत्व-
संख्यापूरकत्ववन्मनसः षष्ठसंख्यापूरकत्वेनाप्युपपत्तेः । इन्द्रियाणां

मनेश्चास्मीति तु, नक्षत्राणामहं शशीनिवन्निषामकस्नभूतिकथनमा-
 वपरमिति । अन्यथा ज्ञानं ज्ञानवतामहमिति वाक्येन ज्ञानेऽपि ज्ञान-
 वत्तापादनममङ्गात् । इन्द्रियाणां दशैकं चेसादावपि व्यवहार-
 स्त्विन्द्रियनियामकत्वनिबन्धनः । क्रियाज्ञानमयत्वे सङ्कल्पयामीत्य-
 नुव्यवसायात् स्वगम्यं मनः । आत्मनात्मानं वेत्मीत्यत्र आत्मन
 इवोपाधिभेदेनैकस्यापि मनसः प्रमेयत्वममाणत्वयोरुपपत्तेः । योगज-
 धर्मसहकृतेन तेन अतीन्द्रियज्ञाने स्वविषयज्ञानस्य सुवचत्वात् ।
 अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विमकुष्टं व्यवहितं सम्पक्-
 पश्यन्ति योगिन इति वाक्यात् । यामीति मम मनोऽस्तीत्यमिलापा-
 दपि तथा । एवञ्च, कामः मङ्गलपो विचिकित्सा श्रद्धा श्रद्धा धृतिरधृ-
 तिर्हीर्षोर्गौरित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतौ मकारवाचकेतिशब्दमपो-
 गात् कःमादितुल्याः सुखदुःखप्रपत्तद्वेपादष्टस्नेहाद्या अनुक्ता अपि
 मनस एव गुणा ज्ञेया, न चात्मनः । शाण्डिल्यशतमूत्रीयभाष्ये
 त्वनुमानमापि दर्शितम् । तथाहि । सुखादयो न साक्षादात्मविका-
 राः । आत्मनि प्रतीयमानत्वात् । गौरत्वादिवत् । सुखाद्युपलब्धिः
 सकर्णका । क्रियात्वात् । छिदिक्रियादिवदित्यत्र लाघवात्
 समवायेनैव करणजन्यत्वं गुड्यते । श्रोत्रजन्यत्वमिव शब्दस्य । सु-
 खादयः करणसमवेताः । घ्राणादीन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् । स्पर्शशृ-
 न्पेन्द्रियग्राह्यगुणत्वाद्वा । शब्दवदिति । शास्त्रान्तरे तु स्मृसाध्यनु-
 मेयं मनः । तच्च मकलशरीरव्यापिमनोरथाभिमानिकसुखदर्श-
 नाद् व्यापकमिति भीमानकाः । अन्ये तु, कारणत्वात् सक्रियता-
 दृक्कमणादिश्रुतेर्षनो गच्छतीति व्यवहाराच्चाणुपरिमाणमाहुः ।
 तत्रापि निसमित्यर्द्धवैनाशिकाः । अनिसमिति सांख्याद्याः ।
 सिद्धान्ते तु चन्द्रदेवताकृत्वाद्यानाकिरणशालि । एतस्माज्जायते,
 तन्मनोऽमृजतेति श्रुत्या जन्यम् । तथा माण इत्यधिकरणे, जीवा-

ऽतिदेशेनाणुन्नादेर्व्यवस्थापनादणुपरिमाणम् । अन्ये तु करणत्वात् क्रियावत्त्वादुत्क्रमणादिश्रुतेर्मनोगच्छतीति व्यवहाराच्चाणुपरिमाणमाहुः । आभिमानिकमुखं सामर्थ्यादेवापपद्यमानम् । तस्य च रूपद्रव्यानन्तरं ब्रह्मं चेति मयसखण्डे ज्ञानक्रियायामेव निरूपितम् । सामर्थ्यादेवाभिमानिकादिमुखोपपत्तेः श्रुत्यैवाणुत्वादिकं मिद्वयतीति मङ्गल्यः । अस्यापि गोलकं हृदयम् ॥ इति मनः ॥ इत्यष्टाविंशतितत्त्वलक्षणानि ॥

ननु संख्यादीनां गुणानां सामान्यादीनां चाण्डमृष्टेः पूर्वं सत्त्वात् कथमेतावन्त्येव तत्त्वानीति चेत् । अपृथग्विद्यमानत्वादिति द्रुमः । यत्र हि तत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता एकादशस्कन्धादौ तत्र तेषां शरीरसत्त्वेऽपि न हस्तपादादीनां यथा पृथगुक्तिस्तथा संख्यादीनामपीति विद्यमानत्वेऽपि तेभ्यः पृथग्विद्यमानत्वात् तत्त्वानामाधिक्यम् । स्वभावापारेण कार्याजननाञ्च कारणम्भवे । वस्तुतस्तु वैशेषिकप्रतिपन्नानां पूर्वोक्तरीत्या द्रव्याणां तत्त्वादिषु निवेशात् । चतुर्विंशतिगुणेषु शब्दादीनां पञ्चानां तत्त्वेषु पृथक्त्वस्याविर्भावे संपोगगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां स्पर्शे भावनासंस्कारस्य ज्ञाने धर्माधर्मयोः कर्मण्यन्तर्भावस्योपपादितत्वात् । सामान्यस्याकृतौ व्यक्तौ च मतभेदेन निवेशात् । विशेषाणां सामान्यिकत्वस्य पदार्थखण्डने शिरोमणिर्नैव निसद्रव्याणां स्वतो व्यावृत्तत्वाङ्गीकारणोपपादितत्वात् । समवायस्य तादात्म्य एव नेदान्तिभिरन्तर्भावितत्वादभावस्य च तिरोभावशक्तौ पूर्वमन्तर्भावितत्वात् । संख्यापरिमाणविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषमयत्वाः । स्थितिस्थायकमंस्कारवेगाखण्डौ संस्कारौ उत्प्रेषणादीनि पञ्चकर्मणि चावशिष्यन्त इति तेष्वनन्तरं शङ्काने । तदेवापृथग्विद्यमानत्वेन परिहित्यने इति न कोऽपि शङ्कालेशः । तस्मादष्टाविंशतिरेव तत्त्वानि ॥ इति कारणकोटिः ॥

- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वाचस्पत्यप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
भिक्षुरक्त व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-महिलयेणानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यवृत्तां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्ट-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितप्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विमत्तवर्धनिर्णयः-न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविमक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरत्नायनम् । श्रीअन्यदीक्षितरुतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायलुधा (तन्त्रवार्तिकदीक्षा) मह-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) भट्टतासिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दध्यास प्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कान्यायनश्रीतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकौ-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्तिकाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्राप्तद्वया समेतम् । } (वेदान्तः) १२
- (२२) शाय्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमहाविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीध्याख्यया-
ध्वतराणिकया च सहितम् । } ८

- (१४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका धीवजनाथमद्वृता (वेदान्त)
- (१५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र धीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्या ध्युत्पात्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शम्भुशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेष्व क्रोडपुत्राणि । (न्यायः) ।
- (१६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाः ऽभिधर्तृकासहितधीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् ।
- (१७) पङ्कदर्शनसमुच्चयः । धौन्दनैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिमद्वृत्तटीकया सहितः । हरिभट्टसुरिचितः ।
- (१८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशध्याय्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च ।
- (१९) अनुमानचिन्तामणिष्याख्यायाः शिरोमणिहृतदीधित्याः जागदीशी टीका ।
- (१०) धीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायध्रीमित्रमिश्रविरचितः ।
- (११) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविदवम्भरत्रिपाटिसंकलितः ।
- (१२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । धीभगवन्पुरुषोत्तमाचार्यकृता ।
- (१३) ग्रन्थानरत्नाकरः । गोस्वामिधीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौकम्बा, बनारस सिटी